

Ўзбекистон Республикаси  
Олий ва Ўрта махсус таълим вазирлиги

**Наманган муҳандислик - педагогика  
институти**

**А. Бурханов, Қ. Шодмонов**

**Психология**  
(Муаммоли маъруза матни)

Наманган - 2006 йил

Ушбу муаммоли маъруза матнлари 5140900-касбий педагогик тайёргарлик йўналишларининг Давлат стандарти, мазкур стандартга асосан тузилган ва институт илмий кенгаши томонидан тасдиқланган муваққат дастур асосида ёзилган бўлиб, олий ўқув юртларида касбий педагогик таълим йўналиши талабалари учун мўлжалланган. Шунингдек ушбу муаммоли маъруза матнларидан касб-ҳунар коллежлари ва умумтаълим мактаблари психологлари ҳам фойдаланишлари мумкин.

Муаллифлар: **А. Бурханов, Қ. Шодмонов.**

Такризчилар: НамДУ психология кафедраси мудири, психология  
фанлари номзоди, доцент **М. Максудова**  
НВПХҚТМО ректори, п.ф.н. **С. Турғунов**

Педагогика ва педагогик технологиялар кафедрасининг 2003 йил 2 октябр № 3 сонли йиғилишида муҳокама қилинган ва институт илмий-методик кенгашига кўриб чиқиш учун тавсия қилинган.

Институт илмий-методик кенгашининг 2003 йил 2 октябр № 3 сонли йиғилишида кўриб чиқилган ва фойдаланиш учун тавсия қилинган. (рўйхат рақами 383д)

# **1-МАЪРУЗА. Ҳозирги замон психологияси предмети, мақсади ва унинг вазифаси.**

## **Режа:**

1. Психология предмети ҳақида тушунча.
2. Психик ҳодисалар.
3. Буюк мутафаккирлар руҳий ҳодисалар ҳақида.
4. Фанлар тизимида психологиянинг ўрни.
5. Психология тармоқлари.
6. Ҳозирги замон психологиясининг мақсади, вазифалари ва аҳамияти.

Психология-лотинча «псюхе» - руҳ, жон, «логос» - фан, таълимот деган сўзлардан олинган бўлиб, руҳ, жон ҳақидаги фан деган маънони англатади. Психология фанига бериладиган таърифлар ҳам жуда хилма-хил бўлиб, шулардан айримларини кўриб чиқадиган бўлсак фактлар, уларнинг қонуниятлари ва психика механизмлари ҳақидаги фандир.

Психология-кишининг ички дунёси, уни билиб олиш ва ҳаётда қўлланиш ҳақидаги фандир.

Кўриниб туриптики, барча таърифларда ҳам психика ҳақида сўз бормоқда. Хўш, психика нима?

Психика лотинча псюхе сўзидан келиб чиққан бўлиб, руҳ, жон деган маънони билдиради. Психика сезги, идрок, тафаккур, ҳиссиёт, ирода, хотира ва бошқа шу каби тушунчалар билан гуруҳларга ажратилиб, ҳаммаси биргаликда кишининг психикаси, кишининг ички дунёси, унинг руҳий ҳаёти ва ҳоказолар деб ҳам аталадиган тушунчаларни ҳосил қилади. Бундан ташқари биз амалиётда психик ҳодисалар, руҳий ҳодисалар деган ибораларга ҳам жуда кўп дуч келамиз.

Психика- юксак тараққий этган материянинг яъни миянинг маҳсули бўлиб, тирик мавжудотнинг ташқи олами мияда акс эттирилиши билан боғлиқ бўлган мураккаб ҳодисалар хоссаси мажмуидир.

Психиканинг қисқа ва содда таърифи-объектив олами субъектив акс эттирилишидир. Психика барча жонзотларга, жумладан инсонга хосдир. Шунинг учун ҳам биз кўпинча инсон психикаси, ҳайвон психикаси деган ибораларни эшитиб қоламиз. Ташқи олами акс эттириш билан боғлиқ бўлган биологик, физик ҳодисаларни ҳам учратиш қоламиз, лекин биз буларни бири-биридан нималар билан фарқ қилишини билиб олишимиз керак. (Масалан, рефлекс, инстинкт, тропизм ва ҳ.).

Илмий психологиянинг предмети деганда, аввало психик ҳаётнинг конкрет фактлари назарда тутилади, психик ҳаётга доир ҳар бир факт эса ҳам микдор, ҳам сифат жиҳатидан характерли хусусиятга эга.

## **Психологиянинг ўрганадиган объекти психик ҳодисалардир.**

Психик ҳодисалар ўз навбатида уч асосий гуруҳга бўлинади: психик ҳолатлар, психик жараёнлар, психик хусусиятлар. Психик ҳолатлар психик фаолиятнинг вақтинчалик динамикаси билан характерланадиган ҳодисалар бўлиб, бу кишининг ички дунёсининг муҳим томонларини ҳисобга олган ҳолда

фаолиятга таъсир этадиган омиллардир. Психик ҳолатларга чарчаш (толиқиш), эмоционал зўриқиш (аффект, стресс), монотония (диққинафаслик, зериқиш), уйқу ҳолати, уйғоклик ҳолати ва бошқалар.

Психик жараёнлар-сезги аъзоларига ташқи таъсир шакллари, инсон ва ташқи муҳит, ички кечинмалари ўртасида боғланишлар шакли бўлиши мумкин. Одатда психик жараёнлар деганда сезги, идрок, тафаккур, хаёл, хотира, ҳиссиёт, ирода тушунилади.

Психик ҳодисаларнинг учинчи гуруҳи-психик хусусиятлар бўлиб, одамдаги такрорланмас, бир-биридан фарқлаб олиш учун зарур бўлган хусусиятлардир. Бу хусусиятлар кишининг ўзига, атрофидаги одамларга, нарсаларга, меҳнатга муносабатларида, бир сўз билан айтганда унинг хулқ-атворида намоён бўладиган хусусиятлардир.

Психик хусусиятлар ичида шундай хиллари ҳам борки, булар шахснинг ўзига хос, индивидуал хусусиятлари деб айтилади. Булар-темперамент, характер, қобилятдир.

Психология ташқи оламни акс эттириш ҳақидаги фан бўлганлигидан келиб чиқиб у жисмоний акс эттириш, физиологик акс эттириш, психик акс эттириш, психика ҳақида таълимот деб айтишга имкон беради. Психологияни ўрганадиган объектлари ўзаро таъсирланувчи реал олам воқелигидир. Психология фанининг предмети-психиканинг намоён бўлиши ва ривожланиши қонуниятларини ўрганишдир. Психологиянинг вазифаси психологик фактлар ва қонуниятларни ўрганиш билан бир қаторда психик фаолиятнинг механизмларини аниқлашдан иборатдир.

Шундай қилиб, психология фан сифатида психика фактларини, қонуниятларини ва механизмларини ўрганади.

### **Муаммоли савол: Психик ҳодисалар деганда нимани тушинасиз?**

Психология қадимий фанлардан ҳисобланади. Унинг пайдо бўлиши кишилиқ жамияти тараққиёти билан боғлиқдир. Ижтимоий ҳаёт эҳти-ёжлари қадим замонлардан буён кишини теварак-атрофдаги одамларнинг психик жиҳатдан тузилиш хусусиятларини фарқлай билишга ва уларни ўз хатти-ҳаракатларида ҳисобга олишга мажбур этиб келган.

Ҳар қандай одам ўз тажрибаларига асосланиб, ўзига атроф воқеликни у ёки бу тарзда идрок қилишига қараб, атроф оламни идрок қилишига, нарса ва ҳодисаларни фарқлашига қараб, англаб етишига қараб фарқланади, ўзига ҳисоб беради. Биз қушлар овозини ва музика куйларини эшитамиз ва фарқлаймиз, турли нарсаларни кўрамиз, турли ҳидларни, турли таомлар мазасини сезамиз ва бу ҳақда тасаввурга эга бўламиз. Одам ўзини ўраб турган оламни билибгина қолмай, шу оламдаги нарса ва ҳодисаларга ўз муносабатини ҳам билдиради. Одам ўз атрофидаги оламни идрок қилибгина қолмай унга ўзига хос муносабатда ҳам бўлади, яъни ўзининг фаоллигини намоён қилади, тегишли хулоса чиқаради, мақсадга интилади, ташаббус ва шижоат кўрсатади, қийинчиликларни енгиб ўтишга ҳаракат қилади, бошқача қилиб айтганда ўз ирода кучини намоёйиш этади.

Ва ниҳоят, ҳар бир одам бир-биридан нимаси биландир фарқ қилади, масалан бир одам мусиқа билан қизикади, бошқа биров спорт билан қизикади, бир одам математикага қобилятли бўлса, бошқа биров бадиий ижод билан шуғулланишни маъқул кўради, биров қизиққон, сержахл, ўзини тутолмайдиган бўлса, бошқа бирови босиқ, андишали, биров меҳнаткаш ва камтарин бўлса бошқа бирови ялқов, димоғдор бўлиши мумкин. Буларнинг барчаси инсон психикасидаги тафовутлардир.

Психологиянинг фан сифатида шаклланиши қадимги олим-мутафаккирлар-Платон (Афлотун), Аристотел (Арасту), Гераклит, Демокрит, Гиппократ, Гален ва ватандошимиз Абу Али ибн Сино, Абу Наср Форобий, Абу Райхон Беруний номлари билан, ва ниҳоят рус олимлари И.М.Сеченов, И.П.Павлов номлари билан боғлиқдир.

Ҳаёт психология зиммасига мураккаб назарий ва амалий вазифаларни юклайди. Психологиянинг асосий назарий вазифаси психик фаолиятнинг моҳиятини, унинг содир бўлиш ва ривожланиш қонуниятларини тушунтиришдан иборатдир. Инсоннинг барча ҳаёти ва фаолияти жараёнида унинг психикасини ўрганиш ва бошқариш психологиянинг амалий вазифаси ҳисобланади. Бу вазифаларни ҳал қилиш, асосий маълумотларни тўплаш ва умумий назарияни бойитиш даврида психологияда бирқанча мустақил соҳалар ажралиб чиқди. Дастлабки вақтлардан бошлаб, ҳатто ҳозир ҳам айрим мамлакатларда психология фалсафанинг таркибида деб ҳисоблаб келинган.

Психология инсон ва унинг камолоти билан бевосита боғлиқ бўлган бир неча фанлар билан - физиология, педагогика, этнография сингари фанлар билан узвий боғлиқдир.

Ижтимоий ҳаёт эҳтиёжлари қадим замонлардан буён кишини теварак атрофидаги одамларнинг психик жиҳатдан тузилиш хусусиятларини фарқлай билишга ва уларни ўз ҳатти-ҳаракатларида ҳисобга олишга мажбур этиб келган. Ибтидоий одамнинг тасаввурида руҳ танадан батамом ажратилмаган бўлади. Бундай тасаввурлар ҳаёт ҳодисалари ва онгни, шу жумладан, уйқу, ўлим, ҳушидан кетиш ва шу кабиларни ноилмий, примитив тарзда талқин қилиш оқибатида таркиб топгандир.

Кейинчалик жамият тараққий эта борган сари, режалаштириш ва ижронинг, жисмоний меҳнат ва ишлаб чиқаришнинг, маънавий кучларнинг табақалашуви, синфий жамиятнинг пайдо бўлиши ва кишининг мавҳумлаштириш қобиляти ривожлана бориши муносабати билан жоннинг моддийликдан холи табиати ҳақидаги ғоялар пайдо бўлди. Шу билан бирга олдинги, антимистик, афсонавий тасаввурлар ўрнини руҳни борлиқнинг натурфалсафий манзараси нуктаи назаридан тушунтиришга интилишлар эгаллай бошлади.

Натурфайласуфлар - Фалес (э.о. VI. аср), Анаксимен (э.о. V.аср), Гераклит (э.о. VI-V. аср) руҳни олам ибтидосини ташкил этувчи нарсалар-сув, ҳаво, оловнинг одамлар ва ҳайвонларга жон ато этувчи шакли тарзида талқин қилишган.

Платон (Афлотун) (э.о. 428-347. аср), бу файласуфлар орасида алоҳида ажралиб туради. У жоннинг қисмлари тўғрисидаги тушунчани яратди. Шундай қисмлар деб ақл-идрокни, жасоратни, орзу-истакни алоҳида ажратиб кўрсатди ва улар тананинг турли қисмлари (бош, кўкрак, қорин бўшлиғи) га жойлашган

бўлади деган фикрни илгари сурди. Платоннинг фикрича, жоннинг қисмлари одамларда бир хил тақсимланган бўлиб, улардан бирининг бошқаларига қараганда устун бўлиши индивиднинг у ёки бу социал гуруҳга мансублигини белгилайди.

Платоннинг шогирди Аристотел (э.о. 384-322) нинг таълимоти анча илгарилаб кетдики, у психологик фикрларни табиий - илмий асосга қайта куриб, уни биология ва тиббиёт билан боғлади. Буни ўзининг «Жон тўғрисида» деган асарида баён қилди.

Аристотел руҳий фаолиятни ўрганишнинг тажриба усулини, объектив методни ҳимоя қилиб чиққан эди. Аристотел кишилиқ тафақури тарихида биринчи бўлиб рух, жон ва тананинг ажралмас эканлиги ғоясини илгари сурди. «Рух дарғазаб бўлаётир, деб айтиш бирор кишининг рух мато тўқияпти ёки уй кураяпти дейиши билан баробардир» - деб ёзган эди Аристотел. Жон қисмларга бўлина олмайди, лекин у фаолиятнинг озиқланиш, ҳис этиш, ҳаракатга келтириш, ақл-идрок каби турларига оид саъи-ҳаракатларда намоён бўлади. Ўсимликлар, ҳайвонлар руҳи ва ақл идрокли зот руҳи тўғрисидаги таълимотлари билан Аристотел олий қобилиятлар содда қобилиятлардан ва уларнинг негизида пайдо бўлишини билдирадиган ривожланиш принципини жорий этди. Одамда ҳаёт ва психика ривожланишининг ибтидо даражаси мавжуддир. Сизги дастлабки билиш қобилияти босқичи ҳисобланади. Сизги тасаввурлар шаклида из қолдиради. Аристотел илгари сезги азоларига таъсир ўтказган нарсалар образларининг тасаввур тарзида мавжудлигини кашф этди. У шунингдек бу тасвирлар ўхшашлиги, турдошлиги ва кескин фарқланиши каби учта йўналишда бирлашувини ҳам кўрсатди. Бу билан психик ҳодисалар ассоциацияси (боғланиши) нинг асосий турларини очиб берди. Аристотел организмнинг табиатдан олган имкониятларни фақат ўзининг хусусий фаоллиги орқалигини рўёбга чиқаришига асосланган ҳолда характернинг реал фаолиятида шаклланиши тўғрисидаги назарияни илгари сурди. Кишининг адолатпарвар ва кўнгилчан бўлиши унинг адолатли ва меъёридаги ҳаракатларни тез-тез такрорлайвериши натижасида рўй беради, дейди.

Гераклит, Демокрит, Афлотун, Аристотелларнинг таълимотлари кейинги асрларда психологик ғояларни ривожланишида таянч нуқта, асос бўлди. Аста-секин рух ҳақидаги тушунча ҳозир биз психика деб атаётган даражага нисбатан қўлланила бошлади. Психика категорияси замирида онг ҳақидаги тушунча майдонга келди. Киши фақат идрок ва тафаккурга эга бўлиб қолмасдан, балки уларни унга мансублигини эътироф этишга ихтиёрий ҳаракатлар қилибгина қолмасдан, балки бу ҳаракатларни уни ўзи қилаётганини билишга ҳам қодирдир.

Эрамиздан олдинги иккинчи асрда Римлик врач Гален физиология ва тиббиёт ютуқларини умумлаштириб, психикани физиологик негизи ҳақидаги тасаввурларни бойитди ва онг тушунчасига яқинлашиб келди. У диққат, хотира, мулоҳаза иштирок этадиган ҳаракатларни киши, масалан, уйқусида бажарадиган ҳаракатлардан чегараланишни кўрсатиб берди. Униси ҳам, буниси ҳам рух билан идора қилинади шу тариқа, рух ва онг ҳақидаги қарашлар турли даврларда турлича талқин қилиниб, турли фалсафий-психологик назариялар, оқимлар пайдо бўлишига олиб келди.

III асрда Плотин, IV-V асрда Августин онг ҳақидаги таълимотни яратдилар. Ўрта асрларга келиб диний идеология таъсирида айрим олимлар худонинг рухсориға етишга даъват эта бошладилар, жумладан X асрда Абу Наср Фаробий, Абу Али Ибн Сино шундай таълимот асосида психикани илмий тушунтиришга муваффақ бўлдилар.

XVII аср биологик ва психологик билимлар тараққиётида янги даврни очиб берди. Француз олими Декарт (1596-1650) ҳулқ-атворнинг рефлектор табиати ҳақидаги таълимотини яратди. Инглиз олими Гобес (1588-1679), француз олими Спиноза (1632-1677) оламнинг бир бутунлигини, тана ва жон тўғрисидаги таълимотни яратдилар. Инглиз олими Джон Локк (1632-1704) эмпирик (тажриба) асосидаги таълимотни эмпирик психологияни яратди, шундан кейин рус олимлари И.М.Сеченов, И.П.Павлов, И.Е.Введенский, А.А.Ухтомский, инъикос назарияларини яратдилар. Танага нисбатан ҳам, рухга нисбатан ҳам қарашларда туб бурилиш юз берди. Инсон танаси машинага ўхшатилади, техника қурилмаларининг тузилиши қандай принципларга асосланган бўлса, тана тузилиши ҳам шундай принципларга асосланган деб тасаввур этилади, бинобарин тана ҳам машина сингари рухни бошқаришига муҳтож эмас деб қаралади.

Рефлекс ҳақидаги тушунча организмнинг ташқи таъсирга қонуний жавоб реакцияси сифатида пайдо бўлди.

И. М. Сеченов (1829-1905) «Бош мия рефлекслари» (1963) асарида «онгли ва онгсиз ҳаётнинг барча ҳаракатлари рўй бериш усулига кўра рефлекслардан иборатдир», деган хулосага келган эди.

Онгнинг ҳаракати (психик ҳодиса) рухнинг танасиз моҳият хусусияти эмас, балки Сеченов тили билан айтганда, "Рўй бериш усулига кўра" (тузилишига, рўй бериш хилига қараб) рефлексга ўхшаш жараёндир. Психик ҳодиса кишига ўз сезгиларини, ғояларини ҳис- туйғуларини кузатиш чоғида бериладиган нарсалардангина иборат эмас. У худди рефлекс каби ташқи қўзғовчининг таъсирини ва унга жавобан ҳаракат реакциясини ҳам ўз ичига олади. Психик жараёнлар онгнинг ўзида пайдо бўлиб, онгнинг ўзида тугалланади, деган фикрни Сеченов мутлақо нотўғри фикр деб ҳисоблаган эди.

Психология фанини ривожланиши натижасида унинг ўрганиш объектига фақат жон эмас, балки уни содир бўлиши "Рухий" ёки психик ҳодисалардир. Одатда психик ҳодисаларнинг учта катта гуруҳи бор: психик жараёнлар, шахсни психик хусусиятлари ва психик ҳолат.

**Психик жараёнлар**-бу объектив оламни субъектив акс эттиришнинг турли шакллари. Психик жараёнларни психик функциялар деб ҳам айтилади. Психик жараёнларни асосий турлари қуйидагилардир: сезги, идрок, хотира, тасаввур, ҳаёл, тафаккур, нутқ, ҳиссиёт, ирода бўлиб, ўз навбатида уч гуруҳга бўлинади: билиш жараёнлари, эмоционал жараёнлар, иродавий жараёнлар. Психик ҳолатлар ва психик хусусиятларни юқорида санаб ўтган эдик.

Психик жараёнларнинг роли нимадан иборат? Бу организмни сигнал ёки бошқарув функцияси бўлиб, ҳаракатни ўзгарувчан шарт-шароитларга мослаштиради ва шу билан фойдали, мослашувчан самарага эришилишини таъминлайди. Психик жараён, маълумки, ўзича эмас, балки миянинг моҳияти, уни тегишли бўлмалари функцияси сифатида ташқи олам ҳақидаги

ахбороларнинг қаёққа кетиши, қаерда сақланиши, ва қайта ишланишини кўрсатувчи жавоб фаолиятининг бошқарувчисидир.

И. М. Сеченов психиканинг рефлекторлиги ва фаолиятнинг психик жиҳатдан бошқарилиши ғоясини илгари сурди. Бу муҳим назарий қоидалар И. П. Павлов (1849-1939) томонидан тажриба йўли билан тасдиқланди ва конкретлаштирилди. У ҳайвонларни шунингдек, одамнинг ташқи муҳит билан ўзаро ҳаракати мия томонидан бошқарилиши қонуниятларини кашф этди. И. П. Павловнинг ушбу қонуниятларга нисбатан барча қарашлари одатда икки хил сигнал системаси ҳақидаги таълимот деб айтилади.

Ҳайвонлар ўз ҳатти-ҳаракатларида биринчи сигнал системасига амал қилади. Ҳайвонларнинг бутун психик фаолияти биринчи сигнал системаси даражасида юз беради. Одамда ҳам биринчи сигнал системасининг сигналлари (конкрет тимсоллар, тасавурлар), унинг хулқ-атворини бошқариш ва йўналтиришда муҳим рол ўйнайди. М: светофор, йўл кўрсаткичлари, белгилар ва хоказолар киши ҳатти-ҳаракатларини қисман автоматлаштиришига хизмат қилади. Ҳайвонлардан фарқли ўларок, одамда биринчи сигналлар системаси билан бир қаторда унинг алоҳида бойлиги ва афзаллиги бўлган иккинчи сигнал системаси ҳам мавжуддир. Иккинчи сигналлар системасининг сигналлари талаффуз этилган, эшитилган, ўқилган сўзлар-иккинчи сигналлардан иборатдир.

Айтилганлардан хулоса чиқарадиган бўлсак, психикани объектив оламнинг субъектив тарзи, воқеликнинг миядаги акси деб ҳисоблашга ҳақлимиз.

Психология психикани ўрганишнинг ўз конкрет илмий вазифаларига, ўзининг конкрет тадқиқот МАЪРУЗАсига эга. Психология таъсир кўрсатувчи объектлари бўлган субъектнинг ички, психик ҳолатига ташқи таъсиротлар натижасида рўй берадиган ўзгаришлар жараёни қандай кечишини ўрганади.

30-йилларнинг ўрталарига келиб психология фанининг асосий принциплари: детерминизм принципи, онг ва фаолиятнинг бирлиги принципи, психиканинг фаолиятда ривожланиши принципи аниқ ифодаб берилди.

1. Детерминизм принципи психиканинг турмуш тарзи билан белги-ланишини ва турмуш тарзи ўзгаришига қараб ўзгаришини англатади.

2. Онг ва фаолият бирлиги принципи психологияда қабул қилинган принципи онг билан фаолият бир-бирига қарама-қарши эмас, лекин улар бир-бирига айнан ўхшаш ҳам эмас, аммо бирликни ташкил этади. Онг ва фаолият бирлиги принципи психологларга хулқ-атворни, фаолиятни ўрганаётиб, ҳаракатнинг мақсадларига эришишни муваффақиятини таъминловчи ички психологик механизмларни аниқлаш, яъни психиканинг объектив қонуниятларини очиш имконини беради.

3. Психика ва онгнинг фаолиятда ривожланиш принципи шунини англатадики, психика агар фаолият самараси ва ривожланиш маҳсули сифатида қараладиган бўлсагина у тўғри тушунилиши ва айнан бир хил тарзда изоҳлаб берилиши мумкин.

Ҳозирги замон психологияси шаклланишининг турли босқичларида ва амалиётнинг ҳар хил соҳалари билан боғлиқ илмий фанларнинг жуда ҳам кенг тармоқли тизими ташкил этади.

Психология тармоқларини тасниф қилиш учун қуйидаги психологик жиҳатлар асос қилиб олинади: 1. Конкрет фаолият; 2. Ривожланиш; 3. Одамнинг жамиятга, ўзи яшаётган муҳитга муносабатлари.

Ҳозирги замон психологияси тармоқларини уч гуруҳга ажратиш мумкин: 1. Психик фаолиятнинг умумий қонуниятларини ўрганувчи психология соҳалари-умумий психология, зоопсихология.

2. Кишиларга таъсир этиш, уларга таълим ва тарбия бериш, психик ривожланишни бошқариш, яъни психик тараққиёт шароитларини ўрганадиган соҳа психологияси (ёш психологияси, педагогик психология) 3. Ҳар турли фаолият соҳаларидаги кишилар психикасини ўрганувчи психология-меҳнат психологияси, муҳан-дислик психологияси, спорт психологияси, юридик психология, савдо психологияси, тиббиёт психологияси, санъат психологияси ва ҳ.

Бу тармоқлар ичида яна бир қанча тармоқлар ҳам мавжудки, булар тегишли соҳа одамлари учунгина зарурдир. Масалан, ёш психологияси ўз навбатида мактабгача тарбия психологияси, кичик мактаб ёши психологияси, ўсмирлик психологияси, ўспиринлик психологияси, олий мактаб психологияси, қарилик даври психологияси-геронтология сингари тармоқларга ажралиши мумкин.

Шунингдек, психик ривожланишда нормадан оғган болалар, яъни аномал тараққиёт психологияси ёки махсус психология ҳам бор. Патопсихология - касаллар психологияси. Олигофренопсихология - ақли заифлар психологияси, сурдопсихология - кар-соқовлар психологияси, тифло психология - кўзи ожизлар психологияси.

### **Ҳозирги замон психологиясидаги оқимлар**

Бихевиоризм-АҚШда Э.Торндайк, Д.Уотсон каби олимлар дастлаб ҳайвонларда кейинроқ одамлар ҳулкини ўрганиш асосида ҳулқ- атвор психологиясини яратдилар. Бихевиоризмнинг формуласи  $S \rightarrow R$  (Стимул реакция) тасирга жавоб беришдан иборатдир.

Необихевиоризм-тажриба йўли билан тасирни ўрганиш, оралиқ узулишлар бўлиши ҳақида, бунинг асосида гештальт яъни тасвир ҳақидаги таълимотдир. Унинг асосчилари Толмен ҳисобланади, худди шу таълимот асосида австриялик врач психиатр З.Фрейд психоанализ таълимотини яратди.

Тушуниш психологияси - бу олдиндан ҳис этиш яъни интуицияга асосланган қараш бўлиб, унинг асосчиси В.Дилтен (1833-1911) ҳисобланади. У табиий илмий ва диний илмий деган икки йўналишдаги фанлар тизимини тақлиф қилди.

Неофрейдизм-австриялик А.Альфред (1870-1937) швейцариялик Юнг Карл Густав аналитик психологияни, америкалик Хорней (1885-1952) психоанализ таълимоти асосида ўз назарияларини яратдилар, унга мувофиқ одам ташқи таъсирга жавобан ўз стратегиясини ишлаб чиқади яъни одамларга интилиш ёки одамлардан қочиш, унга қарши чиқиш ёки ёнбосиш иштиёкида бўлади. Ҳар доим невротик, конфликт ҳолатидан чиқиш йўллари кидиради.

Установка назарияси-таъсирга тайёрлик, олдиндан кўра билиш назарияси. Бу назарияни Россияда Л.Ланге (1858-1921) Германияда Г.Мюллер, Т.Шумен, Н.Ах (1871-16-946), Грузияда Д.Н.Узнадзе (1886-1950) асослаб бердилар.

Маданий тарихий жараёнларнинг келиб чиқиши хақида Н.С.Виготский (1896-1934) назариясини яратди.

Тафаккур назариясини С.Л.Рубинштейн (1889-1960) яратиб муаммога фаолиятли ёндашувни тақлиф қилди.

Ҳозирги кунда психологиянинг болалар психологияси, педагогик психология, касб психологияси сингари тармоқлари жадал ривожланиб бормоқда.

**Муаммоли вазият: Ҳозирги замон психологияси тармоқларини санаб беринг.**

### **Ўз-ўзини текшириш учун саволлар ва топшириқлар.**

1. Психология нимадан баҳс этади?
2. Психик ҳодисалар қайсилардан иборат?
3. Психик ҳодисалар нима?
4. Психик жараён нима?
5. Психик ҳолатлар-чи?
6. Психик хусусиятлар-чи?
7. Психология принциплари ва унинг мазмуни.
8. Ҳозирги замон психологияси тармоқларини санаб беринг.

### **Таянч сўз ва иборалар.**

Психика. Рух. Жон. Психик ҳодисалар. Психик жараёнлар. Психик ҳолатлар. Психик хусусиятлар. Детерминизм. Онг ва фаолият бирлиги. Психика ва онгнинг фаолиятда ривожланиши принципи. Ҳозирги замон психологиясининг тузилиши - психология тармоқлари.

### **А д а б и ё т л а р.**

1. Каримов И.А. «Буюк мақсад сари оғишмайлик» Тошкент-1993
2. Каримов И. А. «Ҳалоллик ва фидойилик-фаолиятимизнинг асосий меъзони бўлсин» Тошкент-1994
3. Каримов И. А. «Ўзбекистон ХХІ асрга интилмоқда». Тошкент-1999
4. Ўзбекистон Республикасининг таълим тўғрисидаги қонуни. 1997 йил 29 август
5. Ўзбекистон Республикасининг кадрлар тайёрлаш миллий дастури. 1997 йил 29 август.
6. /озиев э. Психология. Т. 1994.
7. /озиев Э. Олий мактаб психологияси. Т. 1997
8. Казаков В.Г, Кондратева Л.Л. Психология Москва1989.
9. Мошкова И. Н., Малов С. Л. Психология производственного обучения. М. 1990

- 10.Немов Р. С. Психология М. 1990
- 11.Ольшанский Б. Б. Практическая психология для учителей. М. 1994.
- 12.Умумий психология. А. В. Петровский тахр. Тошкент,. 1992.

## **2- МАЪРУЗА. Психологиянинг илмий - тадқиқот методлари.**

Режа:

1. Психологияда муаммо, гипотеза, концепция, назариялар.
2. Психологияда тадқиқот методлари тизими.
3. Тадқиқот методлари классификацияси:
4. Тадқиқот босқичлари.

Психология фанида тадқиқот методлари амал қилинадиган асосий назарий принципларга ва психология ҳал қиладиган конкрет вазифаларга боғлиқдир.

Ўрганилаётган предмет ва ҳодисалар ўзаро алоқадор, бир-бирини тақозо этади, доимо ўзгаришда, ривожланишда, қарама-қарши зиддиятли жараёнлар мавжуд деб қарашни тушуниш зарурлигидан келиб чиқади.

Ҳозирги замон психологиясида фаннинг қанчалик қадимийлигига қарамай қатор ҳал қилиниши зарур муаммолар, турли оқимлар ва олимлар томонидан илгари сурилаётган тахмин ва фаразлар-гипотезалар мавжуддир. Баъзан бир-бирини тўлдирадиган, ёки бирини иккинчиси инкор этадиган концепциялар ва назариялар ҳам бор. Бу сингари турли муаммо ва қарашларни тўғри англаб етиш ҳозирги замон психологиясининг асосий принципларини- детерминизм, онг ва фаолият бирлиги, психика ва онгнинг фаолиятда ривожланиши принципларига суянган ҳолда илмий тадқиқотлар олиб борилишига боғлиқ ҳал қилинади.

Ҳозирги вақтда психологияда XIX асрда вужудга келган, лекин дастлабки илдизлари қадимги юнон маданияти тарихига бориб қадаладиган қатор назариялар бор. Уларнинг энг кўп тарқалганлари қуйидагилардир: биогенетик назария (В. Штерн), социогенетик назария (К. Левин), бихевиористик назария (Э. Торндайк), психоанализ назарияси (З. Фрейд) ва бошқалардир.

Психология муаммолари турли соҳалар билан боғлиқ бўлиши билан бирга ҳозирги кун учун ўта долзарб вазифаларни ҳал қилиш билан ҳам боғлиқ. Булар жумласига экология муаммолари, зоопсихология ва одамшунослик муаммолари, демографик ва миллатлараро муносабатлар муаммоси, инсонпарварлик муаммолари билан боғлиқ психологик муаммоларни кўрсатиш мумкин. Булардан ташқари моддий ишлаб чиқаришни кўпайтириш, меҳнат самарадорлигини ошириш, инсон-инсон, инсон-техника, ер-инсон, инсон-иқлим муносабатлари, оила муносабатлари, ўз жонига қасд қилиш, турли жиноятчилик сингарилар ҳам ўта муҳим бўлганлигидан психологик тадқиқотлар орқали аниқланади ва тузатишлар киритилади.

Психологияда инсон психикасини тадқиқ қилиш методларининг турли таснифи мавжуд. Ҳарқандай психологик тадқиқот ўз-ўзини текшириш, бошқалардаги ўзгариш ва ривожланишни текширишдан иборат бўлади, шунинг учун ҳам буларни субъектив ва объектив тадқиқот методлари деб айтиш мумкин. Аммо, айланиб келиб, ҳаммаси ҳам психик жараён, унинг пайдо

бўлиши ва ривожланишини тадқиқ қилишга хизмат қилади, буни генетик метод десак бўлади.

Ҳақиқий илмий психология психикани ўрганишнинг объектив методларидан фойдаланиш асосига қурилиши керак. Ҳозирги замон психологиясининг илмий тадқиқотга нисбатан муҳим талаби психик фактларини генетик (тарихий) жиҳатдан ўрганиш принципига амал қилишни тақозо этади. Генетик принципнинг моҳияти шундан иборатки, ўрганилаётган психик ҳодисага жараён деб қаралади ва тадқиқотчи унинг диалектик ривожланишининг барча ҳолатларини тиклашга, улар бир-бирларини қай йўсинда олмоштира олишларини кўриш ва тушуниб етишга ҳаракат қилади, ўрганилаётган психик фактни унинг конкрет тарихи жиҳатидан тасаввур этишга уринади.

Психологияда генетик принципдан фойдаланиш зарурлигини П. П. Блонский (1884-1941), Л. С. Виготский (1896-1934), С.Л.Рубинштейн (1889-1960), А.Н. Леонтьев (1903-1979) лар ўз асарларида таъкидлаганлар.

- Тадқиқотларни амалга оширишнинг генетик принципи кейинги йилларда, айниқса болалар психологиясида бола шахсини бўйлама кесими (продолнўй разрез) бўйича ўрганиш методи деб аталган усули кенг қўлланилмоқда. Бу лонгитюд методи деб ҳам айтилади. Лонгитюд (инглизча Longitude-долгота) бир ҳолатни узок вақт ва мунтазам ўрганиш методидир.

- Психологиянинг асосий методлари. Б. Г. Ананьев психикани ўрганиш методларини тўрт гуруҳга ажратиб, уларни ташкилий, эмпирик (амалий), натижаларни қайта ишлаш ёки статистик, натижаларни шархлаш ёки интерпретация методлари гуруҳларига ажратади.

- Биринчи. Ташкилий гуруҳ ўз ичига қиёслаш, лонгитюд (узлуксиз), комплекс (кўп қиррали) деб аталган турларини олади. Қиёслаш тури умумий психологияда, социал психологияда, медицина, спорт, юридик психологияда кенг қўлланилади. Лонгитюд методи билан бир ҳолатни узок вақт кузатиш, бирданига бир неча синалувчини текшириш, қиёслаш мақсадида қўлланилади. Немис олими В. Штерн, француз олими Р. Заззо, рус олимлари Н. А. Менчинская, А. Н. Гвоздев, Н. С. Лейтис, В. С. Мухина ва бошқалар бу усулдан кенг фойдаландилар. Бу усулда кузатиш "Она кундалиги" сингари номда ҳам аталиши мумкин.

- Психологик тадқиқотлар илмийлигини оширишда бир неча фанлар ҳамкорлигига суяниб комплекс метод қўлланилади. (Психология, физиология, генетика, фалсафа, социология, кибернетика, логика ва бошқа фанлар ҳамкорлиги). Ҳозир муҳандислик психологияси, психо-физиология, космик психология, тиббиёт психологиясидаги кўпгина кашфиётлар шу усул билан очилмоқда.

- Иккинчи гуруҳ - эмпирик методларга кузатиш (ўз-ўзини кузатиш), эксперимент (табиий ва лаборатория эксперименти), тест, анкета, сўровлар, социометрия, суҳбат, интервью, фаолият жараёни ва унинг маҳсулини тадқиқ қилиш, таржимаи ҳол (шахсий гувоҳномаларни, кужжат, турмуш фаолияти воқеаларини тақлил қилиш) кабилар киради ва улар синаш, текшириш, диагностика ва прогнозлаш вазифаларини бажаради.

- Учинчи гуруҳ методлар - натижаларни қайта ишлашга мўлжалланган бўлиб, улар статистик (микдорий) ва психологик (сифат) таҳлили турларига

бўлинади. Тўпланган маълумотларни қайта ишлаб чиқишда қуйидаги формулалардан фойдаланиш мумкин:

1)  $M = \frac{\sum V}{h}$ : ўрта арифметик қийматни топиш учун қўлланилади;

M - йиғинди, V-вариацион миқдор, h- синалувчилар сони.

2)  $0^1 \leq \sqrt{\frac{C}{h-1}}$ ; сон қаторидаги ўрта квадрат оғишини ҳисоблашда ёки стандарт оғишни ҳисоблашда ишлатилади.  $0^1$  - квадратлик оғиш, C - дисперсия, h - миқдор.

3)  $C \leq \sum (V-M)^2$  -сонлар қаторидаги миқдорлар тарқоқлигини аниқлаш формуласи. V баъзан «C» дисперсия» деб ҳам аталади.

Тадқиқот методларининг тўртинчи гуруҳи - генетик ва доналаш методларидан иборатдир.

Генетик методга асосланиб психик ўзгаришлар билан ривожланиш босқичларининг бевосита боғлиқлигининг илдизини аниқланади. Узилишларга йўл қўймаслик учун йиғилган материаллар махсус босқичларга ажратиб шархланади.

Тадқиқотнинг биринчи тайёрлов босқичида кашф қилинадиган психологик қонун тўғрисидаги тахмин ва фаразлар таҳлил қилинади.

Тадқиқотнинг иккинчи босқичида тажриба ўтказиш принципи, шароити, объектив ва субъектив омиллар бўйича мулоҳаза юритилади.

Тадқиқотнинг учинчи босқичида эса олинган натижаларни қайта ишланади ва бу ҳам ўз навбатида тўрт босқичга бўлинади:

а) материални бирламчи таҳлил қилиш (шархлаш);

б) таҳлил қилинган материал билан тадқиқот гипотезаси алоҳида шархланади;

в) иккиламчи таҳлил (барқарор, устувор далиллар ажратилади);

г) иккиламчи синтез - (психик қонуният, топилган далил, омил ва тадқиқот гипотезасини бирлаштириб махсус хулосалар чиқариш).

Тадқиқот натижаларини шархлашнинг тўртинчи босқичи - шархлашда ҳар бир факт, аломат, кўрсаткич, хосса психик жиҳатдан сўз-мантик орқали таҳлил қилинади. Ана шу босқичда тадқиқот яқунланади, зарур хулосалар чиқарилади, амалий тавсиялар берилади.

Психологияда энг кўп қўлланиладиган тадқиқот методлари эмпирик методлар гуруҳидир. Эмпирик (амалий) методлар гуруҳига кузатиш, суҳбат, тест, эксперимент (тажриба), биография, социометрия усуллари киради. Кузатиш методи ташқи объектив ва субъектив (ўз-ўзини) ўрганишга имкон беради. Инсон психикасидаги ўзгаришларни кузатиш учун қуйидагилар амалга оширилиши керак: 1) Кузатиш мақсади, вазифаси белгиланади; 2) Кузатиш объекти танланади; 3) Синалувчининг ёши, жинси аниқланади; 4) Тадқиқот вақти режалаштирилади; 5) Кузатиш қанча давом этиши қатъийлаштирилади; 6) Қайси фаолият кузатилиши белгилаб олинади; 7) Кузатиш шакли (якка, гуруҳий, жамоавий) белгиланади; 8) Кузатишни қайд этиб бориш воситалари (кундалик, кино-видео, фото, магнит ёзуви ва бошқалар).

Кузатиш орқали турли ёшдаги одамларнинг диққати, ҳис-туйғулари, нерв тизимидаги ташқи ифодаси, темперамент хусусиятлари, имо-ишоралари, сезгирлиги, хулқ-атвори, нутқ фаолияти ва бошқалар ҳам ўрганилади.

Ишчининг дастгоҳ ёнидаги фаолиятини кузатиш натижасида унинг ўз диққатини тақсимлаши, ташқи қўзғатувчидан таъсирланиш даражаси ҳақида маълумот йиғиш мумкин. Спорт фаолиятини кузатиш орқали одам иродаси, ишчанлиги, ҳис-туйғусини, ўзини идора қила олишини ўрганиш мумкин. Мулоқот жараёнини кузатиш орқали характер, нутқ, ҳис-туйғу хусусиятларини, интроверт ёки экстраверт эканлигини, қизиқувчанлигини ва бошқа хусусиятларини аниқлаш мумкин.

Ташқи кузатишда баъзан тафаккур бўйича ҳам маълумотлар олиш мумкин. Иш устидаги кайфиятини, фикрнинг объектга йўналтирилганлигини, таъсирга берилиши ёки берилмаслигини, чехрасидаги ташвиш ва изтиробни, теранлик, термулиш каби руҳий ҳолатларни ўрганиш мумкин. Бундан ташқари қўлнинг титраши, асабийлашиш, нутқнинг бузилиши, ҳиссиётнинг бекарорлашуви сингарилар ҳам ўрганилади.

Психологияда ўзини-ўзи кузатиш (интроспекция) усули ҳам кенг қўлланилади.

Сухбат. Инсон психикасини ўрганишда сухбатнинг мақсади ва вазифаси белгиланади, унинг объекти ва субъекти танланади, МАЪРУЗАси, вақти, жойи аниқланади, якка, гуруҳий ва жамоа билан боғлиқ савол-жавоб тартиби тайёрланади. Сухбатнинг бош мақсади муайян бир вазият ёки муаммони ҳал қилиш жараёнида инсон психикасидаги ўзгаришларни ўрганишдир.

Тест. Тест-инглизча сўз бўлиб, синаш, текшириш демакдир. Шахснинг ақлий ўсишини, қобилятини. Иродавий сифатлари ва бошқа психик хусусиятларини текширишда қўлланадиган қисқа стандарт масала-топширик, мисол, масала, жумбоқлар, бошқотирмалар ҳам тест деб аталиши мумкин. Тест айниқса одамнинг қандай касбни эгаллаши мумкинлигини, касбга яроқлилиги ёки яроқсизлигини, истеъдодли ёки истеъдодли эмаслигини - ақли заифлигини аниқлашда, кишиларни саралашда кенг қўлланилади. Ҳозирги даврдаги машҳур психологлардан бири Е.И.Рогов ўзининг «Настольная книга практического психолога» китобида ( Москва ВЛАДОС нашриёти, 1999 йил. 1-томи) «Шахс типологик хусусиятларини аниқлаш», «Ўқитувчи - ўқувчи муносабатлари даражасини аниқлаш», «Педагогик тажовузкорликни (сўзини ўтказа олишни) баҳолаш» сингари тест намуналарини берган.

1905 йилда, яъни француз психологи А. Бине ва унинг шогирди А.Симон инсоннинг ақлий ўсиши ва истеъдоди даражаларини ўлчаш имконияти борлиги ғоясини илгари сургандан кейин психологияда тест методининг бир неча хиллари қўллана бошланган эди. Лекин тест методини қўлланиш бизнинг мамлакатимизда яқин вақтларгача эътибордан четда қолиб кетди, ҳатто таъқиқлаб қўйилган эди.

Чет эл тестологлари тадқиқот объектларини ўзгартириб турадилар ва қобиляят, тафаккур, билим, кўникма ва малакаларни аралаш ҳолда ўрганишга интиладилар. Синаш жараёнида синалувчиларнинг эмоционал ҳолати ва саломатлилигига боғлиқ руҳий кечинмаларни инобатга олмайдилар.

Психологлар К.М.Гурьевич, В.А.Крутецкий, Е.И.Рогов ва бошқалар қўллайдиган тестлар тубдан бошқача принципда тузилган. Улар тестлар тафаккур кўрсаткичи (индикатори) бўлиши учун ҳаракат қилдилар ва муайян ютуқларга ҳам эришдилар. Ҳозирги вақтда болаларни мактабга олишда, касб-ҳунарга яроқлилигини аниқлашда, ишга қабул қилишда ва бошқаларда тест синовлари кенг қўлланилмоқда.

Ҳозирги даврда нодир тестлар қаторига психологлар Роршах, Розенцвейг, Кеттель. Вартегг, Векслер, Мейли, Айзенк, Агастази, Равен ва бошқалар ижодининг намуналарини киритиш мумкин.

Энг кўп тарқалган тестлар қаторига ютуққа эришиш ҳаракатлари, интеллект тестлари, шахс тестлари (психодиагностика), шахс «лойихаси» (проектив) тестлари киради.

Мисол: «Ортиқча сўзни чиқариб ташланг!»:

А) Енисей, Днепр, Сирдарё, Амур ( жавоб - Днепр)

Б) Петрозаводск, Ижевск, Сиктивкар, Абакан (жавоб - Абакан)

В) Футбол, волейбол, баскетбол, хоккей, сув полоси (жавоб - баскетбол)

Тестлардан етишмаган сўз ёки рақамларни топиб, ўрнига қўйинг сингари шаклларида қобилятни, кузатувчанликни, хотирани текшириш мақсадида ҳам фойдаланиш мумкин.

Энг асосийси тестлардан ўқувчи билимини текшириш ва баҳолашда қўлланадиганлари бўлиб, ўқув материалнинг асосий қисмини аниқ ва тўлиқ билишларини аниқлашга қаратилганлигидир. Унда савол ва 3-4 жавоб ҳам берилади, шулардан жавобнинг энг тугриси топиш талаб қилинади. Жавобларга баллар берилиши ёки берилмаслиги ҳам мумкин.

Тестлар ёрдамида айрим қобилятларнинг, кўникмаларнинг, малакаларнинг бор ёки йўқлигини аниқлашга ёки бу касб соҳасида ишлаш учун лаёқатлилик даражасини ва ҳоказоларни билишга ҳаракат қилинади. Тестнинг диагностик қиммати илмий эксперимент даражасига, тест учун асос қилиб олинган психологик фактнинг ҳақиқийлигига, яъни мазкур тест қай тарзда тузилганига-унинг олдиндан ўтказилган жуда катта экспериментал ишнинг натижаси ҳисобланадими ёки тахминий, тасодифий ва юзаки кузатувлар натижаси эканлигига кўп жиҳатдан боғлиқ.

Эксперимент методи. Янги психологик фактларга эга бўлишнинг объектив усулларида бири - эксперимент методидир. Кузатишдан фарқи, эксперимент ўтказувчи синалаётган фаоиятга фаол аралашуви, сунъий вазият пайдо қилиниши мумкин. Бу метод инсон психикасини чуқур, аниқ тадқиқ қилишда энг муҳими ҳисобланади. Эксперимент методи ёрдамида сунъий тушунчаларнинг шаклланиши, ғавқулда ҳолатдан чиқиш, муаммоли вазиятни ҳал қилиш жараёнлари, шахснинг ҳис-туйғулари, характери ва типологик хусусиятлари ўрганилади. Инсон психикасининг нозик ички боғланишлари, муносабатлари, қонуниятлари, қонунлари, хоссалари, мураккаб механизмлари текширилади.

Эксперимент методининг иккита асосий тури фарқланади: табиий эксперимент ва лаборатория эксперименти. Табиий эксперимент педагогик-психологик масалаларни ҳал қилишда қўлланилади. (Синфда сунъий, одатдагидан бошқача вазият ва муҳит яратиб кузатиш). Бу методнинг илмий

асосларини 1910 йилда Алексей Федорович Лазурский (1874-1917) ишлаб чиққан. Бу методдан ишлаб чиқариш жамоалари аъзоларининг, илмий муассаса ходимларининг, ўқитувчиларнинг, кексайган кишиларнинг психологик ўзгаришларини, ўзаро муносабатлар, иш қобилиятлари, мутахассисликка яроқлиликлари муаммоларини ҳал қилишда кўпроқ фойдаланиш мумкин. Табiiй шароитда инсон психикасини ўрганишда синалувчиларнинг ўзлари беҳабар бўлиши, кундалик меҳнат тарзи доирасида амалга оширилиши, завод ва фабрикада моддий маҳсулот ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга қаратилган ҳолатларда қўлланилиши мумкин.

Лаборатория (клиника) методи кўпинча индивидуал (гоҳо гуруҳий) шаклда синалувчилардан яширмай, махсус психологик асбоб-ускуналар, йўл-йўриқлар, тавсиялар, кўрсатма ва иловалардан фойдаланиб олиб борилади. Инсон психикасидаги ўзгаришларни аниқлайдиган детекторлар, электрон ва радио ўлчагичлар, секундомер, рефлексометр, аномалоскоп, тахистаскоп, аудометр, эстеziометр, электротиограмма, электроэнце-фалограмма кабилардан ҳам фойдаланилади. Лаборатория экспериментининг характерли белгиси фақат унинг лаборатория шароитида махсус психологик асбоблар ёрдамида ўтказишларида ва синалувчининг хатти-ҳаракатлари йўл-йўриққа биноан содир бўлиши билангина эмас, балки синалаётганлигини биладиган синалувчи (гарчи одатда, синалаётган киши экспериментнинг моҳияти нимадан иборатлигини, конкрет нимани ва нима мақсадда тадқиқ қилишаётганлигини билмаса ҳам) кишининг муносабати билан ҳам белгиланади. Лаборатория эксперименти ёрдамида диққатнинг хоссаларини, идрок, хотира ва бошқаларнинг ўзига хос хусусиятларини тадқиқ қилиш мумкин.

Кўпинча лаборатория шароитида кишининг (учувчи, ҳайдовчи, оператор сингариларнинг) кутилмаган, тасодифий (экстремал) вазиятдаги моделлари яратилади.

Тажриба аниқловчи, таркиб топтирувчи ва текшириш қисмларига бўлинади. Тажрибанинг аниқловчи қисмида психик хусусият, жараён ёки ҳолат, ўйин, меҳнат, ўқиш каби фаолият турларида тадқиқ қилинади. Таркиб топтирувчи тажрибада синалувчиларда бирор фазилатни шакллантириш шунингдек уларга мақсадга мувофиқ муайян малакани йўл-йўриқ ва усулни ўргатиш режалаштирилади. Текшириш қисмида таркиб топтирувчи босқичда шакллантирилган усул, восита, йўл-йўриқ, малака ва шахс фазилатлари даражасини, барқарорлигини аниқлаш, таъсирчанлигига ишонч ҳосил қилиш учун моҳияти ҳар хил мустақил топшириқлар берилади. Текшириш тажрибаси орқали таркиб топтирувчи экспериментнинг самараси ўлчанади.

Йиғилган маълумотлар миқдорий-статистик усулда қайта ишланиб, турмушга татбиқ қилинади. Инсон психикаси хусусиятларини тадқиқ қилиш орқали муҳандис психологлар энг замонавий электрон қурилмалар, роботлар яратиш устида иш олиб бормоқдалар.

Биография (таржимаи ҳол) методи Инсон психикасидаги айрим ўзгаришларни тўлиқроқ ўрганиш мақсадида қўлланилади. Эсдаликлар, кундаликлар, бадий асардаги тавсифлар, баҳолар, магнитофон ёзувлари, фотолавлар, ҳужжатли фильмлар, тақризлар ўрганилаётган шахсни тўлароқ тасаввур этишга хизмат қилади. Биографик маълумотлар одамларнинг ўзини

ўзи тарбиялаш, назорат қилиш, идора этиш, ўзининг услубини яратиш, камолот чўққисига эришиш жараёнида намуна вазифасини ўтайди.

Анкета методи. Анкета одатда уч хил тузилади. Биринчи хили англашилган мотивларни аниқлашга мўлжалланган саволлардан тузилади. Иккинчи хилида ҳар бир саволнинг бир нечтадан тайёр жавоблари берилади. Учинчи хили анкетада синалувчига ёзилган тўғри жавобларни баллар билан баҳолаш тавсия этилади. (Анкета намуналарини Э. /озиевнинг Психология, (Тошкент, 1994 йил) китобининг 28-29 бетларида кўриш мумкин).

Социометрия методи. Бу метод кичик гуруҳ аъзолари ўртасидаги бевосита эмоционал муносабатларни ўрганиш ва уларнинг даражасини ўлчашда қўлланилади. Унга америкалик социолог Джон Морено асос солган. Мазкур метод ёрдамида муайян гуруҳдаги ҳар бир аъзонинг ўзаро муносабатини аниқлаш учун унинг қайси фаолиятларда ким билан бирга қатнашиши сўралади. Олинган маълумотлар матрица, график, схема, жадвал шаклида ифодаланади.

Одатда синалувчилардан қуйидагича саволларга жавоб бериш талаб қилинади: «Сен саёҳатга ким билан бирга боришни хоҳлайсан?», «Имтиҳонга ким билан бирга тайёрланишни истайсан?», «Ким билан кўшни бўлиб яшашни ёқтирасан?», «Партада ким билан ёнма-ён ўтиришни истар эдинг?» ва ҳоказо. Ҳар бир савол социометрик мезон (ўлчов) вазифасини бажаради ва турмуш воқелигидан олинган. Синалувчи ҳар бир саволнинг учта жавобидан биттасини «Энг мақбул» деб танлаши лозим.

Гуруҳий табақаланишни кўрсатиш учун социограмма тўртта «Майдон» га ажратилади, қизлар доирача билан, ўғил болалар эса учбурчақлар билан белгиланади.

Доирача ва учбурчақлар сони фамилиялар сонига тўғри келади. Гуруҳ аъзоларининг ўзаро муносабатлари доира ва учбурчақлар стрелкалар билан бириктирилганда ўз ифодасини топади. Энг кўп муносабатларга эга бўлган синалувчи доиранинг марказидан ўрин олади. У гуруҳнинг энг ёқимтойи («Юлдузи») ҳисобланади.

Социометрик усул билан шахслараро муносабатнинг даражаси ва кўлами аниқланади иккинчидан қизлар ва ўғил болалар ўртасидаги кўрсаткичлар, ёш кўрсаткичлари хусусиятлари билан таққосланади. Кўрсаткичларга қараб гуруҳдаги муносабатлар уларнинг ўзига хослиги психологик механизмлари ҳақида хулоса чиқарилади. Шу билан бирга назарий аҳамиятга молик ғоялар олға сурилади, амалий кўрсатмалар берилади, тавсиялар билдирилади.

Касб психологиясида тадқиқотнинг социометрик методи шароитга мувофиқлаштирилган кичик гуруҳдаги шахслараро муносабатни ўлчаш усули ҳисобланади. Бу усулда синалувчиларга бевосита саволлар берилади ва уларга кетма-кет жавоб қайтариш орқали гуруҳ аъзоларининг ўзаро танлаш жараёни вужудга келтирилади. Айнан шу усул билан меҳнат жамоалари, коллеж ва олий мактаб талабалари, турли муассасаларнинг ходимлари ўртасидаги муносабатларнинг хусусиятлари динамикаси, шахслараро зиддиятларнинг сабаблари ўрганилади.

Ҳозирги фан ва техника тараққиёти психологик тадқиқотларнинг илмийлигини янада ошириш учун (субъектив омилларни таъсирини

камайтириш мақсадида) комплекс дастур асосида бошқа фанлар тиббиёт, физика, физиология, биология, социология, кибернетика, статистика, фалсафа, мантиқ ва ҳоказолар) билан биргаликда тадқиқот ишлари олиб боришни тақозо этмоқда. Амалий йўсиндаги илмий тадқиқот ана шу кўп қиррали (комплекс) ёндошишни талаб қилади. Психология соҳаларида (психофизиология, космос психологияси, тиббиёт психологияси, муҳандислик психологияси шунингдек авиация психологиясида) тадқиқот объектига мунтазам ёндошиш амалга оширилмоқда. Комплекс метод ёрдамида ўрганилаётган объект турли нуқтаи назардан таҳлил қилинади ёки уларга ҳар-хил ёндошилади. Масалан: болада оддий билимларни ўзлаштириш хусусияти психологик жиҳатдан текширилаётган бўлса комплекс ёндошиш таъсирида ана шу ўзлаштиришнинг фалсафий, мантикий, физиологик, ижтимоий, биологик хусусиятлари ёритилади, айтилик, кексайишнинг биологик омилларини ўрганиш унинг психологик, физиологик, мантикий жиҳатларини ёритишга хизмат қилади.

Комплекс дастур ёрдамида амалга оширилган тадқиқот натижаси илмий аҳамиятга молик бўлиб, инсоншунослик муаммоларини ҳал қилишда катта ёрдам беради.

Умуман айтганда, социометрия методидан турли ёшдаги, икки хил жинсдаги, савияси ҳар хил кишилар гуруҳларидаги психологик қонуниятларни тадқиқ этишда унумли фойдаланиш мумкин.

Ҳозир социометрия усули ижтимоий ҳаётда, содир бўлаётган кундалик ҳаётдаги воқеаларга одамларнинг муносабатларини, жамоатчилик фикрини ўрганишда кенг қўлланилмоқда. Одамларнинг содир бўлаётган воқеаларга муносабати, турли эҳтиёжлари, мотивлари, қизиқиш, интилиш, ҳаракат ва ҳоказолар, муайян тартиб ва қоидаларга биноан тизимлаштирилади, уларнинг ижтимоий психологик ҳамда соф психологик илдизлари тўғрисида маълумотлар олинади. Шу билан бирга гуруҳлардаги шахсларнинг яққол, аниқ нуқтаи назари, гуруҳбозлик, оғмачилик, қарама-қаршилик, ҳис туйғуларининг зўриқиши, гуруҳий жипслик, мослик, муносабат мотивлари, қарашлар бирлиги жинслар ўртасидаги мулоқотларнинг замини ҳамда сеҳри мана шу усул билан очилиши мумкин.

Психологик илмий тадқиқот методлари ҳар доим турлича номда, турли мақсадларда қўлланилиши мумкин. Жумладан, конкрет вазиятни психологик муҳитни тадқиқ қилиш, шахс ҳатти-ҳаракати, фаолият мотивларни, масалан, ўз ҳаётини хавф остида қолдириб бўлса ҳам қаҳрамонлик, ташаббускорлик кўрсатиши ёки бирор жиноят содир этиши мотивларини тадқиқ қилиш сингари мақсадларда ҳам фойдаланилиши мумкин.

Психологик тадқиқотларда юқорида санаб ўтган усулларимиздан кузатиш, анкета, эксперимент, фаолият маҳсулини таҳлил қилиш, тест, социометрия энг кўп қўлланиладиган методлар ҳисобланади. Бу методлар ўз олдига қўйган мақсадларига қараб турлича, турли вазиятда, турли воситаларни қўллаб, жумладан турли саволларни ўз олдига қўйиб ўтказилиши мумкин.

Психология тадқиқот методи тушунчаси конкрет илмий психологик муаммони ҳал этишнинг махсус методикаси маъносида ҳам ишлатилиши мумкин. Ана шу конкрет методикаларда ўз-ўзидан равшанки методологик

принциплар амалга оширилади ва фақат мазкур муаммо учун эмас, балки билишнинг бошқа кўплаб муаммолари учун ҳам умумий бўлган усуллари юзага чиқади.

Лекин конкрет методикаларнинг ўзига хослиги энг аввало улар воситасида ҳал этилаётган илмий вазифанинг қандай характерда бўлиши билан белгиланади. Ҳозирги замон психологиясида қўлланилиб келаётган конкрет психологик методикалар ҳаддан ташқари кўпдир. Уларнинг шакллари ҳам жуда турли - туман бўлиб, психологиянинг ва муаммонинг муайян тадқиқот усулини, яъни конкрет методикасини талаб қилган соҳасининг ўзига хос хусусиятлари билан белгиланади.

Шу билан бирга конкрет психологик методикаларнинг кўпчилиги учун хос бўлган баъзи умумий белгиларни ҳам алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин буни нормал ривожланган ва ақлий жиҳатдан заиф болаларда, ривожланишдан орқада қолганларда ёшга тааллуқли тафовутларни ўрганиш вазифаси қўйилган вақтларда кўриш мумкин.

Қайси метод қўлланилишидан қатъий назар барча тадқиқот тўрт босқичда олиб борилади:

Биринчи босқич-тайёргарлик босқичи. Унда ҳар хил воситалар ёрдамида материал ўрганилади, дастлабки маълумотлар тўпланади, (ўқув машғулотлари ва меҳнат фаолияти чоғида, турмушга, атайлаб уюштирилган суҳбатлар жараёнида кузатиш, махсус саволлар ёзилган анкеталарга олинган жавоблар, шахс ҳақидаги тавсифномалар ва гувоҳларнинг берган кўрсатмалари, шахс фаолиятининг маҳсулот намуналари, масалан ёзма ишлари, дафтарлари, тайёрлаган буюмлари-ўйинчоқлар макет ёки моделлар тиккан кийимлари) қараб чиқилади. Биографик маълумотлар аниқланади анамнез тўпланади, яъни тадқиқ қилинаётган фактнинг содир бўлишига қадар мавжуд шарт-шароитлар тарифланади ва ҳоказо. Биринчи босқич якунида тадқиқотчи ўз тахминининг тўғри ёки нотўғрилги ҳақида тасаввурга, нима қилиш, нимадан бошлаш ҳақидаги гипотезага эга бўлади.

Иккинчи босқич - экспериментал (тажриба) босқичи бўлиб, бунда тадқиқотнинг конкрет методикаси амал қилади ва ўз навбатида бу босқич бирин-кетин қўлланиладиган қатор бўғинларга - эксперимент серияларига бўлинади. Масалан, диққатни ўрганишда қўлланиладиган Бурдон жадвали билан қилинадиган тажрибани кўришимиз мумкин. Ҳарфлар калаштириб жойлаштирилган варақдан айтилган ҳарфларни ҳар минутда нечтадан ўчириш, турли гуруҳдагиларни ўчириши ва ҳоказаларни кўришимиз мумкин.

Тадқиқотнинг учинчи босқичи - тадқиқот маълумотларини сифат жиҳатидан қайта ишладир. У психологиянинг математик аппартини - дастлаб илгари сурилган гипотезанинг тасдиғи тарзида олинган хулосаларнинг ҳаққонийлиги ҳақида ҳукм чиқариш имконини берадиган турли хилдаги статистик усулларни ва эҳтимоллик назариясининг асосий қоидаларини қўллашнинг тақозо қилади.

Тадқиқотнинг тўртинчи босқичи - олинган маълумотларни изоҳлаб бериш, уларни психологик назария асосида талқин қилиш, гипотезанинг тўғри ёки нотўғрилигини узил - кесил аниқлашдан, уларни синаб кўриб, (интерпретация

босқичини, апробация сингари номлар билан ҳам аталади), аниқ хулосага келиш босқичи.

Кузатув фаолият маҳсулини таҳлил этиш, суҳбатлар ўтказиш, анамнестик маълумотларни аниқлаш эксперимент ўтказиш ва унинг натижаларини математик йўл билан қайта ишлаш, хулосалар чиқариш ва уларни изоҳлаб бериш-буларнинг ҳаммаси тадқиқот ишининг таркибига сингиб кетади ва унда ўз ифодасини топади.

Турли эҳтиёж, мотив, қизиқиш, интилиш, ҳаракат ва ҳоказолар муайян тартиб ва қоидаларга биноан тизимлаштирилади, уларнинг ижтимоий, психологик ҳамда соф психологик илдизлари тўғрисида маълумотлар олинади.

**Муаммоли савол: Мухандис-педагог психологик тадқиқот методларидан қачон ва қандай фойдаланиши мумкин?**

### **Ўз - ўзини текшириш учун саволлар ва топшириқлар:**

1. Илмий-тадқиқот методлари ва унинг аҳамияти.
2. Тадқиқот босқичлари нималардан иборат?
3. Ўз гуруҳингизда тест, анкета ва социометрик усулда тадқиқот ўтказиб, натижасини ёзиб чиқинг.

### **Таянч сўз ва иборалар:**

Тадқиқот иетоди ҳақида тушунча. Ташкилий методлар гуруҳи. Кузатиш. Эксперимент. Социометрия. Сўровлар. Эмпирик методлар. Суҳбат. Анкета. Тест методи. Маълумотларни қайта ишлаш, изоҳлаш

### **Адабиётлар:**

1. Умумий психология А.В.Петровский таҳририда, Тошкент 1992 йил, 53-62 бетлар.
2. Казаков В.Г., Кондратьева Л.Л. Психология, М. 1989, 282-316 б.
3. М.В., Домашенко И.А. Атлас по психологии, М. 1990, 27-42 б.
4. Немов Р.С. Психология, М. 1990, 12-17 бетлар (рус тилида)
5. /озиев Э. Психология, Т. 1994, 13-31 бетлар.
6. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога. М. 1999

## **3-МАЪРУЗА. Психика, унинг таракқиёти ва онгнинг пайдо бўлиши.**

### **Режа:**

1. Психиканинг филогенезда ривожланиши.
  - а) Психика материя эволюцияси маҳсули эканлиги.

б) Қўзғалувчанлик, тропизм.

в) Ҳатти-ҳаракатларнинг инстинктив шакллари.

г) Ҳайвонларнинг интеллектуал ҳатти - ҳаракатлари, ҳайвонлар «тили».

2. Психиканинг муҳитга ва тана аъзоларнинг тузилишига боғлиқлиги.

3. Меҳнат фаолияти жараёнида онгнинг пайдо бўлиши ва унинг ижтимоий - тарихий моҳияти.

Киши психикасининг пайдо бўлиши ва ривожланиши энг мураккаб муаммолардан бири бўлиб, табиат қонунларининг моҳиятини тушуниб етишга ҳаракат қиладиган тадқиқотчиларни бу муаммо ҳамма вақт қизиқтириб келган. Материалистик йўналишдаги олимлар психиканинг пайдо бўлишини материянинг узок давом этган ривожланишининг натижаси деб изоҳлашади. Улар материянинг табиатини тадқиқ қилишаркан, ҳаракат материянинг ҳаёт кечириш усули, унинг таркибан ўзига хос ажралмас хусусияти эканлиги учун ҳам материя ҳаракатининг турли хил шаклларини ўрганадилар.

Утган аждодларимиз психология муаммоларини изчил ва атрофлича, муайян йўналишда, маълум концепция асосида ўрганган бўлсалар ҳам, албатта, ўз асарларида психик ҳолатларнинг акс этиши, намоён бўлиши, ривожланиши ва ўзгаришлари тўғрисида қимматли фикрлар билдиришган. Булар 4 хил манбада учрайди: 1) халқ ижодиётида-ривоятлар, мақоллар, маталлар ва масаллар; 2) махсус ижодкор кишилар ўғит-насихат ва ҳикоятларида; 3) қомусий, Ўрта Осиё мутафаккирларининг илмий-назарий қарашларида; 4) турли даврларда ижод қилган шоир ва ёзувчилар ижодининг маҳсулларида, яъни илмий-бадий асарларда.

Абу Наср Форобийнинг инсон ва унинг психикаси ҳақидаги қарашлари «Идеал шаҳар аҳолисининг фикрлари», «Масалалар моҳияти», «Фалсафий саволлар ва уларга жавоблар», «Жисм ва акциденцияларнинг шаклларига қараб бўлиниши», «Шарҳлардан», «Ҳикмат маънолари», «Ақл маънолари тўғрисида» каби қатор асарларида баён этилган. Абу Райхон Беруний ўзининг «Ўтмиш ёдгорликлари» китобида инсон ҳаётига доир хилма-хил маълумотларни келтиради.

Ибн Синонинг 5 томлик «Тиб қонунлари» асарида организмнинг тузилиши, ундаги нервлар ва нерв йўллари, физиологик жараёнлар билан боғлиқ психик жараёнлар ҳақида анча муҳим маълумотлар бор. Унинг «Одоб ҳақида» рисоласи ҳам инсон шахсини шакллантириш тўғрисидаги жиддий асардир.

Юсуф Хос Хожибнинг «Қутадғу билиг» асаридаги бош масалалардан бири комил инсонни тарбиялашдир.

Абдураҳмон Жомийнинг «Баҳористон», «Хирадномаи Искандарий», «Тухфатул аҳрор», «Силсилатуз захоб» ва бошқа асарларида илм-маърифат, таълим-тарбия, касб-хунар ўрганиш, яхши хислатлар ва одоблилик ҳақидаги фикрлар ифодаланган.

Девоний ўзининг «Ахлоқи Жалолий» номли асарида инсоний фазилатларни тўртга бўлади ва булар донолик, адолат, шижоат ва ифбатдир.

Алишер Навоийнинг «Ҳазоинул Маоний», «Махбубул қулуб» ва бошқа асарларида етук, баркамол инсоннинг ахлоқи, маънавияти, одамларга

муносабати, истеъдоди ва қобилияти тўғрисида қимматли мулоҳазалар юритилган. Ана шу психологик категориялар ижтимоий адолат қарор топиши учун муҳим аҳамиятга эга экани таъкидланган. Шунингдек, Навоий асарларида шахнинг камол топишида ота-онанинг роли, аёлларнинг ифбатлилиги, инсонларнинг камтарлиги масалалари алоҳида ўрин эгаллайди.

Россияда психологик қарашлар намуналари. Шарқ ва /арб маданияти таъсирида инсон руҳияти билан боғлиқ қатор оғзаки ва ёзма, амалий ва илмий асарларда пайдо бўла бошлади. (Қаранг: /озиев Э. Психология, Т:» Ўқитувчи» 1994 й. 33-35 бетлар).

Психика ҳақидаги қарашлар маълум вақт (салкам 5 аср) кун тартибидан олиб қўйилди ва XIX аср охири ва XX аср бошларида /арбий Оврупо мамлакатларида ва АҚШда яна турли мунозараларга сабаб бўла бошлади. (И.М.Павлов, Н.Е.Рибоков, К.Н. Корнилов, П.П. Блонский, А.С. Виготский - Россия, У. Джемс, С.Холл - АҚШ, ва бошқалар).

Жонсиз, ноорганик материядан тортиб то энг олий ва мураккаб материя ҳисобланмиш киши миясига қадар барча материя моддий оламнинг ялпи хусусияти - инъикос этиш хусусиятига, яъни таъсиротга жавоб қайтариш қобилиятига эгадир.

Жонсиз табиатда ҳаракат жисм ва моддаларнинг механик, физикавий ёки кимёвий таъсири тарзида юз бериши мумкин. Ноорганик табиатдаги ҳаракатнинг оддий мисолларига эътибор қилинг: денгиздаги қоя сувнинг таъсирига муайян қаршилиқ кўрсатади - тўлқинлар қояга урилиб қайтади, лекин қоянинг ўзи ҳам секин - аста емирила бошлайди; қуёш нури сув юзасига келиб урилгач, синиб қайтади; электр разрядлари натижасида озон молекулалари ҳосил бўлади.

Жонли материяга инъикоснинг биологик шакллари хос бўлиб, жонли материянинг маълум бир босқичида эса инъикоснинг янги шакли сифатидаги психика пайдо бўлади.

Материя ҳаракатининг биологик шакли-ҳаёт-табиат ривожланишининг сифат жиҳатидан янги босқичидир. Ўлик материядан тирик материяга ўтишни изоҳлайдиган қатор гипотезалар мавжуд. Улардан бири А. И. Опаринга тегишли бўлиб, унга кўра органик моддалар - атомлари турли шакллардаги азотнинг, кислороднинг, водороднинг, фосфор ва олтингугуртнинг атомлари билан боғланган модда углерод негизида ҳосил бўлган бирикмаларнинг пайдо бўлиши жонли материя пайдо бўлишининг зарур шarti ҳисобланади.

Опариннинг гипотезасига кўра тахминан 2 млрд йил илгари атмосферада эркин кислород ажралиб чиқиб, органик моддаларда фотохимиявий реакциянинг ва фотосинтезнинг юз беришига олиб келади. Органик бирикмаларнинг ривожланиши жараёнида углероднинг жуда ҳам мураккаб бирикмалари - бениҳоя катта молекулалар пайдо бўлади. Бу молекулалар муҳит билан доимий модда алмашинуви бўлиб туришини тақозо қилади. Бир-бири билан қўшилиб катталашуви, ёки майдалашиб кўпайиб туриши мумкин деб тахмин қилинади. Бу ўта катта молекулалар коацерватлар деб атала бошланган. Жараён яна такрорланади: ўсиш, парчаланиш ва ҳоказо.

Ҳозирги тирик организмнинг эҳтимолдан узоқ бўлмаган прототиплари-коацерватларда бўлгани каби ҳар қандай жонли материяда инъикос жонсиз

табиатдаги инъикосга қараганда сифат жиҳатидан янги шакл касб этади. У фақат ташқи таъсуротнинг кучи ва характериға эмас, балки организмнинг ички ҳолатига ҳам боғлиқ бўлади. Ҳар қандай жонли организм барча ташқи қўзғатувчиларга нисбатан танланган ҳолда «Фаол» муносабатда бўлади ва бу билан жонли материянинг сифат жиҳатидан янги хусусиятини - ўз-ўзини тартибга солиш хусусиятини намоён қилади.

### **МВ: Ҳатти-ҳаракатларнинг инстинктив шакллари ни сананг.**

Узоқ вақт давом этган эволюция натижасида ҳозирги организмларда инъикоснинг қўзғалувчанликдан тортиб, то унинг анча юксак даражадаги шакллари - психик ҳаётнинг ифодаланиши шакллари бўлмиш сезгилар, идрок, хотира, тафаккурға қадар турли хилдаги шакллари ни кўрамиз.

Таъсирланиш - қўзғалувчанлик. Тропизм. Ўсимлик ва ҳайвонларға мансуб шакллар эволюциясининг барча босқичларида жонли организмлар инъикосининг алоҳида биологик шакли - таъсирланувчанликка эға бўлади. Таъсирланувчанлик тирик организмнинг биологик аҳамиятиға эға бўлган (биотик) таъсирға жавоб бериш қобиляти демакдир. Оддий таъсирланувчанлик содда, бир ҳужайрали тирик организмдаёқ сезилади. (Сувли пробиркадаги бир ҳужайрали амёба пробирка киздирила бошлаши билан ҳолати ни ўзгартириши бунға мисол бўлади). Биотик таъсир натижасида жонли организмда протоплазманинг хоссаси ўзгаради.

Биотик омилларға нисбатан ўзига хос ҳаракатлар билан жавоб бериш усуллари тропизмлар ёки токсислар деб аталади. Тропизмнинг бир неча хиллари бор: фото тропизм, гелио тропизм, хемо тропизм, топо тропизм, термо тропизм ва бошқалар. Масалан, даражадаги гулнинг ёруғликка қараб интилиши - фототропизм, ўсимликнинг куёшға интилиши гелиотропизм, кимёвий моддаларға мослашуви хемотропизм, тебраниш ва қимирлашдан таъсирланиш топотропизм дейилади ва бошқалар.

Ҳайвонларға мансуб шаклларда таъсирланувчанликнинг янги тури - сезувчанлик пайдо бўлади. А. Н. Леонтьевнинг гипотезасига кўра, сезувчанлик «генетик жиҳатдан қараганда, муҳитнинг организмни бошқа таъсиротлар билан боғловчи, организмни муҳитда мўлжал олишиға ёрдам берувчи, сигнал берувчилик вазифаси ни ўтовчи таъсирларға жавоб таъсиридан бўлак нарса эмас.

Инъикос этиш даражаси кўп ҳужайрали ҳайвонларда анча юксакроқдир. Кўп ҳужайралиларнинг мураккаблиги ҳужайралар кўплигида эмас, ҳар хиллигидадир. Масалан, танасининг ташқи қисмида санчиладиган (чақадиган) ҳужайралар жойлашган бўлса, ички қисми эса овқат ҳазм қиладиган ҳужайралар билан қопланган. Кўп ҳужайралиларнинг организмда, шунингдек организмнинг бирон бир қисмида рўй берган қўзғалишнинг ўтказгичи функциясини бажарадиган алоҳида сезувчан протоплазмали ҳужайралар ўзаро бирикиб, ҳайвоннинг бутун танасига ёйилган нерв шоҳобчаси ни ташкил этади. Ковакичақлилардаги қисқичлар - ўлжани ушлаб туриш органлари юксак даражада сезувчандир. Организмнинг турли қисмида жойлашган ҳужайралар

ўртасидаги боғланишлар шартли рефлекслар пайдо бўлишига, хотира жараёни шаклланишига олиб келган бўлиши керак.

Эволюцион занжирда ковакичкақлилардан юксак турадиган ва бу ерда ҳаёт кечирадиган кўп ҳужайралиларда ҳаёт тарзининг ўзгарганлиги муносабати билан тананинг тузилиши мураккаблашади, қўғгатувчиларнинг маълум бир турларини акс эттирадиган ўзига хос органлар - сезги аъзолари ривожланади, акс эттириш шакллари ҳам анча мураккаблашади. Чувалчангнинг ҳар бир сегментида (мураккаблашган бўғинида) нерв ҳужайраларининг тугунлари - ганглийлари мавжуд бўлади. Ганглийлардан бири етакчи, асосий бўлиб, организмнинг исталган кисмида юз берадиган қўзғалишларни жамлайди, уларни таҳлил қилади, бошқа ҳужайраларга ўтказди, импульсларни сегментларнинг мушак аппаратида йўналтиради.

Хатти-ҳаракатларнинг инстинктив шакллари Чувалчангларнинг хатти-ҳаракатлари ковакичкақлилардан кўра анча мураккаброқдир. Чувалчангларга фаол тарзда кидириш хусусияти хосдир. Бу улардаги шартсиз рефлекс элементларидан далолат беради. Айрим чувалчанг урғочиси тухумини ўзи билан олиб юради, ҳаракатланиб кислород билан таъминлайди, ёки айримлари ўзига жуфт танлаш учун узоқ йўл босади ва ҳоказо.

Бироқ шартсиз рефлекслар фақат ташқи муҳитнинг муқаррар тарзда қатъиян барқарорлиги шароитида ҳосил бўлади; муҳит эса доимо ўзгариб туради ва шунинг учун ҳам туғма таасуротларнинг генетик жиҳатдан программалаштирилган ҳолда ёйилишига тўсқинлик қилиши мумкин.

Ганглий функцияли нерв тизимига эга бўлган ҳайвонларнинг акс эттириш имкониятлари шартсиз рефлекслар билангина чекланмайди. Ҳаёт кечириш жараёнида уларда туғма реакцияларга нисбатан янги, анча ҳаракатчан реакция шакллари - шартли рефлекслар пайдо бўлади. (Т-шаклидаги лабиринтдаги чувалчанг ҳаракатини мисол қилиш мумкин. «Т» шаклидаги лабиринтда жойлаштирилган чувалчанг берилган таъсирга жавобини тажриба 120-180 марта такрорлангандан кейингина ўзгартирган).

Бўғим оёқлиларда, айниқса ҳашаротларда муҳитнинг муайян шароитларига муносабат билдиришининг мураккаб, туғма шакли - инстинктлар мавжуддир. Инстинктлар - изчил равишда бир қанча мослашувчи ҳаракатларни келтириб чиқарган ҳолда халқасимон характер касб этади. (Ўргимчак тухуми учун пилла ясаб ўзи билан олиб юради, болалари мустақил ҳаракатлана бошлаши билан ташлаб кетади).

Асалариларда гуруҳий хатти-ҳаракатлар билан боғлиқ бўлган энг мураккаб инстинктларни кўрамиз. Асалари уясида битта она ари, бир неча ўнлаб эркак ва бир неча юзлаб бепушт ишчи арилар бўлади, ҳаммасининг иши турлича тақсимлангандай (ер араси овқат топиб келишини, уяни қараб чиқишини француз олими К. Фабри кузатган). К.Фабри арининг бир қолипдаги, мақсадга мувофиқ бўлмаган хатти-ҳаракатини кузатган. Ер араси ўз уяси олдида чалажон чигирткани келтириб, уя олдида қўяди ва ичкарини қараб чиқиш учун кириб кетади, шу вақт тажриба ўтказувчи Фабри чигирткани бошқа жойга олиб қўяди, ари чиқиб қараса чигиртка ўрнида йўк, кидириб топади ва яна уяси олдида олиб келиб қўяди ва уя ичига кириб кетади, олим яна олиб қўяди ва ҳоказо. Бу ҳолат 40 марта такрорланади.

Рус зоопсихологи В.А.Вагнер (1849-1934) урғочи ўргимчакнинг номақбул бўлиб қолган инстинктлари шароитида унинг ҳатти-ҳаракатларини кузатган. (Ўргимчак пилласи ичидагини зараркунандалар еб кетса ҳам она ўргимчак кўриқлаб юраверади).

Бу мисоллар инстинктнинг чекланганлигини кўрсатади. Инстинктив ҳаракатлар муайян шарт-шароитларга қатъий боғлиқ бўлади.

Инстинктив ҳаракатлар ундан стандарт шарт шароитлар ўзгариши биланоқ ўзининг мақсадга мувофиқлигини йўқотади. Шундай қилиб, ҳатти-ҳаракатларнинг инстинктив шакллари фақат доимий шароитлардагина мақсадга мувофиқдир.

Жонзотнинг индивидуал ҳаёт кечириши жараёнида орттирилган ва туғма ҳатти-ҳаракат программасининг пухта бажарилишини таъминлайдиган тажриба инстинктларининг ривожланишига ёрдам беради. Шартли боғланишлар фақат феъл-атворнинг инстинктив ҳатти-ҳаракатлар программалари доирасида ҳосил бўлади. (Ўз насли учун қайғуриш инстинктини - баликларда, ўзини ҳимоя қилиш инстинктини-сунс деган ҳайвоннинг ўзидан ёқимсиз ҳид чиқариб ўзини ҳимоя қилишида кўришимиз мумкин).

Содда ҳайвонларга қараганда умурткали ҳайвонларда шартли боғланишлар мислсиз кўп ҳосил бўлади. Ҳайвон эволюцион тараққиётнинг юқори босқичига кўтарилган сари ҳосил бўладиган шартли боғланишлари ҳам шунча мураккаброк ва яна ҳам нафисроқ бўлиши мумкин.

Жонли материя акс эттиришнинг ривожланишида навбатдаги босқич ҳатти-ҳаракатнинг янги белгиларини мустақил ҳосил қилишга асосланган. Нафис-ўзгарувчан-пластик индивидуал ҳатти -ҳаракатнинг янада мураккаброк шакллари келтириб чиқаради.(Товуққа дон сепиб олдини тўр билан тўсиб қўйилса, ўзини бир неча марта сим тўрга уради, кейин ўтиш жойини топиб олади.).

Юксак тараққий этган ҳайвонларда ҳатти-ҳаракатнинг инстинктив шакллари билан бир қаторда ўзгарувчан индивидуал шакллари - малакалар ва интеллектуал ҳатти-ҳаракатлар ҳам мавжуд бўлади. Малакалар деганда ҳайвонларнинг шартли боғланишларига асосан бажарадаган ва автоматик тарзда такрорланадиган ҳатти-ҳаракат тушунилади. (куённинг ногора чалиши,занжирдаги боғлиқ итнинг кейинги оёғи билан емишини тортиб олиши).

Ҳайвонлар интеллектуал ҳатти-ҳаракатлари. Айрим нарсалар ўртасидаги мураккаб муносабатларнинг акс эттирилиши интеллектуал ҳатти-ҳаракатлар негизини ташкил этади. (Қарга кўз ўнгида гўштни ипга боғлаб найча ичидан ўтказиши, иккинчи найчага ўтиб кетишини кузатиб тургандан кейин қарга гўштнинг қаерда пайдо бўлишини кутиб туради ва ҳоказо).

Юксак тараққий этган ҳайвонлар, нарсалар ўртасидаги муносабатларни пайқаш қобилиятига ва мазкур вазиятнинг натижасини олдиндан билиш, яъни ўша нарса агар у ҳаракат қилаётган бўлса, қаерда пайдо бўлишини ҳисобга олиш қобилиятига эгадир. Бундай ҳатти - ҳаракатни энди ақлий (интеллектуал) ҳатти-ҳаракат деб айта оламиз.

Маймунлар интеллекти (ақли) улар бажарадиган вазифаларнинг фақат мураккаблиги билан эмас балки улар фаолиятининг йўналтирилганлиги билан

ҳам белгиланади. (Улардаги кузатувчанлик). Маймун овқат излаётиб, меваларнинг истеъмол қилиш мумкин бўлганларини истеъмол қилиб бўлмайдиганлари ва захарлиларидан беҳато ажратади. Лекин кўп ҳолларда инстинктив ҳаракат устунлик қилади. (Америкалик олимлар Г. Харлоу, М. Харлоу, С. Суомиларнинг янги туғилган маймун болачаларига «темир она» ва «юмшоқ она» бериб ўтказган тажрибасини эслаш кифоя ). Маймуннинг индивидуал тажрибаси ҳам шунга асосланади. Интеллектуал ҳатти-ҳаракатлар ҳайвонларнинг кўпинча яширин имконияти сифатида қолиб кетади. Рафаэль исмли шимпанзе мева солинган қутига ўтиш учун ёниб турган спирт лампасини дастлаб тасодифан сувли бочкадан сув олиб ўчирди, кейин қутини бошқа жойга олиб қуйилганда атрофда сув бўлишга қарамай барибир аввалги бочкадан сув олиб ўчирди.

Маймунларнинг интеллектуал ҳаракатлари тахминий ҳаракатлар жараёнида конкрет амалий тафаккур шаклида юз беради. Юксак тараққий этган маймунлардаги ҳатти-ҳаракатларнинг ўзига хос хусусияти уларнинг тақлидчанлигидадир Ҳайвон қаторасига бир неча бор муваффақиятсизликка дуч келгандан кейингина масалани ҳал қилишнинг юксакроқ даражадаги усулига, яъни интеллект (ақл-идрок) билан иш кўриш усулига мурожаат қилади. Интеллектуал ҳатти-ҳаракат ҳайвонларнинг кўпинча яширин имконияти сифатида қолиб кетади.

Психолог Ладигина - Котс (1889-1963) маймунларнинг «Қурол ясаши» турли ёғоч калитлардан фойдаланиш усулини кузатди. Маймунларнинг интеллектуал ҳаракатлари тахминий ҳаракатлар жараёнида конкрет амалий тафаккур шаклида юз беради. Юксак тараққий этган маймунлардаги ҳатти-ҳаракатларининг ўзига хос хусусияти уларнинг тақлидчилигидир. (Пол супуриши, артиши, бешик тебратиши ва ҳоказо).

Ҳайвонлар мулоқоти ва «тили». Асалари ширага бой гулни топиб келаётиб «рақсга тушади» ва бошқаларни хабардор қилади. Юксак тараққий қилган ҳайвонлар (қушлар, сут эмизувчилар)нинг тўдасида ўзаро муносабатларнинг муайян шакллари мавжуддир. Ҳайвонларнинг ҳар қандай тарзда бирон бир тўдага бирлашуви муқаррар равишда тўдадагиларнинг бири-бири билан алоқа қилишлари учун зарур бўлган «тил»нинг пайдо бўлишига олиб келади. Ҳар қандай тўдада биологик жиҳатдан тенгсизлик қарор топади: кучли ҳайвонлар кучсизларини ўзига бўйсундиради. Кучсизи бўйсунганлик аломатини кўрсатади. Ҳайвонларда киёфа, суйканиш «тили»дан ташқари эшитиладиган сигналлар «тили» ҳам бор. Сайроқи қушларда, делфинларда, маймунларда мураккаб товуш сигнали борлиги маълум. Ҳайвонларнинг «тили»да фақат битта нарса етишмайди-ҳайвонларнинг «тили» одамларнинг тилидан фарқли ўлароқ, тажрибани ифода этиш воситаси бўлиб хизмат қила олмайди.

Психиканинг муҳитга ва аъзоларнинг тузилишига боғлиқлиги. Агар жонли мавжудодларнинг ҳаёт кечириш муҳити ҳамма жойда мутлақо бир хил бўлганида, эҳтимол, ер юзи бир хил турдаги ҳайвонлар билан тўлиб кетган бўларди. Ҳақиқатда муҳит ҳар хил.

Барча жонзот мавжуд шарт-шароитларга мослаша боради. Акс эттириш усуллари қанчалик юксалган сари ҳайвонларнинг мазкур тури муҳитнинг бевосита таъсиридан шунчалик озод бўла боради.

Яшаш шароитларининг кескин ўзгариши ҳайвонларнинг жойини ўзгартиришга мажбур этиш азалдан маълум. Чўл тошбақаси ва майда кемирувчилар иссиқ кунлар бошланиши ва қишки совуқ тушиши олдидан ўзларининг нормал ҳаёт кечиришлари учун зарур шарт-шароитларга анча мос келадиган ҳарорат сақланадиган чуқур ин қазиб, ер тагига кириб кетади. Бу ўринда инстинктлар ҳаракат қилади. Фил ўзига сув сепа бошлайди, қалин сояга яширинади. Маймун ҳам иссиқдан яхши сақланиши учун имкон берадиган жойни танлашга ва тайёрлашга уринади. Бунда инстинктлардан ташқари индивидуал ҳаёт кечириш жараёнида орттирилган тажриба - шартли боғланишлар ҳам кўл келади

Муҳит - жонли организмнинг ҳаёт кечириш шарт - шароити, жонли мавжудотлар ҳаёт кечиришининг бош омили, бошқача айтганда, жонли организмларнинг ҳаёт кечириши муҳитнинг шарт шароитлари билан аниқ белгилаб қўйилгандир.

Психика ва нерв тизимининг эволюцияси. Акс эттиришнинг бир-бирига ўхшашлиги энг аввало сезги аъзолари ва нерв тизимининг тузилишига боғлиқ.

Рецепторларнинг ривожланиши маълум даражада муайян турдаги нерв тизимининг ривожланиши билан бирга боради. Сезги аъзолари ва нерв тизимининг ривожланиш даражаси муқаррар равишда психик акс эттиришнинг даражаси ва шаклини белгилаб беради.

Ривожланишнинг қуйи босқичида (масалан, ковакичақлиларда) нерв тизими бутун организм бўйлаб тарқалган ва ўзаро чатишиб кетган тўрсимон нерв ҳужайраларидан таркиб топган бўлади. Бу тўрсимон нерв тизимидир.

Ривожланишнинг кейинги босқичида нерв тизими сифат жиҳатидан бир қатор ўзгаришларга учрайди. Нерв ҳужайралари фақат тўрлар эмас, балки тугунлар (ганглийлар) ҳам ҳосил қилади. Тугунли ёки ганглийли нерв тизими энг кўп микдордаги қўзғатувчилар таъсирини қабул қилиш ва қайта ишлаш имконини беради.

Тугунли нерв тизимининг мураккаблашуви юксак тараққий этган умуртқасиз ҳайвонларда - ҳашаротларда кузатилади. Тананинг ҳар бир қисмида ганглийлар қўшилиб, бир-бири билан нерв йўллари орқали боғланган нерв марказларини ҳосил қилади.

Нерв тизимининг олий типи - найчасимон нерв тизимидир. Умуртқалиларда эволюция жараёнида орқа ва бош мия-марказий нерв тизими пайдо бўлади ва ривожланади. Ҳайвонларда нерв тизими ривожланиши билан бир пайтда сезги органлари ривожлана ва такомиллаша боради. Нерв тизими ва рецепторларнинг ривожланишига мувофиқ равишда психик акс эттириш шакллари ҳам мураккаблашади. Янгидан-янги психик функциялар пайдо бўлади, борлари такомиллашади. Нерв тизими қанчалик мураккаб бўлса психика ҳам шунчалик мукамал бўлади.

Марказий нерв тизимига эга бўлган ҳайвонлар муҳитнинг таъсирини анча ўхшаш ҳолда акс эттиради. Бунда юксак даражада уюшган ҳайвонлар нерв фаолиятининг асосий фондини шартли рефлекслар йиғиндиси ташкил этади.

Шундай қилиб, психиканинг эволюцияси рецепторлар функциялари шаклланининг, шунингдек сигнал фаолиятининг мураккаблаштирувида сезгирлиги турличадир. Бироқ бир хилдаги муҳит шароитларида, ҳайвонларда фақат бир типдаги рецепторлар ривожланади ва етакчи бўлиб қолади, деб ўйлаш ярамайди. Ўргимчак бир хилдаги муҳитнинг ўзида тебранишига қараб мўлжалга олади; қурбақа - киши эшитадиган шитирлашга, кўршапалак - ултратовушга, ит - кўпроқ ҳидга (барча ҳидларга ҳам эмас, балки органик кислоталар ҳидига, ҳид сезгиси пасайган кезларда - хушбўй нарсалар - гуллар, ўтлар ҳидига) қараб мўлжал олади ва ҳоказо.

Муҳит аллақандай доимий нарса эмас. Ҳар қандай материя сингари муҳит ҳам эволюциялашади. Ушбу эволюциялашувчи муҳитга унда яшайдиган ҳайвон тури мослашади. Яшаш шароитининг тубдан ўзгарганлиги одамсимон маймунларнинг ҳатти-ҳаракатлари сифат жиҳатидан қайта ўзгаришига сабаб бўладики, бу оқибат натижада ерда одамнинг пайдо бўлишига олиб келади. Меҳнат фаолияти жараёнида онгнинг пайдо бўлиши ва унинг ижтимоий-тарихий моҳияти. Одам психикаси билан энг тараққий этган ҳайвон психикаси ўртасида ҳам жуда катта тафовут мавжуд. Масалан, ҳайвон «тили» билан одам тилини бир-бирига таққослаб бўлмайди. Биринчидан, ҳайвон «тили» сигнал, хабар берса, инсон тили бундан ташқари ўз тажрибаларини ҳам баён қилади. Иккинчидан, тафаккурдаги тафовут. Ҳайвон фақат кўриниб турганларни идрок этиладиган вазият чегараларидагина ҳаракат қилиши мумкин. У бундан ташқарига чиқиши, шу вазиятни мавҳумлашган ҳолда акс эттириб мавҳумлаштириш принципи ўзлаштириши мумкин эмас. Ҳайвон - бевосита идрок қилинадиган вазият қулидир.

Кишининг хулқ-атвори мазкур конкрет вазиятдан абстракциялашувга (мавҳумлашишга) ва ушбу вазият муносабати билан келиб чиқиши мумкин бўлган оқибатларни олдинроқ пайқаш лаёқатига кўра ажралиб туради. (Кемага сув кира бошлаши билан тешигини тузатиш, ёнилғи камайиши билан учувчининг самолётни яқинроқ аэродромга қўндиришни мўлжаллаши ва ҳоказолар шунга мисол бўла олади).

Ҳайвонларнинг конкрет амалий тафаккури уларни муайян вазиятдан бевосита таъсиротга бўйсундиради, одамнинг мавҳумлашган ҳолда тафаккур юритишга бўлган қобилияти унинг ушбу муайян вазиятга бевосита боғлиқлигини бартараф этади. Киши муҳитнинг бевосита таъсиринигина эмас, балки уни ҳали кутаётган таъсирларини ҳам қайтаришга қодирдир.

1. Киши хусусан ўзи англаган заруратга кўра - онгли ҳатти - ҳаракат қилиш қобилиятига эга. Бу инсон психикасининг ҳайвон психикасидан энг биринчи муҳим фарқидир.
2. Одамнинг ҳайвондан иккинчи фарқи унинг қуролни яратишга ва сақлашга лаёқатли эканлигидир. Ҳайвон қуролни конкрет кўриниб ва таъсир этиб турган вазиятда яратади, ишлатади ва кейин ташлаб юборади. Муайян вазиятда қурол ўз ролини бажариб бўлгандан кейин у маймун учун қурол сифатида мавжуд бўлмай қолади. Ҳайвон доимий нарсалар оламида яшамайди, жамоа бўлиб қурол яратмайди. Одам эса, олдиндан ўйланган режага биноан қурол яратади, фойдаланади, сақлайди. Инсон нисбатан

доимий нарсалар оламида яшайди. Киши куrolдан биргалашиб фойдаланади.

3. Инсон психик фаолиятининг учинчи белгиси - ижтимоий тажрибани биридан иккинчисига ўтказиб туришидир. Турли вазиятларда ҳайвон ҳам, одам ҳам индивидуал тажриба орттиради. Лекин фақат одамгина ижтимоий тажрибани ўзлаштиради. Киши психикасини кўпроқ даражада у эгаллаб турган ижтимоий тажриба ривожлантиради.
4. Ҳис-туйғуларни ривожлантиришда худди абстракт тафаккурнинг ривожланишида бўлгани каби, воқеликни кўпроқ даражада адекват (бир хилда) акс эттириш воситаси мужассамлашгандир. Шунинг учун ҳис-туйғулардаги тафовут ҳайвон билан инсон ўртасидаги тўртинчи, жуда муҳим тафовутдир.

Инсон психикасининг ҳайвон психикасидан, энг муҳим фарқи уларнинг ривожланиш шарт-шароитларида кўринади. Агар ҳайвонот дунёсининг ривожланиши давомида психиканинг тараққиёти биологик эволюция қонунларига биноан рўй берган бўлса, инсон психикасининг, киши онгининг ривожланиши ижтимоий-тарихий тараққиёт қонунларига бўйсунди. (Ҳайвонлар орасида ўсган одам боласи, Маугли, Тарзан, Амола ва Камола)

Инсон психикаси материя эволюциясининг бутун жараёни давомида тайёргарликдан ўтди. Психика ривожланишининг таҳлили бизга онг пайдо бўлишининг биологик шарт-шароитлари ҳақида гапиришимизга имкон беради. Демак инсон-ижтимоий муносабатлар маҳсулидир.

Маймуннинг одамга, тўданинг жамиятга айланишига таъсир кўрсатган муҳим омил - бу меҳнат фаолияти, яъни куrollарни биргаликда яратиш ва қўлланиш жараёнида одамлар томонидан амалга ошириладиган меҳнат фаолиятидир.

Меҳнат фаолияти-ижтимоий муносабатлар ривожланишининг шарт-шароити ва натижасидир. Шундай қилиб меҳнатнинг пайдо бўлиши ва кишилиқ жамиятининг тузилиши одамнинг одамсимон аجدодларининг одамга айланишига сабаб бўлган деб ҳисобланади.

Меҳнатда кишининг онги - акс эттиришнинг эволюцион йўналишидаги энг олий шакли ашёвий фаолиятнинг объектив барқарор хусусиятларини ажратиб олиш ва шу асосда атрофдаги реалликни тубдан ўзгартира олиш хусусиятига эга бўлган шакли ҳам ривожлана боради.

Юқорида айтиб ўтилганидек, ҳайвонлар тасодифий нарсалар оламида яшайди, одам эса ўзига доимий нарсалар оламини яратади. Одам яратган ўзидан олдинги авлодлар бажарган иш жараёнлари, ҳатти-ҳаракатлар ва фаолиятнинг моддий ифодаси ҳисобланади. Куrollар орқали бир авлод иккинчи авлодга иш жараёнлари, ҳатти-ҳаракатлари, фаолият тарзида ўз тажрибасини етказади.

Меҳнат фаолияти давомида одамнинг диққат-эътибори яратилаётган куrollга ва бинобарин, ўз фаолиятига қаратилган бўлади. Кишининг фаолияти онгли фаолиятга айланади.

Куrollар ишлаб чиғариш қанчалик юқори даражада бўлса, акс эттириш даражаси ҳам шунга мувофиқ равишда юқори бўлади. Демак, меҳнатнинг ижтимоий ташкил этилиши жараёнида куroll ишлаб чиғариш даражасининг

юксалиши ва онгли фаолиятни шакллантиришнинг энг муҳим шарти бўлиб ҳисобланади.

Табиатга таъсир кўрсатган ва уни ўзгартирган ҳолда одам шу билан бир қаторда ўзининг шахсий моҳиятини ҳам ўзгартиради. Одам табиат маҳсулини ўз ҳаёти учун яроқли шаклда ўзлаштириб олиш учун ўз танасидаги табиий кучларни: қўл ва оёқларини, бош ва бармоқларини ҳаракатга келтиради. Шу ҳаракат воситасида ташқи табиатга таъсир қилиб ва уни ўзгартириб одам, шу билан бирга, ўз табиатини ҳам ўзгартиради.

Меҳнатнинг таъсири остида қўлнинг янги функциялари қарор топди: қўл ҳаракат қилишда ғоят даражада эпчиллик кашф этди, анатомик тузилиш секин-аста такомиллаша борган сари елка ва билакнинг ўзаро нисбати ўзгара борди, барча бўғимларнинг, айниқса қўл бармоқларининг ҳаракатчанлиги ошди. Бироқ қўл фақат ушлайдиган қурол сифатида ҳам ривожланди. Меҳнат фаолияти шунга олиб келдики, фаол ҳаракат қилувчи қўл аста-секин фаол (пайпаслаб) сезишга ихтисослашган органга айлана бошлади. Пайпаслаб сезиш - оламни билишнинг одамга хос бўлган алоҳида хусусиятидир.

Қўлнинг ривожланиши бутун организмнинг ривожланиши билан ўзаро боғлиқ ҳолда давом этди. Қўлнинг иш қуроли сифатидаги ихтисослашуви танани тўғри тутиш, тик юриш ривожланишига ёрдам берди.

Ишлайдиган қўлларнинг ҳаракати доимо кўз билан назорат қилиб турилади. Кўриш ва сезиш органлари ўртасида кўплаб боғланишлар ҳосил бўлади. Қўлнинг фаолияти миянинг ривожланишига айниқса катта таъсир кўрсатди.

### **МВ: Онг ва меҳнат фаолияти ўртасидаги боғланишни изоҳланг!**

Меҳнатнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши кишининг овқатга, бошпанага ва шу кабиларга бўлган эҳтиёжларнинг бекиёс даражада муваффақиятли тарзда қондирилишига олиб келди

Шундай қилиб, меҳнат кишилиқ жамияти тараққиётига, инсоний эҳтиёжларнинг шаклланишига, фақат акс эттирувчи эмас, балки дунёни ўзгартирувчи, инсон онгини ўзгартирувчи бўлган инсон онгининг ривожланишига сабаб бўлди,

Меҳнат жараёнида меҳнат билан бирга алоқа боғлашнинг тил ёрдамида амалга ошириладиган олий шакли ривож топди.

Онгнинг ва воқеликни акс эттиришнинг онгга хос шакллари ривожланиши билан биргаликда шахс сифатида одамнинг ўзи ҳам ўзгармоқда.

Меҳнатда кишининг онги - акс эттиришнинг эволюцион йўналишидаги энг олий шакли - ашёвий фаолиятнинг объектив барқарор хусусиятларини ажратиб олиш ва шу асосда атрофдаги реалликни тубдан ўзгартира олиш хусусиятига эга бўлган шакли ҳам ривожлана боради.

Одам ва ҳайвон психик ривожланиш ўртасидаги тафовутларни, айниқса турли аъзоларнинг такомиллашуви, меҳнат қуролларини яратиш, сақлаш, ишлатиш муаммолари сингарилар антропогенез (антропос - одам, генезис - туғилиш, келиб чиқиш) муаммолари доирасига киради.

## **Ўз-ўзини текшириш учун савол ва топшириқлар.**

1. Психика, кўзғалувчанлик, тропизм, инстинкт ҳақида тушунча.
2. Психиканинг тана тузилиши ва муҳитга боғлиқлигини тушунтириш.
3. Инсон психикаси ҳайвон психикасидан қайси хусусиятлари билан фарқланади?

### **Таянч сўз ва иборалар:**

Психика, онг, тропизм, инстинкт, психика ривожининг тана аъзолари тузилишига боғлиқлиги, ҳайвонлар тили, онг ва ҳайвон психикаси ўртасидаги фарқлар.

### **Адабиётлар.**

1. Виготский Л.С. Проблема развития психики. Собр. соч. 3-том. Москва 1983.
2. Гиппенрейтер Ю.Б. Введение в общую психологию. Москва 1996.
3. Умумий психология. А. В. Петровский тахр. Т.1992, 63-95 б.
4. Курс общей, возрастной и педагогической психологии, под ред. М. В. Гамезо. I-книга. М. 1984
5. Немов Р. С. Психология, М.1990.
6. Рогов Е.И. Практическая психология. М. 1998

## **4-МАЪРУЗА. Фаоллик, фаолият ва унинг турлари.**

### **Режа:**

1. Эҳтиёжлар фаоллик манбаи
2. Эҳтиёж турлари
3. Фаолият ва унинг мақсади
4. Фаолият структураси
5. Фаолиятнинг ўзлаштирилиши
6. Кўникма, малака, машқ.

Жонли мавжудотни муайян тарзда ва муайян йўналишда ҳаракат қилишга ундайдиган эҳтиёжлар унинг фаоллиги манбаи ҳисобланади. Эҳтиёж - жонли мавжудотнинг ҳаёт кечиришининг конкрет шарт-шароитларга нисбатан унинг фаоллигини вужудга келтирувчи ҳолатидир. Одам ва ҳайвон эҳтиёжлари турлича бўлгани ҳам у туфайли юзага келадиган ҳатти-ҳаракатлар ҳам бири-биридан фарқ қилади. Кишининг фаоллиги эҳтиёжларнинг қондирилиши жараёнида намоён бўлади. Ҳайвон табиат неъматларидан тайёр ҳолидагина файдаланади, одам эса шу неъматларни ўзи тайёрлайди. Шунинг учун ҳам кишининг ўз эҳтиёжларини қондириш жараёни ижтимоий тараққиёт билан белгиланадиган фаолият шаклини эгаллаш, фаол, муайян мақсадга йўналтирилган жараён сифатида ажралиб туради. Эҳтиёжлар қондирилиши

жараёнида ривожланиб ва ўзгариб боради. Кишининг эҳтиёжи уни тарбиялаш жараёнида, яъни кишилиқ маданияти олами билан яқинлаштириш жараёнида шаклланади.

Кишининг ўз эҳтиёжларини қондириш жараёнлари ижтимоий тараққиёт билан белгиланадиган фаолият шаклини эгаллашнинг фаол, муайян мақсадга йўналтирилган жараёни сифатида алоҳида ажралиб туради. Кишининг эҳтиёжлари ҳам ижтимоий, ҳам шахсий характерга эгадир. Бу, биринчидан, ҳатто шунчаки, тор маънодаги шахсий характерга эга бўлиб туюлганда ҳам ижтимоийдир. (масалан, нон - нон бўлиб дастурхонга келгунча ўнлаб одамлар меҳнати сарфланган, ижтимоий маҳсулдир). Иккинчидан киши ўз эҳтиёжларини қондириш учун мазкур ижтимоий муҳитда тарихан таркиб топган воситалар ва усуллардан фойдаланади. (Гўшти истеъмол қилиш учун қозон, пичоқ, вилка ва бошқалардан фойдаланилади). Учинчидан кишининг кўпгина эҳтиёжлари унинг тор маънодаги шахсий талаб-эҳтиёжларидан кўра кўпроқ киши ўзи мансуб бўлган ва биргаликда меҳнат қиладиган жамиятнинг, жамоанинг, гуруҳнинг эҳтиёжларини ифодалайди, жамоа эҳтиёжлари кишининг шахсий эҳтиёжлари тусини олади. (Йиғилишда мавзу билан чиқиш учун тайёрланиш эҳтиёжи келиб чиқади).

Эҳтиёжлар келиб чиқишига ва предметига кўра фарқланади. Келиб чиқишига кўра эҳтиёжлар табиий ва маданий бўлади. Табиий эҳтиёжларда кишининг фаоллик касб этаётган фаолияти, унинг ҳаёти ва унинг авлоди ҳаётини сақлаш ва қўллаб қувватлаш учун зарур бўлган шарт-шароитларга бўйсунганлик ифодаланади. (Овқатланиш, ухлаш, қарама-қарши жинснинг мавжуд бўлишига эҳтиёж ва б.)

Маданий эҳтиёжларда одамнинг фаол фаолияти инсоният маданиятининг маҳсулига боғлиқ эканлиги ифодаланади, унинг илдизлари кишилиқ тарихининг сарҳадларига бориб тақалади, (Китоб, газета ўқиш, музика тинглаш эҳтиёжи ва бошқалар). Маънавий жиҳатдан ўринли бўлган эҳтиёж-одам яшаётган жамиятнинг талабларига жавоб берадиган, ана шу жамиятда қабул қилинган дидлар, баҳолар, муҳими, дунёқарашга мос келадиган эҳтиёжлардир. Маданий эҳтиёжлар ўзининг даражасига кўра, кишига қўйилаётган талаблар билан боғлиқлигига кўра жиддий фарқланади. (китоб топиш эҳтиёжи ва чиройли галстук топиш эҳтиёжи бир эмас!)

Эҳтиёжларнинг ўзи ҳам, улар туфайли юз берадиган фаолият ҳам ўз даражасига кўра турлича баҳоланади. Маънавий жиҳатдан ўринли бўлган эҳтиёж-одам яшаётган жамиятнинг талабларига жавоб берадиган, ана шу жамиятда қабул қилинган дидлар, баҳолар ва муҳими дунёқарашга мос келадиган эҳтиёжлардир.

Эҳтиёжлар ўз предметининг характерига кўра моддий ва маънавий бўлади. Моддий эҳтиёжларда кишининг моддий маданият предметларига қарамлиги (овқатланишга, кийинишга, уй-жойга, маиший турмуш ашёларига ва бошқа нарсаларга эҳтиёж сезиши), маънавий эҳтиёжларда эса ижтимоий онг маҳсулига тобелиги ифодаланади (ўқиш, музика тинглаш, кино, спектакл кўриш ва бошқа эҳтиёжлар.)

Эҳтиёжларнинг қондирилиши билан боғлиқ бўлган фаолиятга ундовчи ва унинг йўналишини белгиловчи сабаблар мотивлар деб аталади. Мотивлар ёки

мотивлаштириш психологияда субъектнинг хулқ-атвори ва фаолияти йўналишини белгилаб берадиган сабаблар сифатида қаралади.

Агар ҳайвонларнинг хатти-ҳаракати бутунлай атроф-муҳит билан белгиланса одам фаоллиги унинг илк ёшлигиданоқ бутун инсоният тажрибаси ва жамият талабларига кўра йўналтирилиб борилади. Хатти-ҳаракатнинг бу тури шу қадар ўзига хосликка эгаки, психологияда уни аташ учун махсус термин - фаолият термини қўлланилади. Фаолиятнинг мазмуни уни келтириб чиқарган эҳтиёж билангина белгиланмайди балки кишининг ўз олдига қўйган мақсадига эришиш усуллари билан ҳам белгиланади ва ниҳоят фаолият кишининг хулқ-атворини мақсадга қаратилган ҳаракатларни рўёбга чиқариш, хусусан юзага келган эҳтиёжларни ўзича зудлик билан қондира олмайдиган яъни бевосита мададга таянмайдиган фаолликни рағбатлантириш ва қўллаб қувватлашни имкон даражада бошқаришга қодир бўлиши керак. Бундан кўриниб туриптики, фаолият билиш ва ирода билан чанбарчас боғлиқ бўлади, уларга таянади, билиш иродавий жараёнларсиз юз бериши мумкин эмас. Демак, фаолият кишининг англанилган мақсад билан бошқарилиб туриладиган ички (психик) ва ташқи (жисмоний) фаоллигидир.

Шундай қилиб, фаолият ҳақида гапирганда киши фаоллигида англанилган мақсаднинг мавжудлигини аниқлаш лозим.

Фаолият структураси. Фаолият- воқеликка нисбатан фаол муносабат билдиришнинг шундай бир шаклидирки, у орқали киши билан уни қуршаб турган олам ўртасида реал боғланиш ҳосил қилинади. Одам фаолият орқали табиатга, нарсаларга, бошқа одамларга таъсир кўрсатади. Фаолиятда у ўз ички имкониятларини ишга солиб ва намоён қилиб, нарсаларга нисбатан субъект сифатида, одамларга нисбатан эса шахс сифатида гавдаланади.

Фаолиятнинг ёлғиз битта оддий жорий вазифани бажаришга йўналтирилган, нисбатан тугалланган ҳар бир қисми ҳаракат деб аталади.

Нарсалар билан бажариладиган ҳар қандай иш (ҳаракат) макон ва замонда боғланган муайян саъи-ҳаракатлардан таркиб топади.

Киши фаолиятида нарсалар билан қилинадиган саъи-ҳаракатлардан ташқари тананинг ўзини тутишини ва қиёфанинг сақланишини (тик туриш, ўтириш ва ҳоказо), бир жойдан иккинчи жойга кўчишини (юриш, югуриш ва х.), алоқа боғлашини таъминлайдиган саъи-ҳаракатлар ҳам иштирок этади. Алоқа қилиш воситаларига ифодали саъи-ҳаракатлар (имо-ишора ва фантомимика), маъноли ишоралар ва ниҳоят нутқий саъи-ҳаракатлар киради. Саъи-ҳаракатларнинг зикр этилган турларида қўл ва оёқлардан ташқари танадаги ва юздаги мушаклар, ҳикилдоқ, товуш пайчалари ва бошқалар ҳам иштирок этади.

Саъи-ҳаракатларни бошқариш тескари алоқа принципига биноан амалга оширилади. Сизги аъзолари ана шундай алоқа воситаси, нарсалар ва саъи-ҳаракатларнинг муайян идрок этиладиган ва ҳаракат мўлжаллари (ориентирлари) ролини ўйнайдиган белгилари ахборот манбаи бўлиб хизмат қилади. Тескари алоқанинг бундай шаклини П. К. Анохин тескари афферентация деб атади.

Махсулдор ҳаракатнинг бажарилиши маълум бир саъи-ҳаракатларни амалга ошириш билангина чекланмайди. У муқаррар равишда саъи-

ҳаракатларнинг жорий натижалари ва ҳаракатлар объектининг хусусиятларига мувофиқ тарзда саъи-ҳаракатларни коррективка қилишни ўз ичига олади. Мияга ташқи муҳитнинг ҳолати, унда саъи-ҳаракатлар қандай рўй бераётгани ва унинг натижалари ҳақидаги ахборотни етказиб турадиган ҳиссий ориентирларини ўзлаштириш ана шу жараённинг негизи ҳисобланади. (Темирчи темир қизиганлиги даражасини рангига қараб аниқлайди ва шунга мувофиқ болгани қандай куч билан уришни танлайди; дурадгор рандани қандай куч билан босиб суришни аниқлайди; ҳайдовчи тормоз педалини босишни, кранчи юк оғирлигини, жойни, йўналиш траекториясини ҳисобга олиб саъи-ҳаракатларни бажаради).

Ҳаракат таркибига кирувчи саъи-ҳаракатлар тизими пировард натижада ушбу ҳаракатнинг мақсади билан бошқарилади ва йўналтирилади. қилинаётган саъи - ҳаракатларнинг натижалари айнан шу мақсад нуқтаи - назаридан баҳоланади ва тўғрилаб турилади.

Объектлар билан ҳодисалар ўртасидаги барқарор (инвариант) муносабатлар объектларнинг муҳим хусусиятлари ва ҳодисаларнинг қонуниятлари деб аталади.

Ташқи, реал ҳаракатдан ички, тимсолий ҳаракатга ўтиш жараёни интериоризация (том маъноси билан айтганда, ички тарзга айланиш) деб айтилади. Интериоризация туфайли киши хаёлан бирор муаммони ҳал қилади, автоматик бажаради ва х.). Бу саъи-ҳаракатнинг тескариси, яъни бирор ишни қилиб кўриб кейин фикрлаш экстериоризация дейилади.

Фаолиятнинг ўзлаштирилиши. Ҳар қандай ҳаракатнинг таҳлил этилган жиҳатларини тегишли тарзда унинг мотор (ҳаракат), сенсор (ҳиссий) ва марказий қисмлари деб аташ мумкин. Шунга мувофиқ ушбу қисмларнинг ҳаракатни амалга ошириш жараёнида бажарадиган вазифалари ижро этиш, назорат қилиш ва бошқариб туришдан иборат бўлиши мумкин. Киши фаолият жараёнида ҳаракатларни ижро этишда, назорат қилиш ва бошқариб туришда фойдаланадиган йўл-йўриқлар ушбу фаолиятнинг усуллари деб аталади. Кишида мақсадга мувофиқ тарздаги саъи-ҳаракатларни ижро этиш ва бошқаришнинг айнан шу тарзда қисман автоматлашуви малака деб аталади.

Биз айнан саъи-ҳаракатларнинг англанилмаган ҳолдаги бошқарилиши тўғрисида сўз юритаётимиз, негаки ҳаракатларни бошқариш билан саъи-ҳаракатларни бошқариш бир хилдаги нарса эмас. Саъи-ҳаракатларнинг тобора кўпроқ автоматлашуви айни чоғда ушбу саъи-ҳаракатларни ҳам ўз таркибига олган ҳаракатларнинг онгли равишда бошқариш билан қўшилган ҳолда юз беради. (велосипедчи ўз мувозанатини сақлаш билан қатор саъи-ҳаракатларни ҳам бажаради). Ўрганувчи пианиночи бармоқларини ҳаракатлантириш тартибини изга солади ва ҳоказо.

|                                                                                |
|--------------------------------------------------------------------------------|
| <b>МВ: Ишчи фаолиятида онг ва фаолият бирлиги қайси ҳаракатларда кўринади.</b> |
|--------------------------------------------------------------------------------|

Одамда фаолият онг билан бошқарилади, ҳаракатнинг у ёки бу қисмлари автоматлашуви эса онгли равишда йўналтириладиган объектни фақат алмаштиради, ҳаракатнинг умумий мақсадларини, унинг ижро этилиши шарт-

шароитларини, унинг натижаларини назорат қилиш ва баҳолашни онг унинг тасарруфи доирасига олиб киради.

Ҳаракатнинг шу тарзда қисман автоматлашуви туфайли унинг тузилишида рўй берадиган ўзгаришлар қуйидагилардан иборат:

1. Саъи-ҳаракатларнинг ижро этилиши усуллари ўзгаради. Ортиқча ва кераксиз ҳаракатлар бартараф қилинади. Ҳаракатлар мужассамлашуви юз беради.

2. Ҳаракатни сенсор назорат қилиш усуллари ўзгаради. Саъи-ҳаракатларнинг бажарилишини кўриш орқали назорат қилиш кўпроқ мушаклар ёрдамида (кинестетик) назорат билан алмашади. Масалан, машинистканинг ҳарфларга қарамасдан ёзиши, малакали чилангарнинг искана устига болға билан ураётганда кўриш назоратини ишга солмаслиги, қараса ҳам искана тигига, яъни қаерни қандай кесишига эътибор беради холос.

3. Ҳаракатни марказдан туриб бошқариш усуллари ўзгариб боради. Диққат ҳаракат усуллари идрок этишдан холи бўлиб, у ҳаракатнинг асосан вазияти ва натижасига қаратилган бўлади. (Двигатель товушига қараб қайси тезликка алмаштириш зарурлигини фаҳмлайди, вазиятга қараб қандай асбоб зарурлигини, қайси саъи - ҳаракат зарурлигини фаҳмлай олиш). Қўлланиши лозим бўлган усулларнинг бутун бошли занжирини ёки турларини ана шу тарзда онг ёрдамида олдиндан кўра билиш антиципация деб аталади.

Муайян ҳаракатлар ёки фаолият турларини ўзлаштириш мақсадида уларни англаган тарзда ҳамда онгли равишда назорат қилишга ва тузатишга асосланган ҳолда кўп марталаб такроран бажариш фаолияти машқ деб аталади.

Машқ қилиш борган сари киши ҳаракатлари характери ҳам ўзгаради, бу киши психик фаолиятига ҳам таъсир қилади.

Онгли тарзда назорат қилиниб ва тузилиб туриладиган ҳар бир янги уриниш ҳаракат усуллари ва вазифаларини фақат эслаб қолишдагина акс этмайди. Одатда у вазифани текшириш усуллари, уни ҳал қилиш ва тузатиш йўллари, ҳам ўзгаришига олиб келади. Айнан шу йўсинда, биринчидан, энг асосий қийинчилик енгиб ўтилади, ҳаракатни қай тарзда бажариш ҳақидаги тимсолий-мантиқий тасаввурлар билан унинг амалий бажарилиши ўртасида боғланиш ҳосил бўлади. Иккинчидан, сўздан ишга, тимсолдан ҳаракатга ўтиш билан боғлиқ қийинчиликларнинг кўпчилигига дуч келинмайди. Учинчидан, ортиқча саъи-ҳаракатларни истесно этиш, нотўғри саъи-ҳаракатларни тўғрилаш, бир-бирига боғлиқ бўлганларини бирга қўшиб бажаришга кўчиш, ишни бажариш йўллари тобора кўпроқ даражада стандартлаштириш билан боғлиқ ҳолда рўй беради. Ва ниҳоят, ҳаракатларнинг тезлигини ихтиёрий бошқариш, уларни ўзгариб турувчи вазиятларга мослаштириш, янги вазиятларга ва деталларга (боскичларга) кўчириш имконияти туғилади.

Малакаларнинг ўзаро таъсири. Ҳар қандай малака ҳам киши аллақачон эгаллаб олган малакалар системасида амал қилади ва таркиб топади. Уларнинг бири янги малаканинг таркиб топишига ва амал қилишига ёрдам берса, бошқалари ҳалакит беради, учинчи бир хили эса уни ўзгартиради ва хоказо. Бундай ҳодиса психологияда малакаларнинг ўзаро таъсири деб юритилади.

Ҳаракат унинг мақсади, объекти ва шарт-шароитлари (вазият) билан белгиланади. Унинг ўзи ҳаракатлантирувчи ижронинг, сенсор назорат қилиш

ва марказий бошқарувнинг муайян усуллари тизими сифатида амалга оширилади. Ҳаракат муваффақиятлилиги, яъни малаканинг самарадорлиги ана шу усулларнинг ҳаракат мақсадларига, объектига ва шарт-шароитларига қанчали мувофиқ келишига боғлиқдир.

Малака ҳосил қилинишининг умумий қонуни шундан иборатки, киши янги вазифага дуч келганда олдинига фаолиятнинг ўзида шу чоғда мавжуд бўлган усуллари фойдаланишга уринади. Бунда у, ўз-ўзидан равшанки, шу хилдаги масалаларни ечишда қўллаган усулларни янги шароитда ҳам қўллашга ҳаракат қилади. Бу фаолият усуллари кўчириш дейилади. Кўчириш тўғри ва тескари, яъни интерференцияли бўлиши мумкин (расм дарсида чизикни юқоридан пастга, чизмачилик дарсида пастдан юқорига чизиш ўргатилгандаги, станок ричагини чапдан ўнгга, янги станокда ўнгдан чапга, кўча ҳаракатидаги чап ва ўнг томонидан юриш алмашуви қийинчиликлари шунга мисол бўла олади).

Ўзлаштирилган ҳаракатларнинг янги вазифаларга тўғри ва муваффақиятли кўчишини амалга ошириш-бу фаолиятнинг янги турларини тез ва энг кам хато қилган ҳолда ўзлаштириш демакдир. Кишида ўзлаштирилган ҳаракатлар қанчалик кенгрок ва аниқ кўчириладиган бўлса, у шунчалик кўп нарсалар ўрганган, унинг таълими шунчалик самарали натижага эга бўлган, булар унинг фаолиятида шунчалик самарали ёрдам берган бўлади.

Кўникмалар. Ҳар қандай хулқ-атвор янги шароитларда ёки янги объектларга нисбатан жараёнларнинг кўчиши асосида таркиб топади. Кўчиш эса шарт-шароитлар ёки нарсаларнинг фаолият мақсадлари учун муҳим бўлган белгилари бўйича ўхшашлигига таянади. Қўйилган мақсадга мувофиқ тарзда ҳаракат усуллари танлаш ва амалга ошириш учун мавжуд билимлар ва малакалардан фойдаланиш кўникма деб аталади.

Шундай қилиб, "кўникма" атамаси фаолият субъектининг ўзида мавжуд билимлар ва малакалар билан мақсадга мувофиқ бошқарилиши учун зарур психик ва амалий ҳаракатларнинг мураккаб системасини эгаллаб олинишини ифодалайди.

Кўникмаларнинг таркиб топиши билимларда мужассамлашган ахборотни ва нарсадан олинадиган ахборотни қайта ишлаш жараёнларининг, ана шу ахборотни аниқлаш, уни ҳаракат билан таққослаш ва ўзаро боғлаш жараёнларининг бутун бир системаси эгалланишини билдиради.

Кўникмаларга ўргатиш жараёни турли йўллар билан амалга оширилиши мумкин. Бу йўлларни бир-биридан фарқ қилувчи иккита ҳолатга ажратиш мумкин. Биринчи ҳолатда ўргатилаётган киши зарур билимга эга бўлади. Унинг олдида бу билимлардан мақсадга мувофиқ фойдаланиш вазифаси қўйилади ва кишининг ўзи синаб кўриш ва хатоларга йўл қўйиш орқали тегишли мўлжал олган, ахборотни қайта ишлаш воситалари ва фаолият усуллари топган ҳолда унинг ечимини излайди. Гарчи бу йўлнинг самарадорлиги паст бўлса ҳам бугунги кунда у таълим жараёнида кўп қўлланилади. Иккинчи йўли шундан иборатки, таълим бераётган киши ўқувчининг билимларни қўллаш учун зарур бўлган психик фаолиятни бошқариб боради. Билимни қўллашга ўқувчининг ўзи йўл излайди (муаммоли таълим).

Бу ҳолда педагог ўқувчини белгилар ва жараёнларни танлаш мўлжаллари билан таништиради, кўйилган вазифаларни бажариш учун олинган ахборотларни қайта ишлаш ва ундан фойдаланиш юзасидан ўқувчининг фаолиятини уюштиради. Бу йўл ҳозир педагогика - психологияда жадал тадқиқ қилинмоқда.

Фаолиятнинг асосий турлари ва унинг ривожлантирилиши. Фаолиятнинг турларини киши ҳаёт тарзининг жабҳалари бўйича бир неча ўнлаб хилини санаш мумкин. Лекин саъи-ҳаракатлар мақсади, амалга ошириш усуллари ва натижаларига қараб гуруҳлаштирсак, уч катта гуруҳни кўришимиз мумкин: ўйин фаолияти, ўқув - ўрганиш фаолияти, меҳнат фаолияти. Фаолиятнинг бу турларида умумий бўлган мотив, мақсад, натижа, интериоризация, экстериоризация, билим, малака, кўникма сингари жараёнларнинг барчасини ўзига хос шаклда учратилади.

Ҳаётининг биринчи йиллардаёқ болада фаолиятнинг оддий шакллариши ўзлаштириши учун дастлабки шарт-шароитлар таркиб топа бошлайди. Улардан биринчиси ўйин фаолияти ҳисобланади. Ўйин фаолиятнинг ўзига хос туб хусусияти бўлиб, унинг мақсади ўзининг ёрдамида муваффиқ бўлинадиган амалий натижаларга эришишдан эмас, балки амалга ошириладиган фаолиятнинг ўзидан иборатдир.

Бола ўз тажрибасида қурол-буюмлар билан бир вақтнинг ўзида бошқа турдаги буюмлар-ўйинчоқларга дуч келади. Ўйинчоқларини ишлатишнинг инсоний усули - ўйин, яъни улар ёрдамида аллақандай бошқа, ҳақиқий буюмлар ва ҳаракатларни ифода этишдир. Учинчи ёшнинг ўрталаридан бошлаб буюмларга бўлган муносабат одамларнинг буюмларга нисбатан функциялари сифатида намоён бўла бошлайди. Ролли ўйинлар пайдо бўлади. Ролли ўйинларда бола катта ёшдаги кишиларнинг ўзи кузатган ижтимоий функцияларини, уларнинг шахс сифатидаги хулқ-атворини айнан такрорлайди. (қўғирчоғини «овқатлантиради, ухлатади»). Боланинг социал тажрибаси ортган сари маиший МАЪРУЗАга оид МАЪРУЗАлар («Она», «тарбиячи», «кино», «болалар боғчаси», «магазин» ва ҳ. ўйинларни ўйнай бошлайди) ишлаб чиқаришга оид МАЪРУЗАлар (учувчи, космонавт, завод) ва сўнгга ижтимоий, сиёсий («уриш», «намойиш») билан, сюжетлар билан бойита боради.

Бола врач бўлиб ўйнарган, ўзини худди «врач каби» тутати. У қаламни худди стенодоскоп сингари ушлайди, қўғирчоқни ётқизаётиб, бошини чайқаб қўяди ва «Сенга укол қилиш керак экан» дейди ва ҳ. Унинг ҳаракатлари мазкур пайтда бола ишлаётган буюмлар хоссаси билан эмас, балки врачнинг вазифалари тўғрисидаги тасаввурлар билан бошқарилади.

Таълим. Боланинг ижтимоий амалий фаолиятининг кўпгина кўринишлари унинг кейинги босқичларида пайдо бўлади. буларнинг деярли ҳаммаси ўрганиш, таҳлил қилиш, маслаҳат олиш сингарилар билан боғлиқ. Бола «одамга айланиш» жараёнида қандай тажриба орттирган бўлса, ўрганиш фактлари, яъни тажрибани ўзлаштирилиши ҳисобланади.

Субъектнинг ўрганишни ўзига мақсад қилиб олган бундай ўзига хос фаолияти таълим деб аталади. У қуйидагилардан таркиб топади: а) идеал ва амалий фаолиятнинг у ёки бу турини муваффақиятли ташкил этиш учун зарур бўлган ташқи оламнинг муҳим аҳамиятли хоссалари хусусидаги ахборотнинг

ўзлаштирилиши (бу жараённинг маҳсули - билимлардир); б) фаолиятнинг ана шу барча турлари таркиб топадиган усуллар ва жараёнларнинг ўзлаштирилиши (бу жараён маҳсули-малакалардир); в) қўйилган вазифа ва илгари сурилган мақсадга мувофиқ келадиган усуллар ва жараёнларни тўғри танлаш ҳамда назорат қилиш учун кўрсатилган ахборотдан фойдаланиш йўлларининг эгалланиши (бу жараён маҳсули - кўникмалар ҳосил қилинишидир).

**Меҳнат** - бу маълум бир ижтимоий фойдали (ёки ҳеч бўлмаганда жамият томонидан истеъмол қилинадиган) моддий ёки маънавий маҳсулотни ишлаб чиқаришга йўналтирилган фаолият демакдир. Меҳнат фаолияти - кишининг етакчи, асосий фаолиятидир. Меҳнат фаолияти кишининг ҳаёт кечиришини, бошқа турлар устидан ғалаба қозонишини ҳамда табиат кучлари ва бойликларидан фойдаланишини таъмин этадиган ўзига хос турга оид хулқ-атвори деб ҳисобланиши мумкин. Меҳнат фаолияти одамлар истеъмол қиладиган буюмларни ишлаб чиқаришга қаратилган ижтимоий аҳамият касб этади. Шундай қилиб, кишиларнинг меҳнат фаолияти ўз моҳиятига кўра ижтимоий ҳисобланади.

Одамнинг фаолияти одамлар жамоасида шаклланади. Шундай қилиб, индивиднинг шахс бўлиб камол топишида унинг фаолият турларини ўзлаштиришида, бошқача қилиб айтганда одам бўлиб етишувида одамлар жамоаси, одамнинг одамлар ичида яшаши шарт эканлиги шундан ҳам кўриниб турипти.

|                                                          |
|----------------------------------------------------------|
| <b>МС: Фаолият структураси деганда нимани тушинасиз?</b> |
|----------------------------------------------------------|

### **Ўз-ўзини текшириш учун савол ва топшириқлар**

1. Фаоллик ва фаолият тушунчаларини изоҳлаб беринг.
2. Эҳтиёж ва унинг турлари.
3. Фаолият структураси деганда нимани тушунасиз?
4. Фаолият турлари ва уларнинг ривожланиш хусусият-ларини тушунтиринг.

### **Таянч сўз ва иборалар:**

Ҳаракат, саъи-ҳаракат, фаолият, интериоризация, экстериоризация, етакчи фаолият тури, ўйин, меҳнат, таълим, малака, кўникма.

### **А д а б и ё т л а р.**

1. Асмолов А. Г. Деятельность и установка. М. Изд. МГУ 1979
2. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. М.1979.
3. Абульханова-Славская К. А. Деятельность и психология личности. М.1980.
4. Казаков В. Г. Психология. М1989, 55-68 бетлар.
5. Немов Р.С. Психология. М.1990.
6. Умумий психология, А. В. Петровский тахр. Т.1992, 97-134 б.

## 5-МАЪРУЗА. Ўқув ва меҳнат фаолиятининг психологик хусусиятлари.

Режа:

1. Ўқув жараёнини ташкил этиш ва таълим мазмунига қўйилаётган долзарб муаммолар ва вазифалар.
2. Касб-хунар коллежлари ўқувчи талабалар ўқув фаолиятининг хусусиятлари.
3. Ўқитувчи ва талаба ҳамкорлиги - таълим самарадорлиги омилдир.

Истиклол шарофати билан республика халқ таълими миллий олий, ўрта махсус таълим тизимида ўқитиш ҳамда тарбиялаш иши мазмуни ва шаклини такомиллаштиришга қаратилган бир қанча қарорлар, низомлар, қонунлар, концепциялар ишлаб чиқилди. Бу ҳужжатлар умумтаълим ва касб-хунар коллежлари ва олий ўқув юртларида узлуксиз таълим-тарбия беришда уйғунликни таъминлаш вазифаларини энг долзарб муаммо эканлигини кўндаланг қилиб қўйди. Бугунги ислохотлар даври ўқитишнинг самарали усуллари яратишни, ўқитувчи ва талабалар ўртасида ҳамкорликни янада кенгайтиришни, инсон шахсини шакллантиришда тарбиянинг етакчилигини таъминлашни, ўқувчи ва талабаларнинг ёш хусусиятларини, миллий хис туйғуларини эътиборга олиб тарбиявий, таълимий тадбирларни амалга оширишни тақозо қилмоқда. Бундан ташқари ривожланиш сари жадал бораётган ҳозирги кундалик ҳаётимиз бу соҳа вакиллари олдида ҳал қилиниши лозим бўлган янгидан-янги вазифаларни қўймоқда. Бу ҳақда мамлакатимиз президенти И. А. Каримов ўзининг кейинги асарларидан бири "Ўзбекистон XXI асрга интилоқда" китобида шундай дейди: "Мамлакатимиз келажаги учун Олий Мажлиснинг IX сессиясида қабул қилинган Кадрлар тайёрлаш бўйича миллий дастурнинг амалга оширилиши жуда муҳим аҳамиятга эга. Бу дастурни бажариш учун жавобгар кишилар олдида мен қуйидаги вазифаларни қўймоқчиман:

Биринчидан, янги ўқув йили бошлангунга қадар таълим тизимида мазкур тажриба қандай ўтаётганини ва унинг дастлабки натижаларини чуқур таҳлил этиб, таълим андозалари, ўқув режалари ва дастурлари мазмунига ислохотларнинг бош мақсадидан келиб чиққан ҳолда, яъни янги авлодни камол топтиришга қаратилган зарур тузатиш киритиш даркор.

Иккинчи, янги дарсликларни замонавий педагогик ва ахборот технологияларини ўз вақтида ишлаб чиқиш ва жорий этишни таъминлашни алоҳида қарор остига олиш зарур.

Учинчи, юқори малакали педагогик кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлашга алоҳида эътибор бериш лозим. Кадрлар тайёрлашнинг сифати, эркин фикрловчи шахс – фуқарони камол топтириш, эртага синф хоналари ва аудиторияларда кимлар дарсда сабоқ беришига боғлиқ.

Умуман, ислохот йилларида биргина ўрта махсус, касб-хунар таълими учун 86 та янги муҳандис-педагог йўналишлари бўйича 50 мингдан ортиқ педагог кадрлар тайёрлаш лозим бўлади.

Тўртинчи, ихтисослашган қурилиш трестлари тузишни ниҳоясига етказиш, барча зарур лойиҳа-смета ҳужжатларини тайёрлаш ва дастурда

белгиланган академик лицейлар ва касб-хунар коллежларини фойдаланишга топшириш ишларини тўла ҳажмда бажариш лозим.

Жорий 2000 йилда республиканинг ҳар бир тумани ва шаҳари замонавий талабларга жавоб берадиган янги турдаги ўқув юртлари билан таъминланиши учун 180 та янги касб-хунар коллежи ва 15 та академик лицейни қуриб фойдаланишга топшириш лозим.

2005 йилга қадар биз республикаимизда 1611 та касб-хунар коллежи ва 181 та академик лицейдан иборат бўлган ўрта махсус ва касб-хунар ўқув юртларининг замонавий тармоқларини бунёд этишимиз керак. Бу 9 синфларни битирувчиларини ўрта махсус, касб-хунар таълими мактабларига тўла қамраб олишни таъминлайди."

Кўрсатилган бу вазифаларни муваффақиятли бажариш энг аввало асосий вазифа ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги ўзаро таъсир, дарс самарадорлигини оширишга қаратилган тадбирларни қай даражада тушунилишига ва ҳаётга тадбиқ қилинишига боғлиқ. Бу жараён ўқувчиларни фан асослари билан таништириш, уларда маҳорат ва малакалар ҳосил қилиш, илмий дунёқарашни шакллантириш, ўқишда, мулоқот ва меҳнат фаолиятидаги психик жараёнлар ва мустақил фикрлашни ривожлантиришга қаратилган бўлиши талаб қилинмоқда.

Санаб ўтилган бу вазифаларни муваффақиятли бажарилиши шунингдек ўқув-тарбия жараёнларини ҳар томонлама ўйлаб кўрилган ҳолда вазиятни топиб, ўзаро таъсир ўтказиш, ўқув жараёнини жадаллаштириш, педагогик психологик нуқтаи назаридан қараганда оптималлаштиришга боғлиқдир.

Таълим жараёнини оптималлаштириш умумтаълим ва хунар-таълими тизимида ўқувчиларнинг ўқув фаолиятини илмий асосда ташкил қилишни муҳим тамойили ҳисобланади.

Таълим тўғрисидаги қонун ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида таълимнинг конкрет масалаларига қаратилган қатор муаммоларни ҳал этишни талаб қиладик, булар таълим-тарбия ишининг заруриятидан келиб чиқади.

"Биз фарзандларимизнинг баркамол руҳий дунёси учун, уларнинг маънавий - ахлоқий жиҳатдан етук, жисмонан соғлом бўлиши учун доимо қайғуришимиз, курашмоғимиз зарур", - дейди И. А. Каримов.

Янги турдаги ўқув юртларида таълим ишини ташкил қилиш, ўқитиш услубларини, шакл ва воситаларини танлаш соҳасида нафақат ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари ва дастур талабларини ҳисобга олишни, балки ўқув юртининг қаерда ташкил этилганлиги, жойлашган ҳудуднинг қайси конкрет касб эгаларига эҳтиёжи катта эканлиги, унда ишлайдиган ўқитувчиларнинг махсус тайёргарлиги, моддий техник имкониятлари қандайлигига ҳам боғлиқ. Шунинг учун ҳам олий ўқув юрти янги тамомлаб чиққан ўқитувчига ҳам, мактабда ишлаш тажрибасига эга бўлганларга ҳам юксак талаблар қўйиш керакки, улар ўз устларида ишлаш, билим ва маҳоратларини замон талаби асосида қараб чиқишга мажбур бўлсинлар.

Шунинг учун таълимнинг турли шакллари яна бир бор эслаб кўрмоқ керак. Ўша шаклларнинг қайси бири предмет мазмунига ҳамда ўқитувчи тарбия жараёнининг ташкилотчиси сифатида, унинг билими, кўникма ва малакасига қўйиладиган талабларига қай даражада мувофиқ келишига қараб ўрганиб чиқиши лозим. Аниқ мақсадга йўналтирилган педагогик жараён сифатида

таълим моҳиятини янада чуқурроқ тушуниш учун ўқитувчи ўзи ўқитадиган предмет мазмунини пухта ўзлаштириб олиши, таълимнинг мақсади, вазифаси ҳамда ташкилий ишларини билиши ҳамда уни қуйидаги ўзига хос хусусиятларни ҳисобга олиши керак:

1. Фанни ўқитиш. Бу ҳар қандай ўқув юртида ўқитишни тўғри ташкил этиш учун зарур бўлган биринчи хусусиятдир. Ўқитувчи ўз фанини, ўқитиш услубини, дастурини, мақсади ва ҳар бир синфда амалга ошириладиган таълим вазифасини яхши билмоғи керак.

2. Дарс-ўқитишнинг асосий шакли. Дарсни кўрсатма воситаларисиз ва кўрсатма воситаларини қўлланиб ўтиладиган дарсга аудиовизуал воситалардан фойдаланиши ҳамда ўтказиладиган дарсга, машиналар ёрдамида таълим бериб ўтиладиган дарсга ажратиш мумкин. Лекин дарслар қай аҳволда ташкил қилинмасин барибир уни ўқитувчисиз ўтказиб бўлмайди. Ўқитувчининг ўқувчилар билан бевосита жонли мулоқотга киришиши болаларнинг билиш соҳасидаги фаоллигини ҳамда уларнинг ўқув фаолиятидаги мустақиллигини рағбатлантиради, улардаги ҳис-туйғу ва характери шакллантиради. Бироқ, ҳозирги замон таълим тизимини унда фойдаланиладиган аудиовизуал техникаларсиз, кўрсатмаликсиз, материални ўтиш ва назорат қилиш пайтида машина элементларини киритмасдан, ўқувчиларни машина билан мулоқотга киришишини таъмин этмасдан ўқитишни тасаввур қилиб бўлмайди.

3. Бу ҳар доим мулоқотга киришиш бўлиб, унда томонлар ўз ролларини алмаштириб турадилар. Ўқитувчи таълим жараёнида доимо тескари алоқа мавжуд эканлигини, таълимда қадамба-қадам давом этадиган тескари алоқанинг бир қанча хилларидан фойдаланиш зарурлигини ёдда тутиши зарур. Тўғри тушунишни текшириш мақсадидаги тескари алоқа, муддати кечиктирилган тескари алоқа (уй вазифаси), прогноз қилинадиган, келишилмайдиган ёки қаршилик билдирувчи тескари алоқа, материални нотўғри тушунилишнинг олдини оладиган тескари алоқа (қўшимча материални баён қилиш), когнитив (дунёни билиш билан алоқадор) тескари алоқа сингари хилларга ажратиш мумкин.

Тескари алоқа типлари кўпинча ёнма-ён келади ҳамда ўқитувчининг синфда олиб борадиган ишларидан бири иккинчисини тўлдириб туради. Чунончи, тажрибали ўқитувчи ўз дарсига нисбатан ўқувчиларнинг билдирадиган реакциясини ҳам, улар дарс материални тушунишда йўл қўйиши мумкин бўлган энг типик хатоларни ҳам олдиндан кўра олади. Унинг ишида прогноз қилинадиган тескари алоқа бошқа турдаги алоқалар билан бирга келади. Бундан кўра мураккаброқ бўлган масалаларни баён этиш вақтида муддати кечиктирилган тескари алоқа шаклида аста-секин амалга ошириладиган тескари алоқага ўтилади. Уйга вазифани муҳокама қилаётганда ўқитувчи ўқувчига унинг ўзи қандай қилиб когнитив тескари алоқани ташкил этиш мумкинлиги юзасидан масалаҳатлар беради.

У ёки бу хилдаги тескари алоқадан фойдаланиш ўқувчиларнинг ёш хусусиятларига боғлиқ бўлади.

Синфда фронтал иш олиб борилаётганда тескари алоқа доскада жавоб бераётган ўқувчи ва унинг жавоблари теварагида бўлади. Ўқувчилар ўз ўртоқларининг жавобларидан ҳамда бу жавобга ўқитувчи томонидан

киритилган тузатишдан хулоса чиқариб, материални тўғри тушуниш эталонини (мезонини) ҳосил қиладилар. Шунинг учун ўқувчиларни савол жавоб вақтида фаол ишлашга ўргатиш муҳимдир. Дарс пайтида ўтиладиган материал ва синфнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиб, шунга мувофиқ типдаги тескари алоқа шакллари ташкил этилиши – ўқитишнинг оптималлаштиришнинг резервларидан биридир.

4. Ўқитиш индивидуал ва гуруҳий тарзда олиб борилиши мумкин. индивидуал ўқитиш вақтида битта ўқувчи билан, гуруҳий тарзда ўқитишда эса у синфга бирлаштирилган ва академик гуруҳ билан ишланади.

5. Ўқув жараёнини оптималлаштириш масалалари таълим психологиясида марказий масалалардан бири ҳисобланади. Оптималлаштириш ўқитишнинг шундай услуби ва воситаларидан фойдаланишни назарда тутадик, бунда материал чуқур ва мустаҳкам ўзлаштириб олинади. Булар қисқа вақт ичида амалга оширилиб, ўқувчиларнинг психологик жиҳатдан ривожланишини рағбатлантиради.

6. Ўқитувчининг ихтиёрида дарсни ўтказиш учун зарур дастлабки материаллар бўлади, хусусан: мазкур фаннинг дастури ва дарслик матни, илмий-адабиётлар, услубий тавсиялар, масалалар ва машқлар тўплами, товушли, тамоша қилинадиган аудиовизуал қўлланмалар бўлади. Буларнинг бари ўқитувчига хизмат қилади, унинг ахборот функциясини тўлдиради, кенгайтиради, бойитади.

Таълим мақсадининг қўйилиши ўқувчиларнинг ёшига энг аввало уларнинг ақлий ва эмоционал етуклигига, уларнинг билим даражасига ҳамда фикрлаш фаолияти асосидаги мавжуд тарбиясига боғлиқ.

7. Ўқитишнинг анъанавий ва изоҳлаб тушунтириш шакли. Ўқитишнинг бундай изоҳлаб тушунтириш шакли негизида таълимнинг коммуникатив модели ётади, шунга мувофиқ равишда ўқитиш жараёнини ўқитувчи билан ўқувчи ўртасида ахборот алмашуви воситаси сифатида қараб чиқилади. Ўқитувчи ўз ахбороти - янги маълумотларни бериш йўли билан ўқувчилар билимини бойитади; ўқувчилар эса ўқитувчи берган саволларга жавоб қайтариш орқали ўқитувчининг ахборотидан ўзлари нима тушунганликларини унга маълум қиладилар. Ўқувчиларнинг ёшига, уларнинг ақлий ривожланишига қараб, бу ердаги коммуникатор роли билан реципиент ўртасидаги ролларини дарс давомидаги мулоқот пайтида алмашилиб туриши вақт жиҳатидан бир хил бўлмайди. қуйи синфларда кичик ҳажмдаги, юқори синфларда катта ҳажмдаги ахборот берилади.

Бундай ҳолларда ўқитишнинг тобора ортиб борадиган самараси ўрганилаётган фан тилини эгаллаш ва унинг тушунча берувчи аппарати билан, исботлаш ва рад қилиш методлари, когнитив алоқа механизмининг шаклланиши билан боғлиқ бўлади.

Ўқитишнинг турли шаклларида фойдаланилган вақтда нималарни кўзда тутмоқ керак?

Биринчидан, ўқув материални идрок этишга нисбатан ўқувчилар мотивировкасини назарда тутиш керак. Бунга аввало мазкур дарсда ўқитиш мақсадини аниқ равшан белгилаб олиш орқали эришилади.

Иккинчидан, ўқитувчи ўз онгида ўқувчига бериладиган материални яхлит ҳолда тасаввур қилмоғи ва унга нисбатан муайян қийматдорлик муносабатини назарда тутмоғи керак. Бу нарса ўқитувчининг дарс материали юзасидан ўқувчилар билан манфаатдор мулоқотга киришган вақтида намоён бўлади.

Учинчидан, дарсда техника воситаларидан фойдаланишни кўзда тутиш лозим. Бу эса ўқувчиларда тушунча аломатларини англаб, уларни образлар орқали идрок этишларига имконият яратади.

Тўртинчидан, чуқур ўйлаб кўрилган баён этиш мантиқини назарда тутиш зарур.

Бешинчидан, дастур доирасида (ўқувчилар учун ҳали унча тушунарли бўлмаган манбалар ичидан) соддароқ, тушунарлироқ оригинал материал танлашни ҳам кўзда тутиш керак.

|                                                                            |
|----------------------------------------------------------------------------|
| <b>МС: Анъанавий ва ноанъанавий таълим шакли деганда нимани тушинасиз?</b> |
|----------------------------------------------------------------------------|

Муаммоли таълим шакли. Муаммоли таълимнинг мазмуни ўқувчиларнинг ўзларини бу ишга жалб қилиш, уларнинг ижодий мустақиллигини фаоллаштиришдан иборатдир. Ўқитувчи муаммо кўяди, ўқувчилар эса уни ҳал қилиш йўллари мустақил равишда қидириб топадилар.

Муаммоли вазиятни вужудга келтираётган ўқитувчи кўпинча мотивлаштириш билан боғлиқ қийинчиликларга дуч келади. Муаммоли вазиятни вужудга келтириш мазмуни ва методикасини ишлаб чиқиш нисбатан унча мураккаб эмас, лекин ҳар бир ўқувчи учун ўша муаммони мотивлаштириб, тушунтириб бериши ва ўқувчининг куч ғайратини ўша материални (масалани) ҳал этишга йўналтириш анча қийин ишдир. Баъзан ўртага қўйилган муаммо, ўқитувчининг назарида қанчалик қизиқарли бўлиб туйилмасин, у кўпинча ўқувчи ҳаётида унчалик катта аҳамиятга эга бўлмаган масала бўлиб чиқади.

Муаммоли таълимнинг турли даражалари ишлаб чиқилган. Шулардан биринчиси - материални ўқитувчи томонидан муаммоли тарзда баён этилишидир. Муаммоли таълим одатдаги анъанавий изоҳловчи таълимдан шуниси билан фарқ қиладики, бунда дарсни муаммоли тарзда баён этаётган ўқитувчи мазкур фан тарихига оид материаллардан фойдаланади, қараб чиқиладиган масалага тегишли фикрлар курашини тушунтириб беради, ҳар хил нуқтаи назарларни бир-бирига қиёслаб солиштиради ҳамда мана шу кураш ва қайта фикрлашларнинг натижаси сифатида масаланинг илмий асосда ҳал қилинганлигини кўрсатиб беради.

Муаммоли таълимнинг иккинчи даражаси бу муаммони ўртага қўйиш бўлиб, ўқитувчи шу муаммо теварагидаги турли хил нуқтаи назарларни содда қилиб тушунтириб беради ҳамда мазкур муаммони ўқувчиларнинг ўзлари ўқитувчи раҳбарлигида ҳал қиладилар.

Учинчи босқичда ўқитувчи ўқувчилар олдида муаммо қўйиб, уни ҳал қилиш учун ўқувчиларни зарур асбоб-ускуна ва материаллар (турли адабиётларни тавсия қилади, қайси асбоблардан қандай фойдаланиш мумкинлигини эсга туширади ва ҳоказо) билан таъминлайди ҳамда ўзи муаммони ҳал этилишига раҳбарлик қилиб туради.

Муаммоли таълимнинг учинчи босқичи ўқитиш тажрибасида кўп учрамайди, лекин йил давомида бир неча марта ўқувчиларга ўз кучларини синаб кўриш учун имкон бериш, бунинг учун алоҳида топшириқлар бериб туриш фойдадан холи бўлмайди.

Муаммоли таълим асосида ўқитишнинг модели ётади. Ўқувчига бирор нарсанинг биринчи ихтирочи-тадқиқотчиси, фактларни мустақил равишда ўзи тайёрлаётган ва уларни умумлаштириб хулоса чиқараётган киши сифатида қаралади. Учинчи даража мустақиллик шаклида ўқитувчи ўқувчиси билан мулоқотга киришганда унга билим бермайди, балки у ўқувчи билмоқчи бўлган нарсаларни ташкил қилиб, тузатиб туради, фактларни кидириб топиш усуллари айтиб беради ҳамда аппаратлар билан таъминлайди.

Муаммоли таълимнинг болалар психикасига тобора ривожлантирувчи таъсир кўрсатиши шубҳасиздир. Масаланинг ажратиб кўрсатилиши, уни ҳал қилиш йўллариининг кидирилиши, фикрий фаолият жараёнида шу билан боғлиқ бўлган муваффақият ва камчиликларни таҳлил қилиш, ўқувчи қалбида пайдо бўладиган эмоционал изтироб ва қувонч - буларнинг бари шунга олиб келадики, ўқув материални ўз онгида қайта ишлаш ва уни эгаллашга ўрганаётган ўқувчининг диққати, идроки, тафаккури, тасаввури, мантикий хотира механизмлари фаол равишда ишга киришиб кетади. Бундай ўқитиш шаклида билимларни назарий равишда ўрганиш шакли уларни амалий ишларга тадбиқ этиш билан таркибий тарзда қўшилиб кетади.

Программалаштирилган таълим. Бунинг бир неча ўзига хос хусусиятларини ажратиб кўрсатиш мумкин.

Биринчидан, ўқув материали унча катта бўлмаган қисмларга ажратилади. Иккинчидан, бу қисм - парчалар ҳар бир ўқувчига ўқув материалнинг бир қисми сифатида индивидуал тарзда тақдим этилади. Бунинг учун материални оқ қоғозга, плёнкага кўчирилади ёки экран орқали кўрсатилади. Материални ЭХМ орқали ҳам баён қилиниши мумкин. Шунинг учун программалаштирилган таълимни баъзан машина билан ўқитиш деб ҳам юритилади. Учинчидан, материалнинг ҳар бир парчасини ўзлаштириш устидан қадамба-қадам тесқари алоқа ўрнатиб, унинг қай даражада ўзлаштирилганлигини текшириб борилади, яъни ахборот кадр кетидан назорат қилувчи кадр тарзида келади. Агар берилган жавоб тўғри бўлса, ўқувчи навбатдаги ахборотни берадиган кадр билан ишлашини давом эттиради. Агар у хатога йўл қўйган бўлса ўқувчига қўшимча ахборот олиш учун тақлиф қилинади ва шундан кейин ўша нотўғри жавоб берилган ахборот кадрга қайтиб, у билан иш давом эттирилади.

Программалаштирилган таълимнинг афзаллиги шундан иборатки, бунда ўқувчи фақат унинг ўзига хос ақлий фаолият суръати билан индивидуал тарзда иш олиб боради. Ҳозирги замон программалари ўқувчига материал тақдим қилишнинг неча ўнлаб вариантларини ўз ичига олади ва ўқувчи шулар ичидан ўзининг бундан аввал олган билимларига ҳамда тафаккур хусусиятларига мувофиқ келадиган программани танлаб олиши мумкин. Программалаштирилган ўқитиш шаклида ахборотни максимал даражада тушуниб олиш имконияти бўлади ва ахборотнинг тушунмай қолиниши истисно қилинади. Материалнинг кичик бир қисмини ўрганишда йўл қўйилган хато ва

нотўғри жавоблар ўша заҳоти тузатилади. Мана шу афзаллик туфайли программалаштирилган таълим педагоглар эътиборини ўзига жалб қилди. Бироқ, программалаштириб ўқитиш шаклидан фойдаланиш тажрибаси бу соҳада бир қанча муҳим камчиликлар ҳам борлигини кўрсатди.

Программалаштирилган таълимда ўқувчи программа ёки компьютер билан муомала-мулоқотга киришади ва билим олиш жараёнида ўқитувчи билан алоқаси узилиб, унга мурожаат этолмай қолади. Бундай ҳол шунга олиб келадики, ўқувчи ўз фикрини муфассал нутқ формалари орқали ифодалаб бериш малакасини йўқота бошлайди, яъни унинг нутқий ривожланиш даражаси пасайиб кетади. Қадамба-қадам ташкил этилган тескари алоқа шакли когнитив тескари алоқанинг ривожланишини секинлаштириб қўяди. Ўқувчи берилган дастур чегарасидан чиқиб кетолмай, қўшимча вариантларсиз бир ёқлама ўйлашга ўрганиб қолади. Ўқувчилар ўртоқлари билан бирор масала ёки мисолни тўғри ҳал қилган вақтдаги қувончдан маҳрум бўладилар, яъни бу ерда мотивлаштириш жараёнидан айрим муҳим блоклар чиқариб ташланади. Психологик камчиликларга техник камчиликлар ҳам қўшилади. Материални вужудга келтириш, нусхасини кўпайтириш ва уни тақдим этиш техникаси хийла мураккабдир. Шунинг учун ҳам бундай материалларни марказлаштирилган тартибда тайёрлаш лозим. Бундан ташқари, ҳар қандай материал ҳам программалаштириш учун яроқли бўлавермайди.

### **Ўз-ўзини текшириш учун савол ва топшириқлар**

1. Ўқув ва меҳнат фаолияти ўйин фаолиятидан қайси белгилари билан фарқ қилади?
2. Ўргатиш ва ўрганиш фаолияти ўртасидаги боғланишни тушунтиринг.
3. Фаолият муваффақиятида интериоризация ва экстериоризация жараёнларининг аҳамияти нималардан иборат?
4. Таълим жараёнининг характерли хусусиятилари нималардан иборат?

### **Таянч сўз ва иборалар:**

Ўйин фаолияти, ўқув фаолияти, меҳнат фаолияти, кўникма ва малакалар, таълим жараёни, муаммоли таълим, программалаштирилган таълим.

### **А д а б и ё т л а р**

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XX1 асрга интилмоқда. Тошкент. 1999й
2. Асмолов А.Г. Деятельность и установка. М. изд. МГУ 1979
3. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность М.1979
4. Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности. М.1980
5. Казаков В.Г. Психология. М. 1989.
6. Немов Р.С. Психология. 1990
7. Умумий психология. А.В.Петровский тахр. Тошкент.1992 .

## 6-МАЪРУЗА. Шахс. Мулоқот. Гуруҳ. Жамоа.

Режа:

1. Индивид ва шахс тушунчалари.
2. Шахс фаоллиги ва йўналтирилганлиги
3. Шахс хусусиятлари, баркамолликка интилиш даражалари.
4. Шахснинг ўз-ўзини англаши, «Мен» сиймоси.
5. Жамоа ва гуруҳлар ҳақида тушунча.

1. Одам дунёга одам бўлиб келади. Субъектнинг одам зотиға мансублиги индивид тушунчасида ифода қилинади. Ҳайвон боласи эса дунёга келган куниданоқ ҳаётининг охиригача жонзот деб юритилади. «Индивид» тушунчасида кишининг насл-насаби ҳам мужассамлашган. Янги туғилган чақалоқни ҳам, катта ёшдаги одамни ҳам, мутаффаккирни ҳам, ақли заиф овсарни ҳам, ёввойи одамни ҳам, маданиятли мамлакат кишисини ҳам индивид деб ҳисоблаш мумкин.

Индивид сифатида дунёга келган киши алоҳида социал фазилат кашф этади, шахс бўлиб етишади. Психологияда индивид томонидан амалий фаолият ва муносабатлар жараёнида ҳосил қилинадиган ҳамда ижтимоий муносабатларнинг индивидга таъсир ўтказиш даражаси ва сифатини белгилайдиган тарздаги социал фазилатлар мажмуаси шахс тушунчасида ифодаланади.

Шахснинг ўзи нима? Энг аввало, биз шахс индивиднинг фазилати эканлигини тан оладиган бўлсак, бу билан биз индивид ва шахснинг бирлигини тасдиқлаган ва айни пайтда бу тушунчаларнинг бир бирига ўхшашлигини инкор этган бўламиз. «Шахс» ва «Индивид» тушунчаларининг бир бирига ўхшашлигини етакчи психологлар - Б. Г. Ананьев, А. Н. Леонтьев ва бошқалар инкор этишади.

Социал муносабатлар тизимини ўзида мужассамлаштирган субъект бўлиш деган маънони англатади.

«Индивид» ва «Шахс» тушунчаларининг ўхшашлиги эмас балки бирлиги ҳақидаги фикр қуйидагича ўртага қўйилиши мумкин бўлган саволга жавоб берилишини тақозо қилади: Шахс деб ҳисобланмайдиган индивиднинг мавжуд бўлиши ёки аксинча индивиднинг конкрет соҳиби сифатида ундан ташқарида ва усиз мавжуд бўлиш факти кўрсатилиши мумкинми? Тахминий тарзда фикр юритилган тақдирда униси ҳам, буниси ҳам бўлиши мумкин.

Кишилиқ жамиятидан ташқарида вояга етган одам биринчи бор одамларга дуч келиб, биологик хос индивидуал хусусиятлардан бўлак ҳеч қандай, келиб чиқиши жиҳатидан ҳамиша ижтимоий - тарихий характер касб этадиган шахсий фазилатларга эга эканлигини намоён қила олмайди, балки теварак атрофдаги одамлар мабодо уни биргаликдаги фаолият ва муносабат жараёнига «торта олишган» тақдирда уларни пайдо бўлиши учун зарур табиий шарт-шароитларгагина эга бўлади. Ҳайвонлар орасида тарбияланган болалар

тажрибасини ўрганиш бу вазифани амалга оширишнинг фоят даражада мураккаблигидан далолат беради.

«Индивид» ва «Шахс» тушунчаларининг бир бирига мос келмаслиги ва айнан ўхшаш эмаслиги фактидан шу нарса аёнки, шахс тушунчаси биргаликдаги фаолиятнинг ҳар бир иштирокчиси учун ушбу фаолиятнинг мазмуни, қадриятлари ва моҳияти орқали намоён бўладиган шахслараро барқарор боғланишлар тизимидагина англанилиши мумкин. Ташқаридан шунчаки қараганда бу субъект-субъект муносабатидек кўринади, чуқурроқ ёндошадиган бўлсак бевосита субъект-субъект алоқаси шунчаки ўзича мавжуд бўлишидан кўра кўпроқ аллақандай объектлар (моддий ёки ҳаёлий) объектлар воситасида намоён бўлиши аниқланади. Бу индивиднинг бошқа индивидга муносабати фаолият объекти (субъект-объект-субъект) орқали намоён бўлади, демакдир.

Айтганларнинг ҳаммаси шахсни фаолиятда ва муносабатда таркиб топадиган индивидлараро (субъект-объект-субъектлараро ва субъект-субъект-объектлараро) муносабатларнинг нисбатан барқарор тизими субъекти сифатида англаб етиш имконини беради.

Ҳар бир кишининг шахси унинг индивидуаллигини вужудга келтирадиган хислатлар ва фазилатларнинг фақат унга хос бирикувидан таркиб топгандир. Индивидуаллик ўзига хослигини, унинг бошқа одамлардан фарқини акс эттирувчи психологик фазилатлар бирикмасидир. «Индивид» ва «Шахс» тушунчалари бир бирига ўхшаш бўлмагани сингари, ўз навбатида шахс ва индивидуаллик ҳам бирликни ташкил қилади, лекин улар бир-бирига ўхшаш эмасдир. Муайян социал бирлик учун етакчи фаолиятга кўпроқ даражада «жалб қилинган» индивидуал фазилатларгина шахснинг хусусан ўзига хос фазилатлари сифатида юзага чиқади. Мисол учун эпчиллик ва қатъийлик ўспириннинг индивидуаллиги белгилари бўлгани ҳолда, жумладан у спортда туман биринчилигига давогар командага қўшилмагунча ёки узоқ жойларга туристик саёҳат пайтида у тезоқар ва муздек дарёдан кечиб ўтилишини таъминлаш вазифасини ўз зиммасига олмагунга қадар унинг шахсини таърифлайдиган белги сифатида юзага чиқмай келди. Айнан шу сабабли ҳам педагог учун аҳамиятли бўлган ўқувчига индивидуал ёндошишни амалга ошириш вазифасини ажратиб кўрсатиш керак. Бу эса ўқувчининг дифференциал-психологик хусусиятлари (хотираси, диққати, темпераменти, у ёки бу қобилиятларининг ривожланганлиги ва ҳоказо) ни ҳисобга олишни, яъни ўқувчининг ўз тенгдошларидан нимаси билан фарқ қилиши ва шу муносабат билан тарбиявий ишни қандай ташкил этиш кераклигини аниқлашни тақозо қилади.

Ўқувчининг тафаккури, иродаси, хотираси, ҳис-туйғуларининг индивидуал хислатларини ҳисобга олиш билангина чекланмасдан, балки индивиднинг жамоадаги ва жамоанинг эса унинг шахсидаги мавқеини аниқлашга йўналтирилган ёндошувгина инсоннинг социал боғланишлар тизимининг шахсда намоён бўлиши сифатидаги моҳиятини илмий англаб олишга мос келадиган шахсий ёндошув тарзида талқин қилиниши мумкин.

Ўқувчининг ҳақиқий муносабатлар тизимига кирадиган шахси ҳамиша педагогнинг диққат марказида туриши керак. Ўқувчининг маънавий дунёсини бойитиш эса педагогнинг доимий вазифаси бўлиб қолиши керак.

Психологияда индивидуалликнинг кўпгина хислатлари - мослашувчанлик, тажовузкорлик, мойиллик даражаси, ташвишланиш ва шу кабилар аниқланган. Булар жамланиб, индивиднинг ўзига хослигини кўрсатади. Бу психологик ҳодисалар ўз моҳиятига кўра ўзаро муносабатда бўлиб, ошкора ёки ошкора бўлмаган ҳолда аллақандай муҳитнинг мавжудлигини тақозо этади. Шахс айнан ана шундай муҳитга нисбатан мослашувчанлик, тажовузкорлик, ташвишланиш ва ҳоказоларни намоён қилади.

Шундай қилиб, инсон шахсининг тузилиши индивидуалликнинг тузилишига қараганда кенг эканлиги шубҳасиздир. Шу боисдан бунга биринчи навбатда, унинг индивидуаллигини кўрсатадиган ва фақат эхтиросда, ички қиёфада, қобилиятларда ва ҳоказоларда анча кенг ифодаланадиган фазилатлари ва умумий тузилишигина эмас, балки шахснинг ривожланиш даражаси ҳар хил бўлган гуруҳларда, ана шу гуруҳ учун етакчи ҳисобланган фаолият орқали ифодаланадиган индивидлараро муносабатларда ўзини намоён этишини ҳам қўшиш шарт. Индивидуал- типик хусусият шахс яшаётган ва шаклланаётган бирликнинг ривожланишига ва индивидлараро муносабатларнинг билвосита ифодаси ҳисобланган фаолиятнинг характери, қадриятлари ва мақсадларига боғлиқ тарзда жиддий равишда турли хил кўринишда намоён бўлади.

Индивид ривожланишининг табиий шарт-шароитлари, унинг жисмоний тузилиши, нерв ва ички секреция безлари тизими, жисмоний тузилишдаги афзалликлари ва нуқсонлари унинг индивидуал психологик фазилатлари шаклланишига жиддий таъсир кўрсатади. Лекин биологик хусусият киши шахсини таркибига сингиб, ижтимоий омилга айланиб қолади ва кейинчалик ижтимоий шаклда (психологик жиҳатдан) мавжуд бўлади. Жумладан, мия патологияси индивидда, унинг тузилишида, унинг биологик жиҳатлари билан боғлиқ, лекин шахсий белгилари ҳисобланмиш индивидуал психологик хислатларни келтириб чиқаради. Улар ижтимоий сабабиятларга (детерминацияга) кўра шахснинг конкрет фазилатларига айланиб қолиши ҳам, айланмаслиги ҳам мумкин.

Табиий, таркибий жиҳатлар ва белгилар киши шахсининг индивидуаллиги тузилишида унинг ижтимоий жиҳатдан тақозо этилган қисмлари сифатида мавжуд бўлади. Табиий (анатомик, физиологик ва бошқалар) фазилатлар ва ижтимоий хислатлар бирликни ташкил топтиради ва шахснинг мустақил кичик тузилиши сифатида бир-бирига ўзидан-ўзи қарама-қарши қўйилиши мумкин эмас. Шахс тузилишининг уч таркибий қисми мавжуд: 1) Шахс тузилишига биринчи навбатда унинг индивидуаллигининг тизимли тузилиши киради. Шу тариқа шахс тузилишининг биринчи таркибий қисми-унинг индивид ичкарисисидаги (интраиндивид) кичик тизимининг алоҳида намоён бўлишидир.

2) Шахс тузилишининг иккинчи таркибий қисми-шахснинг шахслараро бўшлиқдаги индивидлараро муносабатларда, алоқаларда мавжуд бўлишидир, яъни индивиднинг органик тарздаги гавдасидан ташқаридаги «бўшлиқда», «фазода» намоён бўлишидир.

3) Шахс тузилишини таркиб топтирадиган учинчи бир қисми-метаиндивид (индивиднинг устки кўриниши) кичик тузилишини ҳам алоҳида кўрсатиш имкониятидир. Бунда шахс индивиднинг органик гавдасидан ташқарига чиқарилиб қолмасдан, балки унинг бошқа индивидлар билан «шу ерда ва эндиликда» мавжуд бўлган алоқаларидан ҳам ташқарида жойлаштирилади.

Шундай қилиб, инсон шахсининг тузилиши учта таркибий қисмдан, учта кичик тизимдан иборатдир: шахснинг индивидуаллиги, унинг шахслараро муносабатлар тизимида гавдаланиши ҳамда шахснинг ўзи келиб чиқишига кўра индивидлараро, ижтимоий алоқалар ва муносабатлар субъекти сифатида мавжуд бўлишидир.

Ҳар уччала кичик тузилиш бирлиги шахс обрў-эътиборида намоён бўлади.

Индивиднинг шахс даражасига кўтарилиши эҳтиёжи конкрет тарихий шаклда мавжуд бўлиб, синфий мазмунга эгадир. Жамиятда яшаётган кишида таълим-тарбия бериш ишлари тўғри йўлга қўйилган тақдирда ижтимоий фойдали фаолиятда шахс даражасига кўтарилиш эҳтиёжининг шаклланиши ва қондирилиши учун зарур барча шарт-шароитлар таркиб топади.

Шахс фаоллиги ва йўналтирилганлиги. Кишининг теварак атрофга муносабатда, биргаликдаги ва ижодий фаолиятда намоён бўладиган ижтимоий аҳамиятга молик ўзгаришлар қилиш лаёқати шахснинг фаоллиги деб тушунилади. Бу унинг ғоявий принципааллигида, ўз нуктаи назарини ҳимоя қила олишида, сўзи билан иши бирлигида ифодаланадиган ҳаётий позициясида кўринади.

Ҳозирги пайтда ғарб психологиясида шахсни тадқиқ қилиш ва тушуниш борасида «Инсонпарварлик психологияси» деб аталмиш- психоаналитик (психоанализ) назариялари ва қарашлари (шахснинг экзистенциализм назарияси - «яшаб қолиш», «кун кўриш» ғояси билан боғлиқ, унинг тарафдорлари Л. Бинсвагер, М. Босс, Е. Минковски, Р. Мей, В. Франкл, Дж. Бугентал ва бошқалар) энг нуфузли йўналишлар бўлиб ҳисобланади.

Асримиз бошларидаёқ веналик психатр ва психолог Зигмунд Фрейд (1856-1939) шахс фаоллиги манбаи ва характерининг ўзича талқинини тавсия қилган эди. З.Фрейд фикрича кишининг фаоллиги худди ҳайвонлардаги каби инстинктларга, биринчи навбатда жинсий, шахвоний инстинктларга боғлиқ эмиш.

/арб психологиясининг, асосан америкапараст психологиянинг яна бир назарий йўналиши «Инсонпарварлик психологияси» бир қарашда психоанализ назариясига зид бўлиб кўринса-да аслида бир бирига яқин. Карл Роджерс (1902-1987), А. Маслоу, Абрахам Харольд (1908-1970), Олпорт Гордон (1897-1967) ва бошқалар шахс фаоллигининг асосий сабаби келажакка, ўзлигини намоён қилишга интилишдир деб ҳисоблайдилар.

Дунёни одамларнинг ўзлари ўзгартирадилар, лекин буни онгли равишда амалга ошириш учун даставвал уни ўзгартиришда, уни куришда иштирок этишга йўналтирилган бўлиши керакки, бу иш жараёнида шахснинг ўзи ҳам ўзгаради. Ҳозирги замон илмий психологияси киши ўз фаоллигини фаолият жараёнида ва энг аввало, биргаликдаги фаолият жараёнида намоён қилиши

тўғрисидаги қонидани қабул қилади. Шахс фаоллигини ва фаолиятини йўналтириб турадиган ва мавжуд вазиятларга нисбатан боғлиқ бўлмаган барқарор мотивлар мажмуи киши шахсининг йўналтирилганлиги деб аталади. Мотивлар оз ёки кўп даражада анланган бўлиши ёки умуман анланилмаган бўлиши ҳам мумкин. Шахснинг йўналтирилганлигида анланган мотивлар асосий рол ўйнайди.

Киши фаолият натижасини ҳаёлан олдиндан белгилаб берадиган мақсаднинг ўзигина эмас, балки ушбу мақсад аҳамиятига молик объектда рўёбга чиқишининг реаллиги ҳам анланилган бўлса, бу ҳол шахснинг истиқболи деб қаралади. (Перспектива).

Истиқболни анлаш кишига таби хиралик, ўз кечинмаларига қарама-қарши руҳсизлик, тушкунлик ҳолатини келтириб чиқариши фрустрация деб аталади. Бу кишининг мақсадига эришиши йўлида реал тарзда бартараф этиб бўлмайдиган деб ҳисобланган ёки шундай деб идрок этиладиган тўсқинликка, ғовларга дуч келган ҳолларда юз беради. Фрустрация шахснинг ҳулқ атворида ва унинг ўзини анлашида турли хил ўзгаришларга олиб келади.

Шахс йўналтирилганлиги унинг қизиқишларида, эътиқоди ва дунёқарашида намоён бўлади. Қизиқиш - бирон соҳада тўғри мўлжал олишга, янги фактлар билан танишишга, воқеликни анча тўла ва чуқур акс эттиришга ёрдам берадиган мотивдир.

Қизиқишлар билишнинг доимий қўзғатувчи механизми сифатида намоён бўлади. Қизиқишлар мазмунига, мақсадларига, миқёси ва барқарорлигига қараб белгиланади (ижобий ёки салбий). Қизиқишлар-шахс фаолиятини асослашнинг бирдан бир эмас, лекин муҳим шартидир. Ҳулқ атворнинг муҳим мотивларидан бири эътиқоддир. Эътиқод-шахсни ўз қарашларига, принципларига, дунёқарашига мувофиқ тарзда иш кўришга даъват этадиган мотивлар тизимидир. Бу билимлар нуқтаи назарларнинг тартибга солинган ва ички уюшган тизимини (фалсафий, эстетик, ахлоқий, табиий-илмий) ташкил этган тақдирда кишининг дунёқараши сифатида талқин қилиниши мумкин. Дунёқараш синфий характерга эга.

|                                                                              |
|------------------------------------------------------------------------------|
| <b>МВ: Шахс эҳтиёжи, қизиқиши ва фаоллигининг ўзаро боғлиқлигини айтинг?</b> |
|------------------------------------------------------------------------------|

Психологияда шахснинг йўл-йўриклари унинг у ёки бу эҳтиёжи қондирилишига ёрдам бериши мумкин бўлган фаолитга тайёрлигининг, мойиллигининг ўзи томонидан анланилмайдиган ҳолатини белгилайди. Буни Н. Д. Узнадзе установка деб атаган.

Психологик тадқиқотлар йўл - йўриқнинг тузилиши учта таркибий қисмдан иборатлигини кўрсатди. Булар кишининг билиб олишга ва идрок этишга тайёрлигидан иборат бўлган когнитив (лотинча билиш) кичик тузилиш, йўл-йўриқ объектига нисбатан хайрихоҳлик ва хуш кўрмаслик ҳислатлари комплексида иборат бўлган - ҳиссий баҳолаш кичик тузилиши, йўл-йўриқ объектига нисбатан иродавий куч- ғайратни сафарбар этишга шайликдан иборат бўлган ҳулқ атвор кичик тузилишдир.

Шахснинг ўзини англаши, «МЕН» сиймоси. Киши ўз моҳиятига кўра ижтимоий ҳисобланган муносабатлар тизимига кирган, одамлар билан ўзаро биргаликда ҳаракат қилган ва муносабатда бўлган ҳолда ўзини атроф муҳитдан алоҳида ажратиб кўрсатади, ўзининг жисмоний ва психологик ҳолати, ҳаракатлари ва жараёнларининг субъекти сифатида акс этади. Ўзи учун «бошқаларга» қарши турган ва айни чоғда улар билан боғлиқ бўлган «МЕН» сифатида намоён бўлади. 2-3 ёшли болалардаёқ «МЕН» сиймоси шакллана бошлайди. («Сеники эмас - меники», «менга беш» ва ҳоказо (И. С.Кон).

Катта ёшдагиларда ўз хусусий «МЕН» сиймоси қатъий шаклланади. («МЕН-сиймо», «МЕН-концепция»). «МЕН» сиймоси - индивиднинг ўзи ҳақидаги нисбатан барқарор, кўпроқ ёки озроқ даражада англанилмаган, бетакрор деб ҳис қилинадиган тасаввурлар тизимидирки, индивид бошқалар билан ўзаро биргаликда ҳаракат қилишда ана шунга асосланади.

Ҳар қандай йўл-йўриқ каби «МЕН» сиймоси учта компонентни ўз ичига олади: биринчиси - когнитив таркибий қисм; иккинчиси - ҳиссий-баҳолаш таркибий қисм; учинчиси – ҳулқ-атвор-иродавий таркибий қисм.

«МЕН» сиймоси - ижтимоий муносабатларнинг ҳам шарт-шароити ва ҳам оқибатидир. «МЕН» сиймоси ҳосил бўлишининг яна бир кўриниши «хаёлий МЕН» дан иборатдир. Агар иложи бўлса, орзу қилинган даражага етиш, умуман ўзининг тасаввур қилганидек бўлиб қолиш истагида эканлигини айтиб қўйиш керак. «МЕН»нинг бу ҳилдаги сиймоси айниқса ўспиринлик даврида жуда катта аҳамиятга эга.

Ўзига ўзи баҳо бериш - шахснинг ўзи томонидан ўзига, ўз имкониятларига, бошқалар орасидаги фазилатларига ва ўз ўрнига баҳо берилишидир. Бу шахснинг ўзини англаб етишини психологияда анча муҳим ва энг кўп ўрганилган жиҳати ҳисобланади. Ўзига ўзи баҳо бериш орқали шахснинг ҳулқ - атвори тўғрилиниб, тартибга солиб турилади.

Психологияда кишининг ўзига ўзи берадиган баҳони, унинг миқдорий ва сифат тарифини аниқлашнинг бир қатор экспериментал методлари мавжуд. (Ўз-ўзини текшириш тестлари, ўз-ўзини кузатиш, кундалик юритиш).

Учта кўрсаткич - ўзига ўзи баҳо бериш, кутилган баҳо, гуруҳнинг шахсга берган баҳоси - шахснинг тузилишига киради ва киши буни хоҳлайдими - йўқми, у ўзининг гуруҳдаги кайфиятини, ўзи эришган натижаларини муваффақиятли ёки муваффақиятсиз эканлигини ўзига ва теварак атрофдагиларнинг унга нисбатан нуқтаи назарларини белгилайдиган субъектив воситаларни ҳисобга олишга мажбурдир.

Англашилмаганлик - бу назорат қилинмаслик дегани эмас. Аҳамиятга молик баҳо шахс камолотига таъсир кўрсатади. Ўзига ўзи баҳо бериш шахс интилишлари даражаси билан чамбарчас боғлиқдир.

Шахс кишининг конкрет-тарихий ҳаёт кечириши шароитларида, фаолият жараёнида шаклланади. Шахс шаклланиши жараёни гуруҳларда ва жамоада амалга ошириладиган таълим ва тарбияга ҳам боғлиқдир.

Шахс шаклланиши икки маънода қўлланилади - ривожланиши ва ривожланиш натижаси сифатида қўлланилади. Лекин, бунинг ҳар иккови (биогенетик ва социогенетик) маълум таъсир кўрсатса ҳам, ўз - ўзини англаш ва

ўз-ўзини тарбиялаш ҳал қилувчи бўлиб қолади. (Ўз-ўзини тарбиялаш ҳақида Л. И. Рувинский назарияси) .

Шахс шаклланиши ўзи яшайдиган одамлар гуруҳида ва жамоасида, турли одамлар билан бўладиган мулоқотда, фикр алмашувда, биргаликдаги фаолиятда ё тезлашади ёки сусаяди.

**Муомала. Инсоннинг узини ураб турган олам билан узаро биргаликдаги ҳаракати одамлар уртасида уларнинг ижтимоий ҳаёти ва энг аввало, ишлаб чиқариш фаолияти жараёнида таркиб топадиган объектив муносабатлар тизимида юз беради.**

Мулоқот-одамлар ўртасида биргаликдаги фаолият эҳтиёжларидан келиб чиқадиган боғланишлар ривожланишининг кўп қиррали жараёнидир.

Муносабат ва мулоқот биргаликдаги фаолият кўрсатувчилар ўртасида ахборот айирбошланишини ўз ичига олади. Одамлар мулоқотга киришаркан, мулоқотнинг энг муҳим воситаларидан бири сифатидаги тилга мурожаат қиладилар. Муносабатнинг иккинчи жиҳати муносабатга киришувчиларнинг ўзаро биргаликдаги ҳаракати - нутқ жараёнида фақат сўзлар билан эмас, балки ҳаракатлар, ҳатти-ҳаракатлар билан ҳам айирбошладан иборатдир. (Масалан, рўпарадан келаётган машина ҳайдовчисига бормоқчи бўлган йўналишни ишора қилиш ҳар иккала томон учун ҳам қулай ва тежамли эканлиги тушунарли бўлса керак).

Ниҳоят, мулоқотнинг учинчи жиҳати муносабатга киришувчиларнинг бир-бирларини идрок эта олишларини тақозо қилишидир. Суҳбатдошининг ҳолатига, ранги-рўйига, овозига қараб муомала қилиш. Шундай қилиб, ягона муносабат жараёнида шартли равишда учта жиҳатни коммуникатив (ахборот узатиш, интерактив, ўзаро биргаликдаги ҳаракат қилиш ) ва перцептив (ўзаро биргаликда идрок этиш, ҳар икковлоннинг бир хил кўриши, этишиши жиҳатларини алоҳида кўрсатиш мумкин).

### **Ахборот узатиш, айирбошлаш тарзидаги муносабат.**

Одамларни бирлаштирадиган умумий нарса ишлаб чиқариш тарзида тушунилиши, ана шу умумий нарса аввало муносабат воситаси сифатидаги тилдан иборат эканлигини билдиради. Тил- муносабатга киришувчилар ўртасида алоқа боғланишини таъминлайди.

Ахборот узатувчи (коммуникатор) ва уни қабул қиладиган киши (реципиент) «битта тилда» сўзлашганларида мақсадга эришадилар. (Шартли ишора, код, белги ва б. ).

Оғзаки коммуникация. Нутқ. Нутқ - бу оғзаки коммуникация, яъни тил ёрдамида муомала қилиш жараёни демакдир. Сўзлар овоз чиқармасдан ёки эшиттириб айтилиши, ёзиб қўйилиши, ёки имо-ишора билан олмоштирилиши мумкин. (Масалан, дактилология- бармоқ ёрдамида ишора -маъно англатиш ).

Қуйидаги нутқ турлари фарқ қилинади: ёзма ва оғзаки нутқ. Ўз навбатида оғзаки нутқ - диалогик ва монологик нутқларга ажратилади.

Нутқ механизми. Нутқ иккинчи сигналлар тизими негизида амал қиладир. Нутқ- И.П. Павлов айтганидай, «сигналлар сигнали»дир.

Нутқсиз коммуникация. Турли соҳа мутахассислари учун айниқса нутқсиз коммуникация хоссаларини яхши билиш жуда муҳимдир. Одамлар ўртасидаги муомалани телеграф орқали ахборот беришга ўхшатиш мумкин эмас. Нутқсиз коммуникация воситаларига қўл, бармоқ, ва юз ҳаракатлари, имо-ишора, оҳанг, пауза, турқ-тароват, кулги, кўз ёши қилиш ва шу кабилар кирадики, булар оғзаки коммуникация воситалари - сўзларни тўлдирувчи ва кучайтирувчи, баъзан эса ўрнини босувчи белгилар тизимини ҳосил қилади.

Муомала шахслараро биргаликдаги ҳаракат эканлиги.

Муносабат шахслараро биргаликдаги ҳаракат, яъни одамларнинг биргаликдаги фаолияти жараёнида таркиб топадиган алоқалари ва ўзаро бир-бирларига таъсирининг йиғиндиси сифатида юзага чиқади.

Ижтимоий назорат ва ижтимоий қоидалар.

Биргаликдаги фаолият ва муносабат ижтимоий қоидалар-одамларнинг биргаликдаги ҳаракати ва ўзаро муносабатларининг қатъиян белгилаб қўядиган ҳамда жамиятда удум бўлган хулқ-атвор намуналари асосида амалга ошириладиган социал шароитда юз беради.

Ижтимоий қоидалар доираси беҳад даражада кенгдирки, улар меҳнат интизоми, ҳарбий бурч ва ватанпарварлик талабларига жавоб берадиган хулқ-атвор намуналаридан тортиб то одоблилиқ қоидаларига қадар ҳаммасини ўз ичига олади. (Одамлар бажарадиган роллар ва уларни ижтимоий жиҳатдан баҳоланиши ҳақида).

Ўзаро биргаликда ҳаракат қилаётган одамлар хулқ-атворининг бир-бирларидан кутган тахминларига мослигини муносабат жараёнида муваффақиятга эришишнинг зарур шарти ҳисобланади.

Кишининг бошқалардан эшитишга ёки уларда кўришга тайёр бўлган нарсани улардан кутиш мумкинлигини беҳато ва аниқ тахмин қилиш қобилияти ва малакаси одоб дейилади. Нотўғри тахмин қилиш одобсизлик бўлиб, кўп ҳолларда мулоқот узилишига, баъзан можаро - ихтилофларга олиб келиши мумкин.

Шахслараро ихтилоф - конфликт. Муносабат жараёнини ҳар доим ва барча вазиятларда ҳам силлиққина ва ички қарама-қаршилиқларсиз юз беради деб тасаввур қилиш ярамайди. Айрим вазиятларда бир-бирини инкор этувчи қадриятлар, вазифалар ва мақсадларнинг мавжудлигини акс эттирувчи позициялар антогонизми юзага чиқадики, базан бу ўзаро адоватни, келтириб чиқаради - шахслараро ихтилоф содир бўлади.

Ихтилофнинг ижтимоий моҳияти турлича ва шахслараро муносабатлар негизини ташкил этадиган қадриятларга боғлиқ бўлади.

Биргаликдаги фаолият жараёнида можароларнинг сабаблари ўрнида икки хил тоифадаги детерминант, яъни ашъевий - амалий келишмовчиликлар ва шахсий прагматик (амалий) манфаатлар ўртасидаги тафовут майдонга чиқади. Можароларнинг келиб чиқишига, биргаликда ҳаракат қилишга ғов бўлган ва бартараф қилинмаган маънавий англашилмовчиликлар ҳам сабаб бўлади. Муносабатдаги маънавий англашилмовчилик - бу айтилган талабнинг, илтимоснинг, буйруқнинг маъноси муносабат боғлашган шериклар учун мувофиқ эмаслигидир.

Дўстона муносабат. Муносабатга киришувчиларнинг ўзаро яқинлиги билан, бир-бирлари билан муносабатдаги қониқиш ҳосил қилганлигининг юксак даражаси, жавоб тариқасидаги ҳис-туйғулар ва афзал кўришнинг тахмин қилиниши билан белгиланадиган ўзаро муносабатлар ва ўзаро биргаликдаги ҳаракатнинг барқарор индивидуал танлаш тизими сифатидаги дўстлик одамлар муносабатининг алоҳида шакли сифатида юз беради.

Ўзаро биргаликда ҳаракат қила бошлайдиган одамлар ўзаро ҳамжиҳатлик даражасини баҳолаб оладиган ва муомалага киришган шеригининг кимлиги ҳақида ўзига ҳисоб бера оладиган бўлсагина муомала юз бериши мумкин.

Муомалининг перцептив жиҳати - бу кишининг киши томонидан идрок этилиши, тушунилиши ва баҳолаши демакдир.

Ўзаро бир-бирини билиш борасида шахслараро идрок этишнинг учта муҳим механизмининг таъсири -идентификациялаш (айнан ўхшатиш), рефлексия (фикрни таҳлил этишга, ўз-ўзини англашга мойиллик) ва стереотиплаштириш (бир хил қолипга солиш)ни алоҳида кўрсатиш мумкин.

Идентификациялаш- бир кишининг иккинчи кишини, унинг таърифини субъектнинг уз тарифича англаб ёки англамай ўхшатиши орқали тушуниш усулидир. (Ўзини «унинг» ўрнига қўйиб кўриш этишмайди).

Ўзини қай тарзда идрок этиши ва тушуниши ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Субъектнинг у билан муносабатга киришган шериги томонидан қай тарзда идрок этилишини англаб этиши рефлексия деб аталади. Рефлексия бошқа кишини идрок этиш таркибига киради.

Агар ҳар бир киши ўзи муносабатга киришган одамлар тўғрисида доимо тўлиқ, илмий асосланган ахборотга эга бўлганида улар билан бўладиган ўзаро ҳаракат тактикасини беҳато ва аниқ ишлаб чиқиши мумкин бўларди. Лекин субъект кундалик ҳаётда бунақа аниқ ахборотга эга бўлавермайди, бу эса уни уларнинг қилган ишлари ва ҳатти-ҳаракатларининг сабабларини бошқаларга тўнкашга мажбур қилади.

Бошқа кишининг ҳатти-ҳаракатлари сабабини, ҳис-туйғуларини, ниятларини, ўй-фикрларини ва хулқ-атвор мотивларини унга тўнкаш йўли билан тушунтириш каузал атрибуция (лотинча *causo сабаб*,ва *atributo*-қўшиб қўяман) яъни сабабий изоҳлаш деб айтилади.

Стереотиплаштириш - хулқ-атвор шакллари таснифлаш ва уларни ҳозиргача маълум ва машҳур деб саналган, яъни ижтимоий қолипларга мос келадиган ҳодисалар жумласига киритиш йўли билан уларнинг сабабларини (баъзан ҳеч қанақа асосиз) изоҳлашдан иборатдир.

Муомала тескари алоқа. Муомала муваффақиятли юз бериши учун муқаррар равишда тескари алоканинг мавжуд булишини -субъект томонидан ўзаро биргаликдаги ҳаракат натижаларини ҳақида ахборот олиб турилишини тақозо қилади. Шахслараро идрок этиш жараёнида тескари алоқа хабар берувчи функцияни ва ўзини ўзи бошқариш функциясини бажаради.

Муомалани машқ қилиш. Одамларда самарали муомала ўрнатиш малакалари тасодикий равишда таркиб топади ёки таълимнинг ёрдамчи маҳсули сифатида юз беради.

Ижтимоий психологик тренинг ёки муомала тренинги, яъни муомаланинг машқ қилиниши бу вазифани ҳал этиш йўлларида бири сифатида намоён бўлади.

Социал психологик тренинг мазмунан икки хил вазифани: биринчидан муомаланинг ва шу жумладан, педагогик муомаланинг умумий қонуниятларини ўрганишни, иккинчидан, педагогик коммуникациянинг-технологиясини эгаллаш, яъни профессионал педагогик муомала кўникма ва малакалари шакллантирилишини ўз ичига олади. Психологик тренинг машқ қилдириш орқали амалга оширилади.

Психологик-педагогик тренинг шаклларида яна бири типик педагогик вазиятларни, мисол учун имтиҳонларни моделлаштирувчи амалий ўйинлардир.

### **Гуруҳ, жамоа ва унинг турлари.**

Гуруҳ - бу муайян белгига, масалан, синфий мансубликка, биргаликда фаолият кўрсатишнинг мумкинлигига ва унинг характериға, ташкил топиш хусуситлари ва шу кабилар асосида ажралиб турадиган инсоний умумийликдир. Гуруҳлар ўз белгиларига қараб катта ва кичик гуруҳлар деб фаркланади. Гуруҳлар реал (боғланган), шартли формал (расмий) ва неформал (норасмий) гуруҳларға бўлинади. Ривожланиш даражасига кўра ривожланган (буни жамоа деб аталади), етарли ривожланмаган ёки кам ривожланган гуруҳларға (уюшмаларға, бирлашмаларға, аралаш гуруҳларға) бўлинади.

Катта гуруҳ умумий макон ва замонда ҳаёт кечираётган анчагина одамларни ўз таркибига олган социал умумийликни ташкил қиладиган реал гуруҳлар шаклида бўлади. Бу асосан жамоа деб юритилади..

Катта шартли гуруҳлар баъзи белгиларига кўра(масалан, синфий, жинсий, миллий, ёки бошқа белгиларига кўра, масалан,намойишға чиққан одамлар гуруҳи) шартли гуруҳлар шаклида ҳам бўлиши мумкин.

Катта шартли гуруҳға кирган кишилар ҳеч қачон бир-бирлари билан учрашмаган, танимаган бўлишларига қарамай бу хилдаги гуруҳға мансуб одамлар умумий социал ва психологик сифатларға эға бўлишлари мумкин.

Катта шартли гуруҳларни уларнинг умумий хусусиятлари фарқланиши натижасида гуруҳларда иш олиб боришнинг илмий асосланган стратегияси ва тактикасини ишлаб чиқиш имконини беради.

Кичик гуруҳлар- ҳамиша боғланган умумийлик бўлиб, унга кирувчи шахсларнинг ўзаро муносабатлар билан боғланганлигидир. Бу гуруҳлар расмий ва норасмий бўлиши мумкин. Шунингдек, юридик жиҳатидан қайд этилган статусға эға бўлмаган, аммо таркиб топган шахслараро муносабатлар (дўстлик, хайрихоҳлик, ҳамжиҳатлик ишонч ва шу кабилар) тизимиға биноан ифодаланадиган норасмий гуруҳлар бўлиши ҳам мумкин.

Расмий ва норасмий гуруҳларнинг айрим белгилари бир-бириға ўхшаб, ҳатто киришиб кетиши ҳам мумкин,яъни расмий ва норасмий гуруҳлар ўртасидаги чегаралар шартли ва нисбийдир.

Ҳар қандай гуруҳлардаги муомала ва фаолият шу гуруҳларға кирадиган одамларнинг ҳаёт тарзини белгилаб берадиган ҳамда уларнинг қадриятларини, идеалларини, эътиқодларини, дунёқарашини шакллантирадиган ижтимоий муносабатлар билан белгиланади. Гуруҳий ривожланиш даражаси шахслараро

муносабатлар шаклланганлигининг белгиси, гуруҳлар шаклланиши натижасидир.

Ривожланиш даражасига кўра гуруҳлар, ижтимоий йўналишдаги уюшмалар, аралаш гуруҳлар, ижтимоий йўналишга зид уюшмалар ва бирлашмалар деб фарқланади. Жамоа гуруҳий ривожланишнинг энг юксак шакли бўлиб, киши шахсини ҳар томонлама камол топтириш учун шарт-шароит яратади.

Жамоа-шахслараро муносабатнинг, биргаликдаги фаолиятнинг ижтимоий қиймати ва шахсий жиҳатдан аҳамиятли бўлиши билан ўз ифодасини топадиган гуруҳдир. Жамоанинг қанчалик жипслиги, мустаҳкамлиги, кучлилиги унинг ўз-ўзини белгилаши аъзоларига қандай таъсир қила олиши, эътиқоди ва тамойиллари, анъаналари, биргаликда фаолияти мазмуни ва шакли билан белгиланади.

Гуруҳнинг ҳар бир аъзоси ўзининг ишчанлик ва шахсий фазилатларига, ўз статусига, яъни унинг гуруҳда тутган мавқеи ҳақида далолат берадиган, мустаҳкамланиб қўйилган ҳуқуқлари ва бурчларига, унинг хизматлари ва фазилатлари гуруҳ томонидан тан олиниши ёки тан олинмаслигини акс эттирадиган ўз нуфузига биноан гуруҳдаги шахслараро муносабатлар тизимида муайян мавқеига эга бўлади.

Жамоа аъзолари ҳар доим кимнидир афзал кўриб, кимгадир эргашиб табақаланиб туради. Буни социометрия усули билан хуш кўришни аниқлаш ҳақида гапирган эдик. Жамоа аъзолари ҳар доим ўзларига алоҳида шахсни ёки кичик гуруҳни тадқиқ қилиш учун мезон-эталон қилиб олади, шундай мезон-эталон референт ёки референт гуруҳ деб аталади.

Ҳар қандай гуруҳ тузилишига кўра ўзининг нуфузи ва статусининг ўзига хос даражасини акс эттиради. Унинг юқори қисмидан афзал кўрилган шахслар қатъий иерархия зинапояси тарзида тартиби билан ўрин олади. Поғонанинг энг юқори босқичида гуруҳнинг пешқадами (лидери) жой олади.

Пешқадам-бу шундай шахси, гуруҳнинг қолган барча аъзолари ўзларининг манфаатларига дахлдор бўлган ҳамда бутун гуруҳ фаолиятининг йўналишини ва характерини белгилаб берадиган энг масъулиятли ечимларни қабул қилишга ҳақли деб ҳисобланадилар. Пешқадам гуруҳнинг энг муҳим муаммоларига энг кўпроқ даражадаги референтлик статусига эга бўлган шахсдир. Пешқадам социометрик –Юлдуз- бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин. Пешқадам расман гуруҳнинг раҳбари бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин.

Жамоа мустаҳкамлиги унинг интеграциялашуви жараёнига боғлиқ. Жамоанинг интеграциялашуви жараёнига боғлиқ. Жамоанинг интеграциялашуви (алоҳида гуруҳларнинг бирга қўшилиши), яъни унда юз берадиган ички бирлик жамоадаги муносабатлар учун хос бўлган жамоани идентификациялаш (бир хилликка келтириш), чамаланган кадриятли бирлик сифатида жипслаштириш, биргаликдаги фаолият жараёнида муваффақият қозониш ва муваффақиятсизлик учун жавобгарликнинг юкланиши ва қабул қилиниши ҳодисаларида юз беради. Худди шу жараёнда шахснинг жамоадаги сиғишувчанлиги намоён бўлади. Гуруҳдаги сиғишувчанлик, жипслик коэффициенти, унинг шаклланишини тадқиқ қилиш ижтимоий психологиянинг

муҳим муаммоларидан ҳисобланади.

Шахсининг жамоада ва гуруҳда тутган ўрни, таъсирланиш ва унинг даражалари сингариларни социал психология ўрганади. Социал психология у ёки бу социал алоқада намоён бўладиган шахс онги ва фаолиятини, шунингдек, мазкур алоқаларнинг ўзини: яъни уларнинг пайдо бўлиш сабабларини, тузилиши ва ривожланиши (мустаҳкамланиши) босқичлари ва даражалари, инқирози сабабларини ўрганади. Одамлар уюшмасидаги асосий бирлик бу одамлар бевосита бошқа кишилар билан алоқага киришадиган ва ўзининг социал моҳиятини ифода этадиган гуруҳдир. Буни кичик гуруҳ деб аталади. Уларни реал (алоқага киришадиган) ва шартли кичик гуруҳларга ажратиш расм бўлган. Реал одамлардан ташкил топган биринчи гуруҳ (мактабдаги синф ўқувчилари, талабалар гуруҳи, ишлаб чиқариш бригадаси ва ҳоказолар) худди тирик организм сингари ҳаракатда бўлади. Шартли гуруҳ фақат номинал тарзда, рўйхатлардагина мавжуд бўлади. Уларнинг аъзолари вақт ва фазо орқали бир бирлари билан бирлашмаган ва бир бирлари билан алоқага киришмаган бўлади. (Масалан, бир хил номдаги олий ўқув юртининг қайсидир факультети талабалари, масалан математика факультетининг, технология факультетининг талабалари ва ҳоказо.)

Реал гуруҳлар расмий (формал) ва норасмий гуруҳларга бўлинади.

Одамларни уюштиришнинг юксак шакли - жамоадир. Жамоа - бу умумий мақсадлар ҳамда биргаликда амалга ошириладиган фаолиятнинг бир-бирига яқин бўлган мотивлари орқали бирлаштирилган, жамиятнинг бир қисмини ташкил этган, мазкур жамият мақсадларига бўйсундирилган одамлар уюшмасидир.

Гуруҳ ва жамоаларда одамларнинг бир бирига таъсири турли воситаларда амалга ошади. Энг муҳими – мулоқотдир. Нутқ ва имо-ишора орқали бир бирини маъқуллаш ёки қаршилик кўрсатиш, кучларни бирлаштириш ёки эътироз билдириш сингарилар бўлиши мумкин.

### **Ўз-ўзини текшириш учун савол ва топшириқлар.**

1. Индивид, шахс нима?
2. Шахс индивидуаллиги қайси фазилатларда кўринади?
3. Шахс йўналтирилганлиги қайси хусусиятларида намоён бўлади?
4. Шахсининг ўз-ўзини англаши ва «Мен» сиймоси алоқадорлиги.
5. Жамоа, гуруҳ ва шахс тушунчаларини изоҳланг.

### **Таянч сўз ва иборалар**

Индивид. Шахс. Қизиқиш. Шахс йўналтирилганлиги. «Мен» сиймоси. Установа. Гуруҳ. Расмий ва норасмий гуруҳ. Жамоа. Муомала. Рефлексия. Пешқадам. Референтлик.

### **А д а б и ё т л а р**

1. Каримов И.А. Юқори малакали мутахассислар-тараққиёт омили. Т.1995.
2. Каримов И.А. Янгича фикрлаш-давр талаби. Т.1997

3. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХI-асрга интиломда. Т. 1998
4. Умумий психология, проф.А.В. Петровский тахр. Т.1992
5. Умумий психологиядан практикум. М. И. Шчербаков тахр. Т.1992.

### **7-МАЪРУЗА. Психик жараёнлар. Диққат. Сезги. Идрок, хотира, тафаккур, хаёл.**

Режа:

1. Психик ҳодисалар, ҳолатлар, жараёнлар ҳақида тушунча.
2. Билиш жараёнлари ҳақида тушунча.
3. Диққат ва унинг турлари
4. Сезги, идрок, тафаккур, хаёл жараёнлари, уларнинг ўхшашлиги ва фарқлари.
5. Хотира ва унинг функцияси, турлари.

Психик ҳодисалар психик ҳолатларни, психик жараёнларни ва психик хусусиятларни ўз ичига олади. Буларнинг барчаси тирик организмнинг ташқи оламни у ёки бу даражада акс эттириши билан боғлиқ бўлганлиги учун ҳам бир сўз билан рухий, психик ҳодисалар деб аталади. Психик ҳодисаларнинг биринчиси ҳисобланган психик ҳолатлар деганда ташқи оламни акс эттириш ва жавоб қайтариш хусусияти, механизмлари тушунилади. Масалан, болалар ва катталарнинг дунёни акс эттиришлари, соғлом ёки бетоб одамнинг акс эттириши, бардам, тетик ёки ҳорғин, чарчаган одамнинг акс эттириши сифат хусусиятлари ва ҳолатлари бир-биридан фарқ қилади. Психик хусусиятлар деганда одам – субъектнинг бетакрор, бир-биридан фарқ қиладиган хусусиятларитушунилади. Бунда асосан одамнинг темпераменти, қобиляти ва характери назарда тутилади. Психик ҳодисалар ичида психик жараёнлар етакчи ва асосий мазмунни касб этади.

Психик жараёнлар ташқи оламни онгда акс эттириш, унга жавоб реакцияларини бериш билан боғлиқ жараёнларнинг барчасини ўз ичига олади. Психик жараёнлар онгнинг ўзида пайдо бўлиб, онгнинг ўзида тугалланади деган фикрни Сеченов мутлақо нотўғри фикр деб ҳисоблаган эди. Психик ҳодиса ҳали юзага келмаган натижадан ҳам дарак беради.

Психик жараёнлар сигнал ёки бошқарув функциясини бажариб, шароитга мослаштиришга ёки жавоб реакциясини беришга хизмат қилади.

Психик жараён, маълумки ўзича содир бўлмайди, балки, мианинг моҳияти, унинг тегишли бўлмалари функцияси сифатида олам ҳақидаги

ахборотларнинг қаёққа кетиши, қаерда сақланиши ва қайта ишланишини кўрсатувчи жавоб реакциясининг бошқарувчисидир.

Психик жараёнлар ўз навбатида билиш жараёнлари, эмоционал жараёнлар, шахснинг иродавий ҳолатлари ва шахснинг индивидуал хусусиятлари деб номланган қисмларга бўлиб ўрганилади.

Психик ҳодисалар - бу фаолиятнинг ҳозир таъсир этаётган (сезги, идрок) ёки қачонлардир, яъни турмуш тажрибасида (хотира) юз берган кўзғолувчига жавоб тарзида рўй берадиган, ана шу таъсирни умумлаштирадиган, улар пировард натижада олиб келадиган натижаларни (тафаккур, хаёл) олдиндан кўра олишга ёрдам берадиган, бир хил таъсирлар натижасида фаолиятни (ҳистуйғу, ирода) кучайтирадиган ёки сусайтирадиган, умуман фаоллаштириб юборадиган ва бошқа хилдаги таъсирлар оқибатида уни тормозлайдиган, одамлар хулқ-атворидаги (темперамент, характер ва б.) тафовутларни аниқлайдиган доимий бошқарувчиларидир.

Ташқи оламни акс эттиришда роль ўйнайдиган жараёнлар деганда сезги, идрок, тафаккур, хаёлни тушунамиз. Бироқ бошқа психик жараёнлар ҳам таъсир кўрсатади.

Психик жараёнларда биринчи сигналлар тизими билан бир қаторда одам учун хос бўлган иккинчи сигналлар тизими ҳам аҳамиятлидир.

Хоҳлаган психик жараённинг содир бўлиши ва давом этиши шундай бир руҳий ҳодисага боғлиқки у барча жараёнларда иштирок этади, унинг самарадорлигига таъсир ўтказади. Бу диққатдир. Диққат онгнинг бир нуқтага қаратилиши бўлиб, шахснинг фаоллигини ҳамда унинг объектив борлиқдаги нарса ва ҳодисаларга танловчи муносабатини ифодалайди. Диққат бўлмаса, аниқ мақсадга қаратилган фаолият ҳам бўлмайди. Диққатнинг уч тури бор: ихтиёрсиз, ихтиёрий, ихтиёрийдан сўнгги диққат тури. Диққатнинг қуйидаги хусусиятлари бор: диққат кўлами, давомийлиги, тақсимланиши, чалғиши, кўчиши, мазмуни ва б. Диққат барча касб эгалари учун ҳам бирдай зарурдир. Илм олиш, касб эгаллаш, сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш, эл-юрт ҳурматиغا сазовор бўлиш учун онгни бир нуқтага тўплаб фаолият кўрсатиш зарур.

|                                                                                        |
|----------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>МС: Ташқи оламни акс эттиришда I ва II сигналлар боғлиқлиги нималарда кўринади?</b> |
|----------------------------------------------------------------------------------------|

Сезгилар. Теварак атрофдаги оламнинг бойлиги ҳақида, товушлар ва ранглар, ҳидлар ва ҳарорат, миқдор ва бошқа кўплаб нарсалар тўғрисида биз сезги аъзолари воситачилигида ахборотларга эга бўламиз. Сезги деб сезги аъзоларимизга бевосита таъсир этиб турган нарса ёки ҳодисаларнинг айрим сифат ва хоссаларининг онгимизда акс эттирилишига айтамыз. Биз турли рангларни, таъмларни, оғир-енгилни, иссиқ-совуқни, товушларни сезамиз. Сезги аъзолари ахборотни қабул қилиб олади, саралайди, жамлайди ва мияга етказиб беради.

Сезги аъзолари ташқи оламнинг киши онгига кириб келадиган ягона йўлидир. Сезги аъзолари кишига теварак атрофдаги оламда мўлжал олиш имконини беради.

Сезгилар ҳосил бўлиши учун қуйидаги шартлар бўлиши керак:

Биринчидан, сезги аъзоларимиздан биронтасига таъсир этадиган нарса ёки ҳодиса бўлиши керак.

Иккинчидан, сезувчи аппарат соз бўлиши керак. Бу аппарат қуйидаги қисмлардан иборат: 1. Сезувчи орган (рецептор). 2. Ўтказувчи йўл (афферент нерв). 3. Бош мия пўстлоғидаги марказ 4. Миядан жавоб импульсларини узатувчи йўл (эфферент нерв).

Битта сезги апаратыни ташкил қиладиган қисмларни И. П. Павлов умумлаштирган номда анализатор деб атаган.

Сезги моҳиятига кўра объектив оламнинг субъектив сиймосидир. Лекин сезгиларнинг ҳосил бўлиши учун организм моддий қўзғатувчининг тегишли таъсирга берилиши кифоя қилмайди, балки организмнинг ўзи ҳам қандайдир иш бажариши даркор. Сезгилар муайян давр мобайнида рецепторга таъсир ўтказаётган қўзғотувчининг ўзига хос қувватини нерв жараёнлари қувватига айланиши натижасида ҳосил бўлади. Сезгиларнинг ҳосил бўлишига кучли таъсир қиладиган жараёнларнинг иштирокини ўрганишга бағишланган кўплаб ва кўпқиррали тадқиқотлар олиб борилган.

Сезги аъзолари фақат мослашувчанлик, ижро қилиш функцияларини бажарибгина қолмасдан, балки ахборот олиш жараёнларини бевосита иштирок этадиган ҳаракат органлари билан мустаҳкам боғлангандир.

Анализатор. Сезги нерв системасининг у ёки бу қўзғотувчидан таъсирланувчи реакциялари тарзида ҳосил бўлади ва ҳар қандай психик ҳодисалар каби рефлекторлик хусусиятига эгадир. қўзғотувчининг айнан ўзига ўхшайдиган анализаторга таъсири натижасида ҳосил бўладиган нерв жараёни сезгининг физиологик негизи ҳисобланади.

Анализатор уч қисмдан таркиб топади: 1) ташқи қувватни нерв жараёнига айлантирадиган махсус трансформатор ҳисобланган периферик бўлим (рецептор). 2) анализаторнинг периферик бўлимини марказий анализатор билан боғлайдиган йулларини очадиган афферент нерв (марказга интилувчи) ва эфферент (марказдан қочувчи) нервлар. 3) Анализаторнинг периферик бўлимларидан келадиган нерв сигналларининг қайта ишланиши содир бўладиган қобиқ ости ва қобиқ (миянинг ўзи билан тугайдиган) бўлимлар.

Анализатор периферик бўлимларининг муайян ҳужайралари мия қобиғидаги ҳужайраларнинг айрим қисмларига мос бўлади. Жумладан, кўз тўр пардасининг турли нуқталарида ҳосил бўладиган тасвир мия қобиғида ҳам ҳар хил нуқталарда шуни акс эттиради; эшитишда ҳам худди шу жараёни кузатишимиз мумкин: ноғора парда ва миядаги акс садо.

Сезгининг ҳосил бўлиши учун ҳамма анализаторлар яхлит бир нарса сифатида ишлаши даркор. қўзғотувчининг рецепторга таъсири қўзғалишнинг юз беришига олиб келади.

Анализатор нерв жараёнларининг ёхуд рефлектор ёйининг бутун йўли манбаи ва энг муҳим қисмини ташкил этади. Рефлектор ёйи рецептордан, таъсирни мияга олиб борувчи афферент нерв йўллари ва эфферент нервлардан таркиб топгандир. Рефлектор ёйи элементларининг ўзаро муносабати мураккаб организмнинг теваарак атрофдаги оламда тўғри мўлжал олишининг, организмнинг яшаш шароитларига мувофиқ тарздаги фаолиятнинг негизини таъминлайди.

Сезгиларнинг таснифланиши. Акс этиш хусусиятига ва рецепторларнинг жойлашган ўрнига қараб сезгилар одатда уч гуруҳга ажратилади: 1. Ташқи муҳитдаги нарсалар ва ҳодисаларнинг хусусиятларини акс эттирадиган ҳамда рецепторлари тананинг юзасида жойлашган экстроцептив сезгилар; 2. Рецепторлари тананинг ички аъзоларида ва тўқималарида жойлашган ҳамда ички аъзоларининг ҳолатини акс эттирадиган интероцептив сезгилар; 3. Рецепторлари мушакларда ва пайларда ўрнашган проприоцептив сезгилар; улар гавдамизнинг ҳаракати ва ҳолати ҳақида ахборот бериб туради. Ҳаракатни сезадиган проприоцептив сезги тури, шунингдек, кинестезия деб ҳам аталиб, унинг рецепторлари кинестезик ёки кинестетик рецепторлар деб ҳам аталади.

Экстроцепторларни икки гуруҳга: контакт ва дистант рецепторларга ажратиш мумкин. Тери орқали пайпаслаб кўришга асосланган сезгиларни тактил сезгилар дейилади, булар ҳам ўз функциясига кўра бир неча хил бўлиши мумкин, масалан, ҳароратни сезиш, силлиқ ёки ғадир-будирни, қаттиқ ёки юмшоқни, иссиқ-совуқни сезиш ва ҳоказо.

Сезгиларнинг умумий қонуниятлари. Сезгилар айнан бир хил қўзғатувчиларни акс эттириш шаклларида иборатдир. Жумладан, электромагнит нурланиши кўриш сезгисининг қўзғотувчиси ҳисобланади. Бу нурланиш тўлқини узунлиги 380 дан 770 миллимикрон доирасида бўлади ва кўриш анализаторида нерв жараёнига айланади. Эшитиш сезгилари-рецепторларга тебраниш тезлиги (частотаси) 16 дан 20 минг герцгача бўлган товуш тўлқинлари таъсирини акс этиш натижасидир. Таъсир кучи шундан паст бўлса ҳам, баланд бўлса ҳам сезги пайдо бўлмайди. Тактил сезгилар механик қўзғотувчининг тери юзасига таъсири натижасида ҳосил бўлади.

Сезгиларнинг сифат, жадаллиги, давомийлиги, жойларда юз бериши каби хусусиятлари бор.

Сифат-мазкур сезгининг асосий хусусияти бўлиб, уни бошқа сезги турларидан фарқлайди ва айна шу сезги тури доирасида ўзгартириб туради. Жумладан эшитиш сезгиси паст-баландлиги, майинлиги, зўрлиги билан, кўриш сезгиси бойлиги, рангларнинг туси билан фарқ қилади ва ҳоказо.

Сезгининг жадаллиги - унинг миқдорини ифода этадиган хусусияти бўлиб, таъсир қилаётган қўзғотувчининг кучи рецепторнинг функционал ҳолати билан белгиланади.

Сезгининг давомийлиги унинг вақтинчалик хусусияти ҳисобланади. қўзғотувчи сезги аъзосига таъсир қилиши биланок ҳосил бўлмайди, балки, бир оз вақт ўтгач ҳосил бўлади. Бу сезгининг латент (яширин) даври деб аталади. Латент даври ҳар хил сезги тури учун ҳар хил: масалан, тактил сезгилар учун 130 миллисекунд бўлса, оғриқ сезгиси учун 370 миллисекунддир. Таъм билиш сезгиси эса тилнинг устига кимёвий қўзғотувчи суртилгандан кейин 50 миллисекунд ўтгач ҳосил бўлади.

Сезги қўзғотувчи таъсир қила бошлаши билан бир пайтда ҳосил бўлмаганидек, таъсир тўхташи билан бирдан йўқолмайди. Сезгининг бу хилдаги суствлиги оқибат деб аталган ҳодисада намоён бўлади.

Кўриш сезгиси бир мунча суств бўлиб, уни қўзғатган қўзғотувчи таъсир қилишни тўхтатиши биланок дарҳол йўқолиб кетмайди. (Кинематограф шунга асосланган).

Нихоят, сезгилар кўзғотувчининг муайян жойларда юз бериши хусусиятига эгадир. Дистант рецепторлар томонидан амалга ошириладиган фазовий таҳлил кўзғотувчининг муайян жойда юз бериши ҳақида ахборот беради. Тактил сезгилар тананинг кўзғотувчи таъсир қиладиган қисми билан муносабатга киришади.

Сезувчанлик ва унинг ўлчови. Сезги аъзоларининг сезувчанлиги муайян шароитларда сезгини ҳосил қилишга лаёқатли бўлган энг кучсиз кўзғотувчи ёрдамида аниқланади. Билинар билинмас сезги ҳосил қиладиган кўзғотувчининг энг кам кучи сезувчанликнинг қуйи абсолют чегараси деб аталади.

Энг кам кучга эга бўлган ва қуйи чегарадаги кўзғотувчилар сезги ҳосил қилмайди ва улар ҳақидаги сигналларни бош мия қобиғига ўтказмайди.

Сезгиларнинг қуйи чегараси мутлақ сезувчанлиги даражасини белгилайди. Мутлақ (абсолют) сезувчанлик билан қуйи чегара ўлчами ўртасида тескари боғланиш мавжуд: қуйи чегара ўлчами қанчалик кичик бўлса, муайян анализаторнинг сезувчанлиги шунчалик юқори бўлади. ЕК1/Р, Е - сезувчанлик, Р - кўзғотувчининг таъсир чегараси меъёри. Бизнинг анализаторларимиз ҳар хил сезувчанликка эгадир. Кишининг биргина ҳид билиш ҳужайрасининг чегараси тегишли ҳид тарқатувчи моддалар учун 8 молекуладан ошмайди. Таъм сезгисини ҳосил қилиш учун ҳид билиш сезгисини ҳосил қилишга сарфланадиганига қараганда камида 25 минг марта кўп молекула талаб қилинади.

Кўриш ва эшитиш анализаторларининг сезувчанлиги жуда юксакдир. С. И. Вавилов (1891-1951) нинг тажрибалари кўрсатганидек, кишининг кўзлари тўрпардага бор-йўғи 2-8 квант атрофида нур тушган тақдирда ҳам ёруғликни сеза олади. Бунинг маъноси шуки, биз тим қоронғуда 27 км масофада ёниб турган шамни кўриш қобилиятига эгамиз. Айни пайтда биз баданимизга бирор нарса текканини сезишимиз учун кўриш ва эшитиш сезгилари ҳосил бўлишига сарфланадиганига нисбатан 100-ҳатто 10 млн барабар зиёд қувват талаб қиладди.

Сезгининг мутлақ юқори сезувчанлиги деб, кўзғотувчининг энг кўп куч билан таъсир қилишига айтилади. Бунда таъсир кўрсатаётган кўзғотувчига айнан ўхшайдиган сезги ҳосил бўлади. (Масалан, қаттиқ товуш, кучли ёруғлик оғриқ пайдо қиладди).

Сезгилар ўртасида билинар билинмас фарқни ҳосил қилувчи 2 та кўзғотувчи ўртасида мавжуд бўлган минимал фарқ - фарқ ажратиш чегараси деб аталади. Ажратиш чегара сезувчанлиги ёхуд фарқ ажратиш сезувчанлиги ҳам фарқланиш чегарасининг ўлчамига нисбатан тескари боғланишда бўлади: фарқланиш чегараси қанчалик катта бўлса, айирма сезувчанлик шунчалик кам бўлади. (Юк 100 гр бўлганда фарқ 3,4 гр, 1000 гр бўлганда 33,3 гр бўлади).

Адаптация. Сезги чегарасининг абсолют меъёри билан белгиланадиган анализаторларнинг сезгирлиги барқарор бўлмасдан қатор физиологик ва психологик шарт-шароитлар таъсири остида ўзгариб туради. Ушбу шарт-шароитлар орасида адаптация (мослашиш) ҳодисаси алоҳида рол ўйнайди.

Адаптация ёхуд мослашув-сезги органлари сезгирлигининг кўзғотувчи таъсири остида ўзгариши демакдир. Адаптация ҳодисасининг 3 турини алоҳида кўрсатиш мумкин:

1. Кўзғотувчининг узоқ муддат давомида таъсир этиши жараёнида сезгининг тамомила йўқолиб қолишига ўхшайдиган тури. Масалан, терининг устига қўйилган енгилгина юк тезда сезилмай қолади. Хид билиш сезгилари атроф муҳитга ёқимсиз хид ёйилганидан кўп ўтмай батамом йўқолиб қолиши ҳам оддий бир ҳодисадир. (Қоронғудан ёруғликка ва аксинча).

2. Адаптация деб шунингдек, юқорида баён этилган ҳодисаларга яқинроқ бўлган кучли кўзғотувчининг таъсири остида сезгининг заифлашиб қолишида ифодаланадиган яна битта ҳодисага ҳам айтилади. Масалан, совуқ кўзғотувчи ҳосил қиладиган сезгининг жадаллиги қўлни совуқ сувга солганда сусаяди. Биз ярим қоронғу хонадан ёрқин ёритилган жойга чиққанимизда олдинига кўзларимиз қамашади ва теварак атрофдаги бирор нарсанинг фарқига ета олмайдиган бўлиб қоламиз. Адаптация-бу анализаторнинг сезувчанлиги сусайиб кетиши ҳамдир.

3. Ниҳоят, кучсиз кўзғотувчининг таъсири остида сезгирликнинг ортиши ҳам адаптация деб айтилади. Айрим сезги турларига хос бўлган адаптациянинг бу турини позитив адаптация деб таърифлаш мумкин. Масалан, қоронғуликда узоқ вақт бўлганлик таъсири остида кўзнинг сезувчанлик таъсири ортади. Эшитиш кўникмасининг шунга ўхшайдиган шакли сокинлик адаптацияси ҳисобланади. Масалан, шовқин цехда ишлайдиганлар бир бирлари билан бемалол гаплашаверадилар.

Турли анализаторларда адаптация турлича содир бўлади.

Сезгиларнинг ўзаро муносабати. Сезгиларнинг жадаллиги фақат кўзғотувчининг кучи ва рецепторнинг адаптацияланиш даражасига эмас, балки муайян пайтда бошқа сезги аъзоларига таъсир кўрсатадиган кўзғалишларга ҳам боғлиқ бўлади. Анализатор сезувчанлигининг бошқа сезги аъзоларининг кўзғалиши таъсири остида ўзгариши сезгиларнинг ўзаро муносабати деб аталади. Бунинг таъсирида унинг сезувчанлиги ўзгаради. Жумладан кўриш анализаторининг сезувчанлиги эшитиш кўзғотувчисининг таъсирида ўзгаради. С. В. Кравков (1893-1951) бу ўзгаришни эшитиш кўзғотувчиларининг баландлигига боғлиқ эканлигини кўрсатиб берган эди. Ёки кўриш сезувчанлиги хид кўзғотувчилари таъсирида ҳам ошади.

Сенсибилизация. Анализаторларнинг ўзаро муносабати ва машқ қилиш натижасида сезувчанликнинг ортиши сенсибилизация деб аталади. Кўзғалиш жараёнининг тарқалиши (иррадиациялашуви) натижасида бошқа анализаторнинг сезувчанлиги ошади. Кучли кўзғотувчи таъсир қилганда кўзғалишнинг аксинча тўпланиш хусусиятига эга бўлган жараёни юзага келади. Ўзаро индукция қонунига биноан бу марказий бўлмаларда бошқа анализаторнинг тормозланишига ва улар сезувчанлигининг сусайиб қолишига олиб келади.

Анализаторларнинг сезувчанлиги бошқа сезгиларга мансуб кўзғотувчилар таъсири остида ҳам ўзгариши мумкин. Жумладан синалувчиларга эшиттириб «лимон каби нордон» деган сўзларга жавобан кўзларнинг электр сезувчанлигини ўзгартириб юборгани кузатилади.

Сезги аъзолари сезувчанлигининг ўзгариши қонуниятларини билган ҳолда махсус танланган қўшимча кўзғотувчиларни қўлланиш йўли билан у ёки

бу рецепторни сенсibilлаштириш, яъни унинг сезувчанлигини ошириш мумкин.

Сенсibilлаштиришга машқ қилиш натижасида ҳам эришиш мумкин. Масалан, музика билан шуғулланадиган болаларга паст-баланд оҳангларни эшитиш қобилияти қандай ривожлана боришини биламиз.

Синестезия. Сизгиларнинг ўзаро муносабати синестезия деб аталадиган яна бир ҳодисада намоён бўлади. Синестезия - бир анализаторнинг қўзғалиши таъсири остида бошқа анализаторга хос сезгини ҳосил бўлишидир. Синестезия сезгиларнинг ҳар хил турларида кузатилади. Товуш қўзғотувчилари таъсир қилганда субъектда кўриш образлари пайдо бўлганида кўпинча кўриш-эшитиш синестезияси учрайди. Н. А. Римский-Корсаков, А.Н. Скрябин ва бошқалар. «Рангни эшитиш қобилиятига эга эдилар».

Кейинги пайтларда товуш образини ранг образига айлантирадиган ранг-музикавий (цветомузика) созларининг яратилаётганлиги ва ранг-музиканинг жадал тадқиқ қилинаётганлиги синестезия ҳодисасига асослангандир. Синестезия ҳодисалари киши организмидаги анализатор системалари ўзаро доимий боғланганлигидан, объектив оламни ҳиссий акс эттиришнинг яхлитлигидан яна бир далолатдир.

Сезувчанлик ва машқлар. Сизги аъзолари биргина қўшимча қўзғотувчиларни қўлланиш йўли билангина эмас, балки машқлар қилиш йўли билан ҳам сенсibilлашуви мумкин. Сизги аъзолари сезувчанлигининг ошишига олиб борадиган 2 соҳани ажратиб кўрсатиш мумкин: 1) сенсор нуқсонлар (кўрлик, карлик)нинг ўрнини тўлдириш заруратидан стихияли тарзда келиб чиқадиган сенсibilизация; 2) субъект фаолияти туфайли касбига хос талаблардан келиб чиқадиган сенсibilизация. (Токар сезгирлиги, синовчи-дегустатор сезгирлиги ва ҳоказо).

Кўриш ва эшитиш сезгисининг йўқотилиши маълум даражада сезувчанликнинг бошқа турларини ривожлантириш ҳисобига тўлдирилади. (Кўрларда туйиш сезгиси ривожланиши, бармоқлари билан ўқиши, пулни ажрата олиши, ҳайкалтарошликка мойиллиги; карлар ҳаво тебранишидан маъно англай олишлари; Ольга Скороходова (кўр ва кар олим аёл) қўлини ҳамсухбати томоғига яқин келтириб, гапни «эшитиши» ва ҳоказо).

Идрок. Идрокнинг таърифи ва унинг хусусиятлари. Сизги аъзоларига бевосита таъсир этиб турган нарса ва ҳодисаларнинг киши онгида бутунлигича акс эттирилиши идрок дейилади. Идрокнинг сезгидан фарқи, нарсаларни умумлашган ҳолда, унинг ҳамма хусусиятлари билан биргаликда акс эттирилишидир. Идрокнинг муҳим хусусиятлари унинг предметлиги, яхлитлиги, структуралиги, доимийлиги (константлиги) ва англашилганлигидир.

Идрокнинг предметлиги объективлаштириш ҳодисаси деб аталган ҳодисада, яъни ташқи оламдан олинadиган ахборотларнинг ўша нарсага мансублигида ифода қилинади.

Предметлилик идрокнинг белгиси сифатида ҳатти-ҳаракатни бошқаришда алоҳида роль уйнайди. Биз нарсаларга уларнинг кўринишига қараб эмас балки уларни амалиётда қай тарзда ишлатишимизга мувофиқ ҳолда, ёки уларнинг асосий хусусиятларига қараб ҳам баҳолаймиз. Предметлилик перцептив

жараёнларнинг ўзини, яъни идрок жараёнларнинг бундан кейинги шаклланишида ҳам рол ўйнайди.

Идрокнинг яна бир хусусияти унинг яхлитлилигидир. Сизги аъзоларига таъсир қиладиган нарсанинг айрим хусусиятларини акс эттирадиган сезгилардан фарқли ўлароқ, идрок нарсанинг яхлит образи ҳисобланади. Яхлит образ нарсанинг айрим хусусиятлари ва белгилари ҳақида турли хил сезгилар тарзида олинадиган билимларни умумлаштириш негизида таркиб топади.

Идрокнинг яхлитлиги унинг структуралиги билан боғлангандир. Идрок маълум даражада бизнинг бир лаҳзалик сезгиларимизга жавоб бермайди ва уларнинг шунчаки оддий йиғиндиси ҳам эмас. Биз ана шу сезгилардан амалда мавхумлашган ва бир мунча вақт давомида шаклланадиган умумлашган структурани идрок этамиз. Агар киши бирор куйни тинглаётган бўлса, олдинроқ эшитган оҳанги янгиси эшиттирила бошлагандан кейин ҳам унинг қулогига чалинаётгандай туюлаверади.

Идрокнинг яхлитлиги ва структуралиги манбалари, бир томондан, акс эттириладиган объектларнинг ўзига хос хусусиятларидир, ва иккинчи томондан инсоннинг конкрет фаолиятида гавдаланади, яъни анализаторларнинг рефлектор фаолияти натижасидир.

Идрокнинг доимийлиги, константлиги нарсани идрок қилиш шароитлари ўзгаришига қарамай, нарсага хос бўлган катталиқ, шакл, ранг ва бошқа хусусиятларнинг идрокимизга нисбатан бир хилда акс этишидир. Масалан, ёритиш даражаси ўзгаришига қарамай, биз қорни оқ, кўмирни қора нарса сифатида идрок қилаверамиз. Қизил чироқ остида китоб саҳифаси қизил бўлиб кўринса ҳам уни оқ деб, самолётдан қараганда ердаги одамлар ва нарсалар кичкина бўлиб кўринса ҳам уларни одатдагидай катталиқда деб идрок қилаверамиз. Китоб қандай кўринса ҳам уни тўртбурчак деб, стакандаги қошиқ синиқ кўринса ҳам уни бутун деб идрок қиламиз.

Нарсаларнинг шакли, катта кичиклиги, рангини доимо бир хилда идрок қилиш амалий жиҳатдан ниҳоятда катта аҳамиятга эгадир. Идрокнинг константлилиги теварак атрофдаги нарсаларни аслида қандай бўлса шундайлигича объектив равишда билишга имкон беради.

Перцептив системанинг фаол таъсир кўрсатиши идрок константлилигининг ҳақиқий манбаидир. Бир нарсанинг бир неча кўринишда бўлиши унинг инвариантлилиги деб, яъни образ инвариантлилиги, хилма хиллиги деб айтилади.

Идрок яхлитлиги ва константлиги кишининг ўтмиш тажрибасига боғлиқ бўлиб, бу хусусият апперцепция дейилади.

Демак, идрок фақат нарсага эмас, идрок этаётган субъектнинг ўзига ҳам боғлиқдир. Идрокда ҳамиша идрок этувчи киши шахсининг хислатлари, унинг идрок этилаётган нарсаларга муносабати, кишининг эҳтиёжлари, қизиқишлари, интилишлари, истақлари ва ҳис-туйғулари у ёки бу тарзда акс этади. (Қандайдир шаклларни «учбурчак», «айлана», «кружка» деб идрок қилиш).

Шундай қилиб, идрокнинг яхлитлиги ва константлиги унинг тескари алоқа механизми мавжуд бўлган ва идрок этилаётган объектнинг хусусиятларига ҳамда унинг ҳаёт шароитларига мослашадиган, ўзини-ўзи тартибга солувчи ўзига хос ҳодиса эканлиги билан ҳам изоҳланади.

Идрокнинг анланган бўлиши. Гарчанд идрок кўзгатувчисининг рецепторларга бевосита таъсири натижасида ҳосил бўлса ҳам, перцептив образлар ҳамиша муайян маъноли аҳамиятга эга бўлади. Кишининг идроки унинг тафаккури билан, нарсанинг моҳиятини тушуниб етиши билан, унинг кўплаб хоссаларини билиши билан ҳам боғлиқдир. Нарсани англаб идрок этиш - унга фикран ном бериш, яъни идрок этилган нарсани нарсаларнинг муайян гуруҳига, синфига киритиш, уни сўз воситасида умумлаштириш демакдир. Шу нуқтаи назаридан олганда гоҳ шакл, гоҳ фон навбатма навбат идрок этиш, «Икки мазмунли» деб аталадиган расмлар билан тажрибалар ўтказиш диққатга сазовордир. (Кубиклар нечта?, ваза ёки бир бирига қараб турган одамларми? ва ҳоказо расмлар.)

Шундай қилиб, идрок субъектнинг бундан олдинги тажрибасига боғлиқ бўлади. Кишининг тажрибаси қанчалик бой бўлса, унинг билимлари қанчалик бой бўлса, унинг идроки шунчалик тўлиқ бўлади, буюмда у шунчалик кўп нарсаларни кўра олади.

Идрокнинг мазмуни киши олдида қўйилган вазифа билан ҳам унинг фаолияти сабаблари билан ҳам белгиланади.

Субъектнинг установкаси (йўл-йўриғи) ҳам, ҳис-ҳаяжонлари ҳам идрок мазмунига таъсир этади.

Идрок ҳам сезги каби рефлектор жараёндир. Шартли рефлекслар, мия пустлоғидаги муваққат боғланишлар идрокнинг физиологик асосини ташкил этади. Бош мия пўстида энг кучли, доминант кўзғалиш участкаларининг юзага келиши шахснинг хусусиятлари ёки ҳолати билан боғлиқ бўлган идрок йўналишининг физиологик асосини ташкил этади.

Идрокнинг физиологик асоси нерв боғланишларининг иккита туридан - битта анализатор доирасида ҳосил бўладиган боғланишлардан ва анализаторлар аро боғланишлардан таркиб топади. (Битта рецептор ва бир неча рецептор билан идрок қилиш).

Идрокни классификация қилинишида ҳам сезгилардаги каби идрок этишда иштирок этувчи анализаторлардаги мавжуд фарқларга асосланади. Идрок этишда қайси анализатор устунроқ келганига мувофиқ кўриш-эшитиш, пайпаслаб кўриш, кинестезик, ҳидлаш ва таъм билиш йўли билан идрок қилиниши фарқланади.

Идрок қилиш жараёни одатда ўзаро биргаликда бир қанча анализаторлар воситасида содир бўлади. Ҳаракат сезгилари у ёки бу даражада идрокнинг барча турларида иштирок этади.

Материянинг мавжуд бўлиш шакллари - фазо, вақт ва ҳаракат идрокни таснифлашга (классификациялашга) биноан фазони идрок этиш, вақтни идрок қилиш ва ҳаракатни идрок этиш каби алоҳида турлари ажратиб кўрсатилади.

Идрок - прецептив ҳаракатлар системаси бўлиб уни эгаллаш махсус ўргатишни ва тажрибани талаб қилади. Ихтиёрий идрок этишнинг муҳим шакли кузатиш бўлиб, у нарсаларни ёки теварак атрофдаги ҳодисаларни кўра билиш, била олиш ва режали идрок этишдир. Кузатишнинг муваффақияти кўп жиҳатдан вазифанинг аниқлигига, кузатувчининг тажрибасига ва билимига боғлиқдир.

Фазони идрок қилиш. Фазони идрок қилиниши кишининг ўзини қуршаб турган муҳитни чамалашининг муқаррар шартларидан бўлиб, унинг ушбу муҳит билан ўзаро биргаликдаги ҳаракатида катта роль ўйнайди. Фазони идрок қилиш объектларнинг шакли, ҳажми ва ўзаро биргаликда жойлашуви, уларнинг сатҳи, олислиги ва йўналишларининг идрок этилишини ўз ичига олади.

Фазони чамалашда ҳаракат анализатори алоҳида роль ўйнайди. Фазони чамалашнинг махсус куроллари қаторига анализаторлар фаолиятида ҳар иккала ярим шарлар ўртасидаги нерв боғланишларини: бинокуляр кўришни, биноурал эшитишни, терининг бимануал туйишини, дириник ҳид билишни ва шу кабиларни киритиш лозим.

Кўзларнинг турли олисликдаги нарсаларни аниқ равшан кўришга мослашуви 2 та механизм - аккомодация ва конвергенция ёрдамида юз беради.

Аккомодация - кўз гавҳарининг эгрилигини ўзгартириш йўли билан унинг аксини синдириб қайтариш қобилиятини ўзгартириш демакдир. Аккомодация, одатда конвергенция билан яъни кўриш ўқларини қайд қилинаётган нарсага йўналтирилиши билан боғлиқдир. Конвергенция бурчаги бевосита масофа индикатори яъни ўзига хос масофа ўлчагич (дальномер) сифатида фойдаланилади.

Иккита кўзғотувчи - нарсанинг кўз тўрпардасидаги тасвири аккомодация ҳамда конвергенция натижасида кўздаги мушакларнинг зўриқиши ўлчамлари бир бирига мосланган ҳолда бирга қўшилиши идрок этилаётган нарсанинг ҳажми ҳақидаги шартли рефлекс тарзидаги сигнал ҳисобланади. (Узоқликни ва чуқурликни идрок қилиш, эмақлайдиган боланинг ойна кўприк устидаги ҳаракати, зиналар нечта, кубиклар нечта? Ва бошқа мисоллар).

Кўриш иллюзиялари: 1) камон ўқи иллюзияси; 2) темир йўл излари кўриниши; 3) тик чизиқларнинг бошқача кўриниши иллюзияси. (Цилиндр қалпоқ); 4) елпиғич иллюзияси; 5) кесишиш иллюзияси; 6) умумий марказли доиралар иллюзияси ва б.

Ола-була юзага чизилган кетма-кет доиралар гўё бурама (спирал) чизиқлар сингари идрок қилинади. (Умумий психология китобининг 311 бетидаги 24 расм).

Иллюзия ҳайвонларда ҳам кузатилади, баъзи ҳайвонлар ўз тусини ўзгартириб, ўзини муҳофаза қилади. Ўзини яширишнинг самарали усули мимикриядир. Ҳайвонларда рангини, киёфасини ўзгартиришдир. (Ҳайвонларнинг йил фаслларида, яшаш жойига қараб рангини ўзгартириши).

Одамлар иллюзиядан махсус мақсадга мувофиқ фойдаланишларининг энг кўп тарқалган тури маскировка қилишдир. Оғирликни идрок қилишда ҳам иллюзия ҳодисаси бўлиши мумкин. Бунда ҳиссиёт ва хаёл таъсир этган бўлиши мумкин.

Вақт ва ҳаракатни идрок қилиш. Вақтни идрок қилиниши воқелик ҳодисаларнинг объектив равишда доимийлигини, тезлиги ва изчиллигини акс эттириш демакдир. Вақтни идрок қилиш кишига муҳитдан мўлжал олиш имконини беради.

Одамда вақт чамалаш мия қобиғи бўлмаларида рўй беради. Мия қобиғининг маълум бир жойида вақт чамалаш рўй беради, вақтни сарҳисоб қилишнинг махсус маркази мавжуд деган тахмин асоссиздир. Вақтни идрок

этилиши негизини кўзгалиш ва тормозланишнинг ритмик тарзда алмашинуви, марказий нерв системасида, бош мия яримшарларида кўзгалиш ва тормозланиш жараёнларининг сусайиши оқибатидир.

Вақтни идрок қилишда турли анализаторлар айниқса эшитиш ва кинестезик сезгилар иштирок этади. Макон ва вақт оралиқлари вақтни идрок этишда жуда муҳимдир. (Қуёш ҳолати ва вақт, турли товушлар: хўрознинг қичқириши, азон товуши, бир хил вақтда чалинадиган гудок, маълум жадвал бўйича қатнайдиган поезднинг ўтиши ёки кечкурун айрим қушларнинг тўпланиб ўтиши, сайраши ва бошқалар эшитиш сезгилари таъсир қилаётган кўзғотувчининг вақтга оид хусусиятларини: унинг давомийлигини, ритмик хусусиятларини ва шу кабиларни акс эттиради.)

Вақт доимийлигини идрок этиш кўп жиҳатдан ички кечинмаларга, ҳиссиётга ҳам боғлиқ. Қизиқарли ва чуқур асосланган фаолият билан банд бўлишдаги вақт жуда қисқа, зерикарли ва мазмунсиз фаолиятда вақт ўтиши қийин, узок деб идрок қилиниши мумкин.

Ҳаракатни идрок қилиниши - объектларнинг фазода эгаллаган ҳолати ўзгаришини акс эттиришдир. Ҳаракатни идрок этилиши ҳаётий муҳим аҳамиятга эга.

Ҳайвонлар учун ҳаракат қилувчи объектлар хавф-хатар ёки озикланиш имконияти пайдо бўлиши ҳақида сигнал вазифасини ўтайди ва шунга жавоб беришга ундайди. (Масалан, бақа фақат ҳаракатланадиган ҳашоротларнигина ейди, бази балиқлар маълум ҳаракатлардан- тўлқиндан қочади, хуркийди ва ҳоказо). Ҳаракатни идрок этишда кўриш ва эшитиш, кинестезик анализаторлар асосий роль ўйнайди. Тезлик, тезланиш, ҳаракат йўналиши ҳаракатдаги объектнинг периметри ҳисобланади.

Киши объектнинг фазода у ёқдан бу ёққа кўчишига оид маълумотларни 2 та ҳар хил йўл билан, яъни кўчиш ҳодисасининг ўзини бевосита идрок этиш ва бир мунча вақт мобайнида бошқа жойда турган объектнинг ҳаракати ҳақида хулоса чиқариш асосида олиш мумкин.

Ҳаракатланаётган объектнинг ҳаракатсизлиги, агар у муайян вақт вазият бирлигини кўз билан идрок қилиш мумкин бўлмаса, ҳаракатни ўтган вақт бирлигида идрок қиламиз лекин бу ҳаракат натижасини идрок этиш бўлади. (Соат миллари силжишини бевосита кузатиб идрок қила олмасак ҳам бир неча вақтдан кейин унинг силжиганлигини вақт бирлигида идрок қиламиз)

Кўриш орқали объектлар ҳаракати ҳақидаги ахборотни 2 йўл билан: қайд этилган нигоҳ ва кўзларнинг кузатувчи ҳаракати билан олишимиз мумкин. Кўзни узмай кузатиш, кўзни, гавдани буриб кузатиш. Масалан, биз ўтирган вагон ҳаракатланмасада, ёнимизда турган вагонга қараб бизнинг вагон юра бошлади деб идрок қиламиз ёки аксинча, биз ўрнимизда турибмизу, темир йўл четидаги столбалар, дарахтлар юрмоқда деб идрок қилишимиз мумкин.

Хиссий туйиш - стробоскопик туйиш ҳаракатни идрок қилишга ҳам таалуқлидир. Стробоскопик ҳаракат туюлма ҳаракатга мисол бўлади. Кинематограф ана шундай туюшга асосланади. Кўриш сезгиси кузгатгич тасир қила бошлаши билан дарҳол ҳосил бўлмайди ва кузгатгич таъсири тўхтагандан кейин бирмунча вақт ўтгач йўқолади. Кинода секундига 24 кадр олмошгани ҳолда биз лип-лип ўтиб турган манзаралар туркумини эмас, балки маълум

даражада барқарор бўлган таъсирни - тасвирни кўрамиз. Кетма-кет ёнадиган лампочкалар ҳаракатдаги нурни тасаввур қилишга олиб келади. Бу ҳодиса «Ф-феномен» яъни ғайритабiiй, фақат ҳаракатни идрок қилишда кўринадиган ҳодиса деб номланган.

Ҳаракат эшитиш анализаторлари ёрдамида ҳам идрок этилиши мумкин. Поезднинг яқинлашиб келаётганлигини ёки узоқлашаётганлигини, одам товушининг пастлашиб ёки баландлашиб бораётганига қараб, унинг ҳаракат йўналишини идрок қилиш мумкин.

Ҳаракатни идрок қилишда ҳаракат тасаввурларини вужудга келтирувчи ёрдамчи белгилар, масалан, гавданинг тегишли ҳолатлари – оёқ кўтарилиши, қулоч ёйилиши, гавданинг бирор ёққа бир мунча эгилган ҳолатда бўлиши ва ҳоказолар катта рол ўйнайди.

Таълим жараёнида ўқувчилар идрок «техникасини» эгаллайдилар: нарсани синчиклаб кўздан кечиришга, тинглашга, нарсанинг асосий ва муҳим хусусиятларини ажрата олишга ўрганадилар, идрок мақсадга йўналган, бошқариладиган, онгли жараёнга айлана боради.

Ўқувчининг ёши улғайган сари, унинг идроки янада мазмунли бўлиб боради. Ўқувчи идрокининг кўлами кенгаяди, ўқувчи нарсаларни режали, изчил, ихтиёрий равишда ва ҳар томонлама идрок қилишга ўрганиб боради.

Ўсмирлар ўзларига ёқадиган нарсаларни кунт ва сабот билан идрок қиладилар. Ўсмирлар бир нарсанинг ўзини кўп марта идрок қилишни унча ёқтирмайдилар - бу ҳол ҳам ўсмирлар идрокига хос бўлган хусусиятлардан ҳисобланади. Аммо мактабгача ёшдаги ва кичик мактаб ёшидаги болалар ёқтирган нарсаларини қайта-қайта эшитиб ёки кўриб роҳатланаверадилар.

Ўсмирга нарса ва ҳодисаларнинг янги томонларини мустақил очиш жуда ёқиб тушади. Ўсмирлар ҳамиша нарса ва ҳодисаларнинг ақл ва хаёлни мафтун этувчи қандайдир янги, ғалати томонларини излайдилар. Бу ёшдаги болаларни қаҳрамонлар жасорати, буюк воқеалар, улкан кашфиётлар ҳақидаги ва шу каби ҳикояларни зўр эътибор билан тинглашларига қаҳрамонона ишлар, саргузаштлар ҳақидаги ҳамда илмий - фантастик адабиётларни севиб ўқишларига сабаб ҳам шундадир.

Ўсмирлар амалда ишлатиб кўриш мумкин бўлган нарсаларни зўр қизиқиш билан идрок қиладилар. Шу сабабли улар тажрибалар кўрсатилишини жуда ёқтирадилар.

Юқори синф ўқувчиларининг идроки мақсадга кўпроқ йўналган бўлади ва улар идрокларини ўзлари идора қила биладилар.

Ўқитувчи томонидан ўқувчилар фаолиятига мақсад кўзлаган ҳолда раҳбарлик қилиш жараёнида ўқувчиларнинг идроки ривожланади. Шунинг учун дарсда, экскурсияда идрок ва кузатишнинг тўғри уюштирилиши катта аҳамиятга эга.

Таълим жараёнида кузатишларни активлаштириш учун ўқувчининг кузатилган ва идрок қилинган нарсаларни кейин гапириб бериши лозимлиги тўғрисида огоҳлантиришнинг аҳамияти каттадир. Агар ўқувчи нимани кузатганлиги ва идрок қилганлиги ҳақида кейинчалик ҳисоб бериши лозимлигини олдиндан билса, у кузатиш ва идрок қилиш жараёнида анча фаол бўлади.

Дарсда ўқувчилар билимларини аввало ўқитувчининг оғзаки тушунтиришларини идрок қилиш орқали ўзлаштирадilar. Сўзлар ёрдамида тушунтирилган материалнинг идрок қилиниши кўп жихатдан ўқитувчи нутқининг хусусиятларига боғлиқ.

Материални муваффақиятли идрок қилишнинг яна бир муҳим шarti кўргазмали куроллардан фойдаланишдир. Материал сўзлар ёрдамида ҳар қанча яхши тасвир этиб берилмасин, у бевосита кузатишлар ўрнини боса олмайди.

Тафаккур. Сизги, идрок орқали нарса ва ҳодисаларнинг сезги органлари орқалигина билиш мумкин бўлган хусусиятлари акс этса, бу билан билиш доираси чекланди дегани эмас. Нарса ва ҳодисалар бевосита билиб бўлмайдиган хусусиятларга, ўзаро алоқага, ривожланиш қонуниятига эга. Масалан, ер билан куёшгача, юлдуз ва ойгача бўлган масофани бевосита аниқлаш мумкин эмас; электр токининг симдан ўтишини, атом тузилишини, ёруғлик тезлигини, узоқ тарихий жараёнлар ривожланишини ва шунга ўхшашларни бевосита кўриш мумкин эмас. Шунга қарамай, инсон ўлчайди, аниқлайди, билиб олади. Шундай қилиб, воситали акс эттириш тафаккур жараёнининг хусусияларидан биридир. Тафаккурнинг яна бир хусусияти - бу воқеликни умумлаштирилган ҳолда акс эттирилишидир.

Тафаккур воқеликни умумлаштирилган ҳолда, қонуний боғланишларни сўз ва тажриба воситасида акс эттиришдир. Нарса ва ҳодисалар ривожланиш қонуниятларини аниқлаш билан одам, табиат ва кишилиқ жамияти тараққиётини бошқариш имкониятига эга бўлади.

Одам тафаккури тил билан чамбарчас боғлиқдир. Тафаккур, барча психик жараёнлардек, мия фаолиятининг натижасидир. Одам фикр юритаётганда мияда мураккаб жараёнлар содир бўлади, мия пўстлоғида марказлар ўртасида боғланишлар юзага келади. Хилма-хил муваққат нерв боғланишлари (ассоциациялар)ни ҳосил қилиш мия пўстлоғининг мураккаб синтетик фаолиятидир. Фикрлар муваққат нерв боғланишлари дифференцировка қилиниши, яъни айрим нерв боғланишларини мустаҳкамлаши, бошқаларининг тармоқланиши натижасида мукаммаллашади ва аниқланиб боради. Мия пўстининг бундай фаолияти аналитик фаолият дейилади.

Тафаккур турлари ва ақлнинг муҳим сифатлари. Тафаккурнинг конкрет-амалий, конкрет образли, абстракт турлари бор.

Конкрет-амалий тафаккур нарсалар билан иш бажариш жараёнида уларни бевосита идрок этишга суянувчи тафаккур. Масалан, бола ўйинчоқ ичини кўриб, уста приёмникнинг уёқ-буёғини бураб кўриб сўнг фикрлайди.

Конкрет образли тафаккур тасаввурга таянади. Тафаккурнинг бу тури кичик мактаб ёшидаги болалар учун хосдир. Лекин катта ёшдагиларда ҳам учраб туради. Масалан, ўқитувчи дарсга тайёрланишда ўз ўқувчиларини кўз олдига келтириб, материални қандай қабул қилишларини, дарс жараёнида қандай шаклни, қачон чизиб кўрсатишни, қайси кўргазмали куролдан қачон, қандай фойдаланишни ўйлайди.

Абстракт (мавҳум) тафаккур - нарсаларнинг моҳиятини акс эттирувчи ва сўзда ифодаловчи тушунчаларга таяниб фикр юритишдир. Тафаккурнинг бу тури даставвал ҳар хил назарий масалаларни ечиш билан боғлиқдир. Лекин у

кундалик ҳаётда ҳам кенг қўлланилади. Ўсмирлик ва катта мактаб ёшида абстракт тафаккур тез шаклланади. (Кругозор - билим савияси).

Ҳозирги замон мутахассисининг ижодий меҳнат қилиши учун тафаккурнинг бу турларидан унумли, мустақил, танқидий фойдаланиш талаб қилинади.

Шунингдек, ижодий ишлаш учун фикрнинг илдамлиги, яъни вазифаларни конкрет шароитга қараб еча олиш, вазифани ҳал қилишнинг янгича йўлини топа билиш талаб қилинади.

Тафаккурнинг бу турлари ва хуссиятлари турли одамларда турлича бўлиб, ақл сифатлари деб аталади.

Фикрлаш операциялари. Тафаккур фаолияти анализ, синтез, таққослаш, умумлаштириш, абстракциялаш ва конкретлаштириш каби фикрлаш операциялари ёрдамида амалга оширилади.

Анализ-масалани фикран қисмларга ажратиш, масала шартини тасаввур қилишдир.

Синтез-бунинг акси, қисмларни бирлаштириш.

Таққослаш-ўхшаш ва фарқларини аниқлаш. Масалан, бирор техникани двигател кучига, ёнилғи турига, бажарадиган ишига қараб таққослаш, афзаллигини аниқлаш мумкин.

Умумлаштириш-умумий ва муҳим белгиларига қараб фикран бирлаштириш.

Абстракциялаш-мазкур вазиятдаги энг муҳим бўлмаган хусусиятларини эътиборга олмай, энг асосий вазифани назарда тутиб фикр юритиш.

Конкретлаштириш-фақат айнан шу нарса ва ҳодисага тааллуқли сифатларни топа олиш, юқоридаги операция турларини якуний қисми, кўриниши ва бошқаларни ойдинлаштириш.

Булардан ташқари одам фикр юритиши тушуниш, изоҳлай олиш, муҳимини ажрата олиш сингари мантиқий операцияларга ҳам суянади.

Тафаккур жараёни тушунча, ҳукм, хулоса чиқариш шаклида ҳам давом этади.

Тушунча-умумий, якка, тур, жузъий бўлади.

Ҳукм-умумий, жузъий, якка бўлади.

Муҳокама юритиш натижасида бир неча ҳукмдан янги ҳукмни келтириб чиқариш хулоса чиқариш дейилади. Бу икки усулда индуктив ва дедуктив хулоса чиқариш шакллари мавжуд.

|                                                                                         |
|-----------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>МС: Ўқувчиларнинг ижодий фикрлаши босқичлари қайси операциялардан ташкил топган?</b> |
|-----------------------------------------------------------------------------------------|

Инсоннинг билиш жараёнларида хаёл ёки фантазия катта аҳамиятга эга. Хаёл сезги, идрок, тафаккур жараёнлари билан узвий боғлиқ бўлиб, борлиқни янги бўёқларда, ўз хоҳиши, истаги, тасаввури шаклида акс эттиришидир. Кўрган, эшитган, қисқаси ўз тажрибасидан ўтказган нарса ҳодисаларни кўз олдида келтириш - қайта тикловчи, ўз истаги хоҳиши асосида янги образлар яратиб тасаввур қилиш - ижодий хаёл шаклида бўлади. Ижодий хаёл - фантазия

деб ҳам айтилади. (Шоир, ёзувчи, ихтирочи - конструктор учун зарур сифатлар).

Ижодий хаёл ижодкор-ихтирочи учун, ёзувчи ёки рассом учун жуда зарурдир. Ижодкор ўз бошидан кечиргани, билгани доирасидан вақт ва фазо жиҳатидан илгарилаб кетади.

Хаёлий ёки янги образ яратишнинг бир неча усуллари бор: 1) агглютинация - елимлаш, бир неча образдан янги образ яратиш - масалан - сув париси, кентавр, учар от - пегас ва ҳоказо фантастик образларни яратиш. 2) гиперболизация - бўрттириш ёки кичрайтириш (Гулливер саргузаштларини эсланг), 3) қайд этиш-нарс ва ҳодисаларнинг энг муҳим белгиларига диққатни жалб қилиш. (Ўртоқлик ҳазили, шарж). Булардан ташқари типиклаштириш, орзу хаёл (учар гилам - самолёт), қайд этиш, типиклаштириш шаклида ҳам бўлади.

Болалар ўйини ҳам, конструктор тасаввури ҳам ижодий хаёл, лекин мазмуни ва операциялари бир-биридан фарқ қилади.

Инсон билиш жараёнлари хотира жараёнида мустаҳкамланади.

Хотира эсга олиш, сақлаш ва қайта тиклаш жараёнидир.

Индивиднинг ўз тажрибасини эсда олиб қолиши, эсда сақлаши ва кейинчалик уни яна эсга тушириши хотира деб аталади. Хотираси паст одам ҳаётининг барча соҳаларида жуда қийналади. Кўрган-билганларини, ўрганиб олган ишларини давом эттира олмай ҳар сафар янгидан бошлашга мажбур бўлади. Эсга олиш, эсда сақлаш ва эсга тушириш ва унутиш хотира жараёнлари дейилади. Хотира жараёнларини, механизмларини тадқиқ қилиниши ҳозирги “ақлли машиналар”-компьютерларни ихтиро қилиш, уларни такомиллаштириш учун ҳам жуда муҳимдир.

### **Хотира турлари қуйидагича бўлиши кузатилган.**

1. Психик фаолликка қараб ҳаракат хотираси, эмоционал хотира, образ хотираси ва сўз-мантиқ хотираси деб фарқланади.

2. Фаолият мақсадига қараб ихтиёрий ва ихтиёрсиз хотира турларига эга.

3. Эслаб қолиш ва унутиш муддатига кўра қисқа муддатли, узоқ муддатли ва оператив хотира турларига бўлинади.

Хотиранинг турли хиллари: айрим касб эгалари учун ҳаётий профессионал касбий аҳамиятга эга. Масалан, ҳаракатни эслаб қолиш гимнаст-акробат, раққоса учун, тасвирни, образни эслаб қолиш рассом, ҳайкалтарош, терговчи, конструктор учун, мазмунни эслаб қолиш ёзувчи, шоир, ҳофиз учун ўта зарурдир.

Эсда сақлаш ва унутиш тезлигига қараб одамларни тўрт гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Тез эсга олади, секин унутади.

2. Секин эсга олади, секин унутади.

3. Тез эсга олади, тез унутади.

4. Секин эсга олади, тез унутади.

Хотира кишининг билим, касб ҳунар эгаллашида катта аҳамиятга эга. Шунингдек, одамларни хотира сифати ва турига қараб ҳам фарқлаш мумкин.

Масалан, образ хотираси, сўз-мантиқ хотираси, ҳис-ҳаяжонга тааллуқли эмоционал хотира сингари хилларини фарқлаш мумкин.

### **Ўз-ўзини текшириш учун савол ва топшириқлар.**

1. Психик ҳодисалар нима?
2. Диққат ва уни турларини айтинг.
3. Сезги, идрок, тафаккур ва унинг оламни билишдаги аҳамияти.
4. Хаёл ва унинг турлари
5. Хотира ва унинг аҳамияти
6. Тафаккур ва тафаккур операциялари.

### **Таянч сўз ва иборалар:**

Оламни акс эттириш. Психик жараёнлар. Сезги. Идрок. Тафаккур. Тафаккур турлари. Хотира. Хаёл. Ижодий хаёл (фантазия) ва унинг аҳамияти.

### **А д а б и ё т л а р**

1. Умумий психология. А. В. Петровский тахр. Т.1992.
2. Гримак Л. П. Резервў человеческой психики. М.1989.
3. Казаков В.Г. Психология. М.1989.
- 4./озиев Э. Психология. Т. 1994.
- 5./озиев Э. Олий мактаб психологияси. Т.1997

### **8-МАЪРУЗА. Ҳиссиёт. Ирода.**

Режа:

1. Ҳис - туйғу тушунчаси.
2. Ҳис-туйғуларни бошдан кечириш шакллари.
3. Асосий ҳиссий ҳолатлар ва уларнинг ташқи ифодаси.
4. Ҳис туйғулар ва шахс.
5. Ирода ва иродавий акт структураси.
6. Иродавий фазилятлар ва уларни шакллантириш.

Киши сезги, идрок қилган, хотирасида қолган таъсиротларга ҳеч қачон бефарқ қарамайди. Инсонга берилган ҳар қандай таъсир ижобий ёки салбий, ёқимли ёки ёқимсиз ҳиссиётни кўзготади, фаолиятга ундайди, ёки фаолиятдан тўхтатади. Киши ташқи ёки ички таъсир туфайли фаоллашади ёки фаолиятдан тўхтайди, жасурланади ёки қўрқади, шубҳаланади ва ҳ.к.

Ҳис-туйғулар кишининг ўз ҳаётида нималар юз бераётганига, нималарни

билиб олаётганига ёки нима билан машғул бўлаётганига нисбатан турли шаклда билдирадиган ички муносабатидир. Ҳис-туйғулар албатта икки қутбли - ижобий ёки салбий, яъни ёқимли ва ёқимсиз бўлади.

Ҳиссиёт ҳақида етарли билимга эга бўлиш ишлаб чиқариш ташкилотчиси, раҳбар, педагог учун жуда муҳимдир. Ўз ишидан қониқиш ҳиссини пайдо қилиш, зўр кўтаринки руҳ билан ишлаш қулай психологик муҳит яратилиши билан боғлиқ. Бу эса жамоа олдида турган вазифаларни унинг ҳар бир аъзоси эҳтиёжи билан мустаҳкамлашига боғлиқ.

Ҳис-туйғуларнинг кечиши ўз ривожланишига эга бўлган, жорий ва ўзгариб турадиган психик жараёндир.

Ҳис-туйғуни бошдан кечиришнинг турли шакллари бор: булар эмоция, кайфият, аффект, кучли ҳаяжонланиш, стресс, эҳтирос, тор маънодаги ҳис-туйғулар шахснинг эмоционал соҳасини ташкил этадики, улар киши хулқ атворини тартибга солиб туради, билишнинг жонли манбаи, одамлар ўртасидаги мураккаб ва кўп қиррали муносабатларининг ифодаси бўлиб, ҳисобланади.

Ҳис-туйғулар шахс эҳтиёжларига жавоб берадиган нарсаларни аниқлаб олишга ёрдам беради., фаолиятга ундайди. Илмий кашфиёт қилинган пайтдаги қувончли кечинмалар олимнинг изланувчанлик фаолиятни рағбатлантиради.

Киши учун субъектив ҳисобланган ҳис-туйғулар унинг эҳтиёжлари қондирилиши жараёни қандай кечаётганининг белгиси сифатида намоён бўлади.(завқланиш, мамнунлик, ўқиниш, уялиш ва б.)

Эмоционал ҳолатларнинг регулятив (тартибга солиб турувчи) функцияси уларнинг энг муҳим белгиси ҳисобланади. Кишида пайдо бўладиган кечинмалар унга эҳтиёжларининг қондирилиш жараёни қай тарзда бораётгани, тўсиқлар, нималарни ўзгартириш зарурлиги ҳақида ахборот берувчи сигналлар ролини бажаради.

#### Ҳис-туйғуларни бошдан кечириш шакллари.

Эҳтиёжларнинг қондирилиши ёки қондирилмаслиги кишида турли кўринишда бўлган, ўзига хос кечинмаларни: эмоцияларни, кайфиятни, аффектларни (ҳиссий бўронларни), кучли ҳаяжонланиш (ҳиссий портлаш) ҳолатларини ва хусусан ҳис-туйғулар (тор маънодаги сўз билан айтганда)ни ҳосил қилади. (тор маънодаги ҳис-туйғулар эҳтирослар, муҳаббат ва бошқалар).

Эмоциялар. “Эмоция» сўзини ўзбек тилига аниқ таржима қилинганда у руҳий ҳаяжонланиш, руҳий ҳаракатланиш деган маънони англатади. Ҳиссиёт деб, масалан, кишининг мусиқавий асарга нисбатан ўрнашиб қолган хусусияти сифатидаги муҳаббат туйғусининг ўзини эмас, балки концерт пайтида яхши мусиқий асарни эшитаётиб, бошидан кечирган лаззатланиш, завқланиш ҳолатига айтилади.

Бир хил ҳолатдаги эмоциялар таъсирчанлиги билан ажралиб туради. Улар хатти-ҳаракатларга, фикр мулоҳазалар билдиришга туртки берадиган куч бўлиб чиқади, куч-ғайратларни ошириб юборади ва стеник деб аталади, агар сусайтирса, астеник деб айтилади.

Аффектлар. Кишини тез чулғаб оладиган ва шиддат билан ўтиб кетадиган жараёнлар аффект (ҳиссий портлаш) деб аталади. Улар онгнинг анчагина

даражада ўзгартирганлиги, хатти-ҳаракатларни назорат қилишнинг бузилганлиги, оламнинг ўзини ўзи идрок қила олмаслиги, шунингдек унинг бутун ҳаёти ва фаолияти ўзгариб қолганлиги билан ажралиб туради.

Аффектлар бирданига катта куч сарф қилинишига сабаб бўлгани учун ҳам қисқа муддатли бўлади: улар ҳис-туйғуларнинг бамисоли бирдан лов этиб ёниб кетишига портлашига, бир зумда ҳамма ёқни тўс-тўполон қилган шамолга ўхшайди. Агар ҳиссиёт фақат руҳий ҳаяжонланишини ифода этса, у ҳолда аффект бўрондир. Кўз ёши тўкиш ва ўкириб йиғлаш, қаҳ-қаҳа отиб кулиш ва бақириб-чақириб гапириш, алоҳида турки-тароват ва юздаги имо-ишора, тез-тез ёки қийналиб нафас олиш етилиб келаётган аффектнинг одатдаги манзарасини ҳосил қилади.

Ҳиссий портлаш рўй берган тақдирда, унинг кейинги босқичларида киши ўзини тута олмасдан қолади, қилаётган ишининг оқибатини ўйламайди ва ақл ҳушини йўқотиб қўяди, сўнгра бу ҳақда ўйласа уялиб юради, пушаймон ейди, баъзан содир бўлган воқеалар тушида юз бергандай эсга тушади. Тормозланиш мия қобиғини эгаллаб олади ва кишининг тажрибаси, унинг маданий маънавий негизлари мустаҳкамланган мураккаб боғланишларнинг таркиб топган системасини ишлатмай қўяди.

Кайфиятлар. Кайфиятлар анча вақт давомида кишининг бутун хатти-ҳаракатига тус бериб турадиган умумий ҳиссий ҳолатини ифода этади. Кайфият шоду хуррамлик ёки қайғули, тетиклик ёки ланжлик, ҳаяжонли ёки маъуслик, жиддий ёки енгилтақлик, жиззакилик ёки мулойимлик ва ҳоказо тарзда бўлади. Кайфияти ёмон киши ўртоғининг ҳазилига ёки танбеҳига кайфияти чоғ вақтидагига қараганда тамомила бошқача муносабат билдиради. Кайфиятлар одатда ўзига ўзи ҳисоб бермаслиги ва сушт намоён бўлиши билан белгиланади. Кайфият киши фаолиятига таъсир кўрсатади.

Кайфиятлар кўпроқ киши саломатлигининг умумий ҳолатига, айниқса нерв тизими ва модда олмошувини тўғрилаб турадиган ички секреция безларининг ҳолатига боғлиқдир. Кайфиятни яхшилиш учун ақлий ва жисмоний меҳнатни тўғри ташкил этиш, дам олиш ва меҳнатни ўринли ташкил этиш керак.

Стресс. Психологик таърифига кўра аффектив ҳолатга яқин турадиган, лекин бошдан кечиришининг давомийлигига кўра кайфиятларга яқин бўлган ҳис-туйғулар бошдан кечирилишнинг алоҳида шакли кучли ҳаяжонланиш (стресс) ҳолати (инглизча stress - тазйиқ кўрсатиш, зўриқиш деган сўздан олинган)дан, ёхуд ҳиссий зўриқишдан иборатдир. Ҳиссий зўриқиш хавф-хатар туғилган, киши хафа бўлган, уялган, таҳлика остида қолиб кетган ва шу каби вазиятларда рўй беради.

Стресс кишининг ўта фаол ёки ўта сушт ҳаракатида ифодаланади. Ҳиссий зўриқиш ҳолатида индивиднинг хатти-ҳаракати киши нерв тизимининг типига, нерв жараёнларининг кучлилиги ёки ожизлигига жиддий равишда боғлиқдир. (Масалан, имтиҳон олдидаги ҳолат)

Асосий ҳиссий ҳолатлар ва уларнинг ташқи ифодаси.

Ҳис-туйғуларнинг ҳиссиёт (эмоциялар), кайфиятлар, кучли ҳаяжонланиш тарзида бошдан кечирилиши чоғида маълум даражада сезиладиган ташқи белгиларига ҳам эга бўлади. Юзнинг ифодали ҳаракатлари (мимика), қўл ва гавданинг маъноли ҳаракатлари, турки-тароват, оҳанг, кўз қорачигининг

кенгайиши ёки торайиши кабилар шулар жумласига киради. Киши ўзининг қаҳр-ғазабини теварак атрофдагиларга қўлларини мушт қилиши, кўзларини чимириб қараш, дўқ-пўписали оҳанг билан намоёиш қилади.

Асосий ҳиссий ҳолатлар қуйидагилар (К.Изард классификацияси бўйича):

Қизиқиш малака ва кўникмалар ривожига, билим эгаллашига мойиллик туғдирадиган ижобий ҳиссий ҳолат.

Қувонч- тўла қондирилиши мумкин бўлмаган, ҳар ҳолда қондирилиши ноаниқ долзарб бўлган эҳтиёжни қондирилиши мумкинлиги билан боғлиқ ижобий ҳиссий ҳолат.

Ҳайратланиш- тўсатдан рўй берган ҳолатлардан ҳиссий жиҳатдан таъсирланишнинг ижобий ёки салбий жиҳатдан аниқ-равшан ифода этилмаган белгисидир.

Изтироб чекиш. Ҳозирга қадар қондирилиш эҳтимоли озми-кўпми даражада мавжуд деб тасаввур қилинган ҳаётий муҳим эҳтиёжларнинг қондирилиши мумкин эмаслиги ҳақида аниқ ёки шундай туйилган ахборот олиниши билан боғлиқ салбий ҳиссий ҳолатдир.

/азабланиш- одатда аффект тарзида кечадиган ва субъект учун ғоят муҳим эҳтиёжни қондириш борасида жиддий тўсиқ пайдо бўлгани оқибатида келиб чиқадиган, ифодаланишига кўра салбий ҳиссий ҳолат. Изтироб чекишдан фарқи ғазабланиш стеник тарзда, кўринишда бўлади. (Куч ғайратни ошириб юборади).

Нафратланиш- Обьектив ҳолатга субъектнинг мафкуравий, маънавий, эстетик принциплари ва йўл-йўриқларига кескин зид келиб қолиши оқибатида рўй берадиган салбий ҳиссий ҳолатдир. Нафратланиш тажовузкорлик хулқ-атвориға сабаб бўлиши мумкин.

Жирканиш -шахслараро муносабатларда рўй берадиган ва субъектнинг ҳаётий нуқтаи назари, қарашлари ва хулқ-атвориға номутаносиблиги оқибатида ҳосил бўладиган салбий ҳиссий ҳолатдир.

Қўрқув -субъект ўзининг хотиржам ҳаёт кечиришига зиён етиши мумкинлиги ҳақида, унга реал тарзда таҳдид солаётган ёки таҳдид солиши мумкин бўлган хавф-хатар ҳақидаги хабарни олиши билан пайдо бўладиган салбий ҳиссий ҳолатдир. Қўрқув ҳиссиёти стеник тусда ҳам, астеник тусда ҳам бўлиши мумкин, ёхуд ҳиссий зўриқишлар тарзида, ёхуд руҳан астойдил тушқунликка берилган ва хавотирланган тарзда, ёхуд аффектив ҳолатга тушган тарзда (даҳшатли қўрқув ҳиссиётнинг энг сўнгги туридир) кечиши мумкин.

Уялиш- ўзининг ният мақсадлари, ҳатти-ҳаракатлари ва ташқи қиёфаси фақат теварак -атрофидагилар томонидан кутилганига мос келмаганлигини эмас, балки ўзига лойиқ хулқ-атвор ва ташқи қиёфа ҳақидаги шахсий тасаввурларга ҳам мос келмаётганлигини англаб етишида ифодаланган салбий ҳолатдир.

Одамнинг ҳис-туйғулари билан ҳайвонлар ҳис-туйғуларининг тубдан фарқи бор.

Ҳис-туйғулар ва шахс.

Шахс ўзи билиб олаётган ва бажараётган нарсаларга унинг барқарор муносабати ҳис-туйғуларининг мазмунини ташкил этади. Индивид-барқарор ҳис-туйғулари предмети, унинг афзаллиги, кечинмаларининг хусусияти ва

ҳиссиётлари, аффектлар, кучли ҳаяжонланиш ҳолатлари ва кайфиятлари шаклида тез-тез намоён бўлиши кузатувчи кўз ўнгида кишининг ҳиссий дунёсини, унинг ҳис-туйғуларини ва шу аснода унинг индивидуаллигини намоён этади.

Ҳис-туйғулар (тор маънода олганда) киши шахсининг йўналтирилганлигида мужассамлашган барқарор эҳтиёжлари объектига нисбатан унинг муносабатини акс эттиради. Шу сабабли ҳис-туйғулар барқарорлиги билан, улар субъектнинг ҳаёти соатлар ва кунлар билан эмас, балки ойлар ва йиллар воситасида ўлчанадиган даражада давомийлиги билан белгиланади.

Эҳтирослар. Эҳтирослар кишидаги барқарор ҳис-туйғуларнинг алоҳида турини ташкил этади. Кишининг фикрлари ва хатти-ҳаракатлари йўналишини белгилайдиган барқарор, чуқур ва кучли ҳис-туйғу эҳтирос деб айтилади. Эҳтирослар мазмунига кўра ижобий ва салбий бўлади.

Энг олийжаноб, юксак ҳис-туйғу, ватанга муҳаббат, техника ижодкорлиги ёки ҳақиқатни қидириб топиш, халқига хизмат қилиш сифатида бўлган туйғулар, фанга меҳр-муҳаббат, ўртоқлик ва дўстлик ҳам баъзи ҳолларда эҳтиросга айланиши мумкин.

Муҳаббат. Муҳаббат-инсонга хос энг муҳим барқарор ҳис-туйғулардан биридир. «Муҳаббат» тушунчаси психологияда икки хил маънода ишлатилади. Кенг маънодаги (бир қанча тушунчаларнинг умумий белгиси жинс маъносидаги) муҳаббат ижобий ҳиссий муносабатларнинг объектини бошқаларга қараганда ажратиб кўрсатадиган ҳамда субъектнинг барқарор ҳаётий эҳтиёжлари ва қизиқишлари марказига қўядиган юксак даражаси демакдир. Ватанга бўлган муҳаббат, онага, болаларга, мусиқага ва ҳоказоларга муҳаббат ана шундай ҳис-туйғудир.

Анча торроқ маънодаги (Тур тушунча маъносида) муҳаббат субъектнинг шахвоний эҳтиёжлари билан физиологик жиҳатдан боғлиқ бўлган ҳамда бошқа бировнинг ҳаёти ва фаолиятида ҳам ўзидаги сингари жадалликка, кескинликка ва барқарорликка даъват этадиган жавоб ҳис-туйғусига эҳтиёж уйғотувчи шахсий аҳамиятга эга хусусиятларни янада тўлароқ гавдалантиришида ифодасини топадиган жадал, жиддий ва нисбатан барқарор ҳис-туйғулардир. Бу тур муҳаббат турли ёшда турлича мазмунга эга бўлиши мумкин. Педагог буни билиши керак.

Ҳис-туйғуларнинг турлари ва уларнинг шакллантирилиши.

Психологияда ҳис-туйғулар турларининг ҳамма учун маъқул бўлган таснифи йук. Қуйидаги турларини алоҳида ажратиб кўрсатиш одат бўлган: маънавий, интеллектуал (ақлий) ва эстетик (Нафосат) ҳис-туйғулар.

Маънавий- ахлоқий ҳис-туйғулар ўз мазмунига кўра, кишининг кишига ва кенгроқ маънода олганда, жамиятга муносабатини билдиради. Маънавий ҳис-туйғуларга муҳаббат, ҳамдардлик, хайрихоҳлик, инсонпарварлик, садоқат ва ҳоказолар киради.

Интеллектуал ҳис-туйғулар шахснинг билиш жараёнига, унинг ютуқ ва муваффақиятсизликка муносабатини ифодалайди ва акс эттиради.

Қизиқиш, ғазабланиш, қизиқувчанлик, шубҳаланиш, кашф этганидан шодланиш, ҳақиқатга иштиёқмандлик ва ҳоказолар интеллектуал ҳис-туйғулар

қаторига киради.

Эстетик ҳис-туйғулар субъектнинг ҳаётида юз берадиган турли хилдаги нарсаларга ва уларнинг санъатда акс эттирилишига нисбатан аллақандай ажойиб ёки бемаъни, фожиавий ёки кулгили, олижаноб ёки жирканчли, нафосатли ёки хунук нарса сифатида муносабатини акс эттиради ва ифодалайди.

Эстетик ҳис-туйғулар кишининг маданий жиҳатдан ривожланганлиги, унинг онги шаклланиши маҳсули ҳисобланади. Киши фаолият ва муомала жараёнларида маънавий, интеллектуал ва эстетик туйғуларни бошдан кечирадики, баъзан уларда кишининг социал воқеликка нисбатан бутун ҳиссий муносабатлари бойлигини мужассамлашганлиги учун улар юксак ҳис-туйғулар деб ҳам айтилади. «Юксак ҳис-туйғулар» ҳам шартли. Чунки одобсизликка, маънавийтсизликка, маслаксизликка, ва бошқаларга ундовчи баъзи салбий мазмундаги ҳис-туйғуларни ҳам шу гуруҳга киритишга тўғри келади.

Кишининг ўз эҳтиёжларини англаб ёки беихтиёр ҳаракатлар воситасида қондириши мумкин. Иродавий ҳаракатлар мураккаблиги бўйича фарқланади. Иродавий ҳаракатлар оддий ва мураккаб бўлади.

Ирода - бу кишининг ўз олдига қўйилган мақсадларга эришишда қийинчиликларни енгиб ўтишга қаратилган фаолияти ва хулқ-атворини онгли равишда ташкил қилиши ва ўз-ўзини бошқариши демакдир.

Ирода - бу шахс фаоллигининг алоҳида шаклидир.

Ирода ўзаро боғлиқ иккита вазифани - ундовчи ва тормозловчи (тўхтатувчи) вазифаларнинг бажарилишини таъминлайди ва уларда ўзини намоён қилади.

Ундовчи вазифаси кишининг фаоллиги билан таъминланади. Ироданинг ундовчи вазифаси фаолликнинг ёқимсиз кўринишларини жиловлашда намоён бўлади. Тормозлаш бўлмаганда хулқ-атворни бошқариш бўлмас эди. Кишининг ҳаракатга ундовчи майллари маълум бир йўлга солинган тизимни-озик-овқатга, кийим-кечакка, иссиқ ва совуқдан сақланиш эҳтиёжидан тортиб то маънавий, эстетик ва интеллектуал ҳис-туйғуларни бошидан кечириш билан боғлиқ юксак ниятларга бориб тақаладиган мотивлар иерархиясини (погонасини) ташкил этади.

Иродавий ҳаракатни ўз ичига оладиган мотивлар ҳозир ва ўтмишда урин олган ташқи таъсирлар натижаси тариқасида, кишининг психик ривожланиши жараёнида унинг ҳаёт ва фаолият ҳодисалари билан фаол муносабати натижасида таркиб топади ва юзага чиқади.

Одамлар ўзларининг қилган ишлари учун масъулиятни кимга юклашга мойил бўлишига қараб сезиларли фарқланади. Кишининг ўз фаолияти натижалари учун масъулиятни ташқи кучларга ва шароитга қайд қилиб қўйиш, ёки аксинча, уларни шахсий куч-ғайратларига ва қобилиятларига мойиллигини белгилайдиган сифатлар назоратни локаллаштириш (локализация-маҳалийлаштириш сўзидан олинган бўлиб, ҳатти-ҳаракатни назорат қилишни марказлаштирилиши деса ҳам бўлади). Ўз хулқ-атвори ва ўз ишлари сабабларини ташқи омиллар билан ( тақдир, ҳолат, тасодиф ва бошқалардан) боғлиқ деб билишга мойил бўладиган одамлар бор. Шунақа пайтда назоратнинг ташқи (экстернал) локализациялаштирилиши тўғрисида гапирилади. Бу

тоифага мансуб ўқувчилар олган қоникарсиз баҳоларини истаган важ-баҳона билан тушунтиришади.

«Топширик доскага нотўғри ёзилган экан», «Менга нотўғри айтиб беришди ва мени адаштиришди », «Уйимизга меҳмон келиб, дарс қилишга ҳалақит беришди», «Бу қонидани биз ўтганимиз йўқ эди», «Шу МАЪРУЗА китобимда, дафтаримда йўқ экан» ва ҳ.

Агар индивид ўз қилмишлари учун жавобгарликни ўз зиммасига олса ва унинг сабабларини ўз қобилияти, характери ва шу қабиларда деб билса, унда назоратнинг ички (интернал) локаллашувини устун деб ҳисоблаш учун асос бўлади. Ҳаракатга ундовчи ҳулқ ичида таваккалчилик ҳам анча ўрин эгаллайди. Кишининг таваккалчилик шароитидаги ҳатти-ҳаракати ироданинг характерли кўринишларидан бири сифатида намоён бўлади.

Таваккалчилик- бу субъект учун унинг чеки номаълум ва муваффақиятсизликка дуч келганда мумкин бўладиган ноқулай оқибатлар (жазолаш, оғрик таъсирини ўтказиш, травма-жароҳат, обрўни йўқотиш ва шу қабилар) ҳақидаги тахминлар мавжудлиги шароитидаги фаолиятнинг характеристикасидир. Оқланган ва оқланмаган таваккалчилик фарқ қилинади. Оқланган таваккалчилик яқуннинг ҳар қандай ноаниқлиги ва муваффақиятсизлик келтириши мумкинлигига қарамай оқланмаган таваккалчиликдан фарқ қилиб, иродавий қарорга келаётган пайтда барча «ёқловчи» ва «қарши»ларни таваккалчилик ҳатти-ҳаракатини белгиловчимотивларнинг ғоявий ва ахлоқий юксаклиги, оқилона ўйлаб кўришни ва шундай қилиб, ҳаракатнинг хавфсиз вариантыга нисбатан хавфли вариантини афзал кўришни назарда тутати. Таваккалчилик рискометр деган махсус асбобда аниқланади. (Йўлни қидириб топишга мўлжалланган лабиринт-топишмоқлар, турли кроссвордлар, масалани ҳал қилишдаги ўта хавфли усул ва воситаларни эслатиш, юқорида ишлайдиган кранчилар, алпинистлар, пойгачилар таваккалчиликнинг шу хавфли усулини афзал кўришлари аниқланган).

Иродавий акт структураси. Ирода асосини кишини ҳаракатланишига сабаб бўладиган эҳтиёжлари ташкил этади. Ҳаракатга ундовчи сабаб мотив деб айтилади. Психологияда мотивлаштириш деганда психологик ҳодисаларнинг ўзаро мустаҳкам боғланган, лекин бир-бирига тўла мос келмайдиган нисбатан мустақил учта тури тушунилади.

Бу биринчидан, индивиднинг эҳтиёжларини қондириш билан боғлиқ бўлган фаолиятга ундовчи сифатида намоён бўладиган мотивлардир.

Иккинчидан, мотивлаштириш фаоллик нимага қаратилганлигини, нима учун айнан шуниси танланганлигини изоҳлаб беради. Бу шахс йўналишини ташкил этади.

Учинчидан, мотивлаштириш киши ахлоқи ва фаолиятни ўзи бошқарадиган восита ҳисобланади. Бу воситаларга эмоциялар, истаклар, қизиқишлар ва бошқалар киради.

Иродавий актда мотивлаштиришнинг барча учта томони - фаоллик манбаи, унинг йўналганлиги ва ўз-ўзини бошқариш воситалари намоёиш қилингандир.

Мураккаб иродавий ҳаракатлар структурасида уч бўғин – мақсад қуйиш, фикран режалаштириш ва уларни амалга ошириш- ижро бўғинлари бир-

биридан фарқ қилинади.

Одамларнинг уз олдиларига онгли суратда қўйган мақсадлари замирида уларнинг бирор нарсага бўлган объектив эҳтиёжи бўлади. Эҳтиёж моддий ва маънавий, шахсий ва ижтимоий бўлишига қараб иродавий акт структураси мазмунан ўзгариши мумкин.

Мақсад қўйиш одамнинг шу мақсадга бўлган ўз мотивларини англаб олиши билан боғлиқдир. Мақсад равшан аниқлангандан кейин уни амалга оширишнинг фикран режаси тузиб олинади. Одам олдида энди янги вазифалар пайдо бўлади- мақсадга эришишнинг энг тўғри йўлини топиш, қийинчиликларни енгиш усуллари белгилаш вазифаси туради. Кишида турли эҳтиёжлар аҳамиятининг ўзгариши муносабати билан бир қатор ҳолларда мотивлар, масалан, ғаразли манфаатлар билан тўқнашуви мумкин. Шундан кейин мотивлар кураши пайдо бўлади. Муҳокама ёки мотивлар кураши натижасида қарор қабул қилинади. Яъни муайян мақсад ва унга эришиш усули танланади.

Иродавий ҳатти-ҳаракатнинг сўнгги жиҳати ижродир. Унда қарор ҳаракатга айланади. Ижрода, иродавий ҳатти-ҳаракатларда ёки ишларда киши иродаси намоён бўлади. Кишининг иродаси ҳақида атиги биргина юксак мотивларга ва қаҳрамонона қарор ва ниятларга қараб эмас, балки ишларга қараб ҳукм чиқариш керак. Иродавий ҳаракатнинг энг муҳим бўғинлари - қарор қабул қилиш ва уни ижро этиш - кўпинча алоҳида ҳиссий ҳолатнинг-иродавий зўр бериш сифатида тавсифланадиган ҳолатнинг келиб чиқишига сабаб бўлади. Иродавий зўр бериш бу ҳиссий ҳаяжон шакли бўлиб, кишининг ҳаракатга қўшимча мотивларни вужудга келтирувчи, гоҳида йўқ бўлувчи, ёки етарли бўлмаган ички ресурсларини (хотираси, тафаккури, хаёли ва бошқаларни) сафарбар этувчи ва анча зўрайиш ҳолати каби бошдан кечириладиган сабаблардир.

Иродавий зўр бериш натижасида бир хил мотивларнинг ҳаракатини тўхтатиб қўйиб, бошқаларнинг ҳаракатини ҳаддан зиёд кенгайтириш мумкин бўлади. Иродавий куч-ғайрат ишлатиш натижасида дангасалик, қўрқув, чарчаш кабилар устидан қозонилган ғалаба анчагина ҳиссий завқ беради, ўз хоҳишининг устидан эришилган ғалаба каби бошдан кечирилади. Иродавий куч-ғайрат одамларнинг барча қаҳрамонлик ишларига зарур қисм бўлиб киради.

### **Иродавий фазилатлар ва уларни шакллантириш.**

Ирода фаолиятнинг ички қийинчиликларни енгишга қаратилган онгли тузилма ва ўз-ўзини бошқариш сифатида энг аввало ўзига, ўз ҳиссиётларига, ҳатти-ҳаракатларига ҳукмронлик қилишдир. Бу ҳукмронлик ҳар хил одамларда ҳар хил бўлиб, иродаси кучли ва иродаси кучсиз дейилади.

Иродаси сустликнинг намоён бўлиш доираси худди кучли ироданинг характерли сифатлари каби ранг-барангдир. Иродаси сустликнинг энг қуйи даражаси психика нормаси чегарасидан ташқарида бўлади. Абулия ва апраксия, масалан, шунга киради.

Абулия- бу мия хасталиги, шикастланиши заминида юзага келадиган,

фаолиятнинг йўқлигидир. Врачнинг айтганини бажариш зарурлигини аниқ билган бемор бунинг учун бирон нарсани қилишга ўзини мажбур қила олмайди. Топшириқни бажаришни иложи борица арзимас сабаблар билан пайсалга солади.

Апраксия - мия шикастланиши натижасида келиб чиқадиган, ҳаракатни мақсадга мувофиқлигининг мураккаб бузилишидир. Масалан, қўлини бирор нарсага узатиб, унинг ёнидан ўтказиб юборади, ёки пиёлани оғзига эмас елкасига олиб боради, столдаги овқатни олиб ея олмайди. Абулия ва апраксия оғир касалланган одамларга хос, нисбатан кам учрайдиган хасталик.

Ялқовлик- кишининг қийинчиликларни енгишдан бош тортишга интилиши, иродавий куч-ғайрат кўрсатишни қатъий равишда истамаслиги ирода сустлигининг энг типик кўринишидир.

Ироданинг ижобий фазилатлари жуда хилма-хил ва кўпдир. Қаҳрамонлик, саботлилик, қатъийлик, мустақиллик, ўзини ўзи тута билиш ва б.

Ироданинг мустақиллиги бошқа кишиларнинг фикрини, уларнинг маслаҳатларини ҳисобга олишда ушбу фикрлар ва маслаҳатларга нисбатан маълум танқидийликни назарда тутади. Қатъийлик каби мустақиллик асосан, иродавий ҳаракатни назорат қилишнинг ички тўхтаб қолишини аниқлайди. Ироданинг мустақиллиги ўжарликка, танбеҳ беришга қарама-қарши бўлади.

Иродавий фазилатни баҳолаш кучли ва кучсиз ўлчов билан ифодаланмаслиги керак. Ироданинг тарбияланганлиги, агар ҳал қилувчи бўлмаса ҳам, муҳим аҳамиятга эга. (Ҳар бир ҳаракатни ўз ўрнида, меёрида қилиш, эҳтиёжни қондириш энг аввало шахснинг ўз индивидуал хусусиятларига боғлиқ).

Иродани мустақил тарбиялаш усуллари ҳам ҳар хил бўлиши мумкин, лекин уларнинг ҳаммаси қуйидаги шартларга амал қилишни ўз ичига олади:

1. Иродани тарбиялашни нисбатан арзимас қийинчиликларни бартараф этишни одат қилишдан бошлаш керак.

2. Қийинчиликларни ва тўсиқларни бартараф этиш маълум мақсадларга эришиш учун амалга оширилади. Мақсад қанчалик аҳамиятли бўлса, иродавий мотивлар даражаси қанчалик юқори бўлса, киши шунчалик катта қийинчиликларни бартараф этишга қодирдир.

3. Қабул қилинган қарор бажарилиши керак. Ҳар гал, қачонки, қарор қабул қилиниб, унинг бажарилиши яна ва яна кечиктирилаверса кишининг иродаси издан чиқаверади.

4. Ҳар доим узоққа мўлжалланган мақсадни ўз олдига қўйишга одатланиш керак. Қилаётган ишини тугатиб яна нима билан шуғулланиш режасига эга бўлиш керак.

5. Мақсадга эришиш учун ўзига зарур шароитларни ярата олишга одатланиш керак. Ишга киришишдан олдин жой, асбоблар, материал бўлишига эришиш.

6. Режим асосида ишлашни одат қилиш. Сутканинг қайси қисмида нима билан шуғулланиш кишини безовта қилиши керак. Мен нима учун «Ахборот» ёки «Давр» дастурини кўрмадим? қабилида ўзини - ўзи қойиши.

7. Иродали киши - ўз вақтининг чинакам хўжайини, мутасаддиси бўлиши керак.

### **Ўз-ўзини текшириш учун савол ва топшириқлар:**

1. Ҳис-туйғу ва унинг намоён бўлиши.
2. Ҳис-туйғуларни бошдан кечириш шакллари ва унинг киши ҳаётидаги роли.
3. Асосий ҳиссий ҳолатлар ва уларнинг ифодасини аниқланг.
4. Юксак ҳислар деб нимага айтилади?
5. Ирода ва иродавий акт нима?
6. Иродавий фазилатлар қайсилар?
7. Абулия ва апраксия нима?

### **Таянч сўз ва иборалар:**

Ҳиссиёт. Ҳис-туйғуларни бошдан кечириш шакллари-эмоция. Аффект. Кайфият. Стресс.

Асосий ҳиссий ҳолатлар: қизиқиш, қувонч, ҳайратланиш, изтироб чекиш, ғазабланиш, нафратланиш, жирканиш, қўрқув, уялиш. Эҳтирос. Муҳаббат. Ирода. Иродавий акт. Ялқовлик. Қатъийлик, Ўжарлик ва унинг хусусиятлари.

### **Адабиётлар**

1. Виготский Л. С. «Эмоции и их развитие в детском возрасте» Собр. соч. 2-том, Москва, 1982 йил.
2. Виготский Л. Г. «Проблема воли и ее развитие в детском возрасте» Москва, 1982 йил.
3. Дейл Корнеги «Как завоевать друзей и оказывать влияние на людей» Екатеринбург, 2001 йил.
4. Изард К. Е. «Эмоции человека» Москва, изд. МГУ 1980.
5. Майкл Микалко «Тренинг интуиции» Перевод с англ. Санк-Петербург, 2001 йил.
6. Муздибаев К. «Психология ответственности». Л. Наука, 1983 йил.
7. Немов Р. С. «Психология» Москва, 1990 йил.
8. Немов Р. С. «Практическая психология» Москва, 1998 йил.
9. «Психология» под редакцией В. М. Мельникова, Москва 1987 йил.
10. Рогов Е. И. «Настольная книга практического психолога» Москва «Владос» 1999 йил.
11. Умумий психология. Петровский А.В. таҳрири остида Т., 1992 йил.

### **9-МАЪРУЗА. Шахсининг индивидуал хусусиятлари.**

Режа:

1. Шахснинг бетакдор, ўзига хос хусусиятлари, бу ҳақдаги қарашлар. (Гиппократ, Ибн Сино қарашлари).
2. Темперамент ва унинг типлари.
3. Қобилият ва унинг хиллари.
4. Характер ва унинг шаклланиши.
5. Индивидуал хусусиятларни касб эгаллаш ва меҳнат жараёнидаги аҳамияти.

Ташқи оламни акс эттириш барча жонли мавжудотларга хос хислат бўлса-да, ҳар бир индивиднинг унга муносабати доимо турлича бўлади. Шунинг учун ҳам психик ҳодисаларни турларга классификация қилганда асосан уч гуруҳ алоҳида диққат марказида туради.

- психик ҳолатлар;

- психик жараёнлар;

- психик хусусиятлар. Психик хусусиятлар асосан алоҳида олинган субъект хусусиятлари деб қараш психологияда қабул қилинган бўлиб, бунда индивиднинг ташқи оламга ва ўз ички дунёсига бўлган муносабатлари, таъсирланиш кучи, даражаси, давомийлиги ва бошқалар асос қилиб олинади.

Психик жараёнлар намоён бўлиши, одамларнинг ташқи қиёфалари бир хиллиги, ўхшашлиги ҳоллари психология тарихида жуда кўп кузатилган бўлсада, шахснинг индивидуал хусусиятлари айнан бир хиллиги ҳодисаси тарихда ҳеч учратилган эмас. Масалан, ташқи қиёфалари жиҳатидан ҳатто ота-онаси ҳам ажратиб олишга қийналадиган бир-бирига ўхшаш эгизақлар ҳам ички дунёси, таъсирланиши, жавоб реакцияларининг ҳар хиллиги билан ер билан осмонча фарқ қилади.

Шахснинг индивидуал хусусиятлари деганда шахснинг қуйидаги бир биридан фарқ қилишига имкон берадиган қуйидаги хусусиятлари тушунилади: темперамент, характер, қобилият.

Психиканинг индивидуал жиҳатдан ўзига хос, табиий жиҳатдан шартлашилган динамик кўринишлари мажмуи кишининг темпераменти деб аталади.

Темперамент латинча *temperamentum* - нарсаларнинг тегишли нисбати деган сўздан олинган. Темперамент ҳақида дастлаб эрампиздан олдинги бешинчи асрда яшаган врач Гиппократ, эрампиздан олдинги иккинчи асрда яшаган Гален, ўнинчи асрда яшаган ибн Сино ва бошқалар ўз қарашларини билдирганлар. Гален биринчи бўлиб темпераментнинг кенгайтирилган таснифини бериб, унинг 13 турини санаб ўтган. Кейинроқ ватандошимиз Ибн Сино темпераментни мизож деб атаб, унинг иссиқ ва совуқ турини, бу одамнинг ранги, қонининг миқдори, қуюқ ёки суюқлигига боғлиқлигини айтган. Ҳозирги кунда темперамент олий нерв тизими ва унинг хиллари билан боғлиқлиги асос қилиб олиниб, 4 типи борлиги қабул қилинган. Бу ҳолда темпераментнинг антик давр классификациясига номи билан ўхшаш бўлиши қабул қилинган. Сангвиник - қон сўзи билан боғлиқ бўлиб, серҳаракат, кучли таъсирланиш, мувозанатсиз бўлиш назарда тутилади.

Холерик - сариқ ўт организмда устун миқдорда бўлиши асос қилиб олиниб, таъсуротни тез қабул қилиб олиш, кучли қўзғолиш, терисига сиғмайдиган шошалоқ одам хусусияти ҳисобланади.

Флегматик - организмда шилимшиқ модда флегма миқдори кўплиги билан ифодаланади. Бу типдаги одам таъсуротни бир мунча секин қабул қилади, ишга шошилмай киришади, лекин ишни пухта, охирига етказиб бажаришга лаёқатли тип.

Меланхолик - қора ўт миқдори билан боғлиқ деб ҳисобланади. Бу типдаги одам «оғир карвон», «тепса тебранмас», атрофида содир бўлаётган ҳодисаларга ва одамларга лоқайд, «дунёни сув босса, тупиғига чиқмайдиган» тип. Антик давр психологиясидаги бу турлар кейин яна кўп марта тадбиқ қилиниб, яна шу тўрт тип номи сақланиб қолган.

Рус олими П. Ф. Лесгафт темперамент хоссаларини организмдаги қон ва лимфа миқдорини назарда тутиб белгилаган. Бу фикрга асосан организмнинг қўзғолувчанлиги индивидуал характеристикаси ва турли хил омилларга жавоб реакцияларининг давомийлиги қон айланиш тезлигига ва кучига боғлиқ деб қаралади. Америкалик олим У. Шелдон асримизнинг 40-йилларида индивидуал психологик хусусиятлар гормонал система билан бошқариладиган тана хусусиятларини (организмнинг ҳар хил тўқималари нисбати) тўғридан-тўғри боғлиқ деб ҳисоблайди.

Ҳозирги замон фани темпераментга доир индивидуал фарқларнинг сабабларини айнан миянинг, унинг қобиги ва қобиг ости функционал хусусиятларида, олий нерв фаолияти хусусиятларида деб билади.

Темпераментнинг 4 типи бор:

Холерик - «жанговар, жўшқин, осон ва тез таъсирланадиган тип». (И. П. Павлов). Чаққон, тез ҳаракат қилади, қаттиқ ва тез гапиради, ўзини тутиб туриши қийин, базан хато жавоб қайтаради.

Сангвиник - ҳаракатчан, мувозанатли тип. Янги шарт шароитга тез мослашади, тез ишга киришиб тез совийди, ўз ўрнини, ролини тез алмаштиради, беғараз, кек сақламайдиган тип. («Бир қоп ёнғоқ»).

Флегматик - ҳиссиётлари секин пайдо бўлади, аммо барқарор ва давомли бўлади. У вазмин ва ювош, унинг жаҳлини чиқариш қийин, лекин жаҳли чиқса тўхтатиш ҳам қийин, қасоскор, гиначи.

Меланхолик - реакциялари кўпинча қўзғовчининг кучига тўғри келмайди, лоқайд, ланж, ўзини тез йўқотиб қўяди, бирор ишда ташаббускорлик кўрсатмайди. Ҳиссиётлари жуда секин пайдо бўлади.

Қобилият ва унинг хиллари. Қобилиятлар кишининг шундай психологик хусусиятларидирки, билим, кўникма, малакалар орттириш шу хусусиятларга боғлиқ бўлади. Шу хусусиятлар мазкур билим, кўникма ва малакаларга тааллуқли бўлади. Малакалар, кўникма ва билимларга нисбатан қобилиятлари қандайдир имконият сифатида намоён бўлади.

Қобилиятлар фақат фаолиятда, шунда ҳам амалга оширилиши мумкин бўлмаган фаолиятдагина намоён бўлади. (Расм солиш қобилияти бор йўқлигини шу фаолиятда аниқланади). Масалан, Алберт Эйнштейн (1879-1955, немис физиги) ўрта мактабда унча яхши ўқимаган ўқувчи эди, унинг келажакдаги гениаллигидан, афтидан ҳеч нарса далолат бермас эди.

Қобилиятлар билим, малака ва кўникмаларнинг ўзида кўринмайди, балки уларни эгаллаш динамикасида намоён бўлди.

Қобилиятлар шахснинг мазкур фаолиятини муваффақиятли амалга ошириш шарт ҳисобланган ва бунинг учун зарур билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш динамикасида юзага чиқадиган фарқларда намоён бўладиган индивидуал психологик хусусиятдир. Шундай қилиб, қобилият одамларни сифат жиҳатидан бир биридан фарқлайдиган индивидуал психологик хусусиятдир.

Қобилиятларни сифат хусусияти деб қараб чиқадиган бўлсак, у одамнинг мураккаб психологик хоссалари сифатида намоён бўлади, ва мақсадга етиш учун жуда зарур бир неча йўللари эгаллаганлигини билдиради. Кишида у ёки бу фаолиятга қобилият бўлиб, бошқа бирига бўлмаслиги мумкин, лекин унинг ўрнини тўлдириш, (компенсация) имконияти борлигидан фойдаланиб уни пайдо қилиш мумкин. (Масалан, кар-соқов, кўр-олима О. И. Скороходова фаолияти).

Қобилиятларнинг сифат жиҳатидан характеристикаси инсонга меҳнат фаолиятининг қайси соҳасида (конструкторлик, педагогик, иқтисодчилик, спорт ва бошқалар) осонлик билан ўзини топа олади, катта ютуқларга ва муваффақиятларга эришади дейишга имкон беради. Қобилиятларнинг сифат характеристикаси уларга миқдорий характеристикасига узвий боғлиқ.

Психологияда қобилиятларни миқдор жиҳатдан ўлчаш муаммоси катта тарихга эга. XIX аср охири XX аср бошларида қатор буржуа олимлари (Кеттел, Термен, Спирмен ва бошқалар) оммавий ихтисослар учун касб танлашни амалга ошириш зарурати билан боғлиқ бўлган талаблар таъсири остида таълим олаётганларнинг қобилият даражасини аниқлашни таклиф қилдилар. Лекин бундай қарашлар ҳукмрон доиралар манфаатига, уларнинг «қобилиятли эканликларини» таъкидлашга хизмат қилди. Қобилиятларни ўлчаш усули сифатида ақлий истеъдод тестларидан фойдаланилди. Улар ёрдамида қатор мамлакатларда (АҚШ, Буюк Британия ва Ҳоказо) қобилиятларни аниқлаш ва мактабларда ўқувчиларни саралаш, армияда офицерлик, саноатда раҳбарлик лавозимини эгаллаш ва бошқаларда амалга оширилади.

Ақлий истеъдод тестлари мазмун жиҳатидан қатор саволлар ва масалалардан ташкил топгандир. Уларни ечиш муваффақияти (сарфланган вақтни ҳисобга олиб) балл ёки очколар йиғиндиси билан ҳисобланади. Масалан, 11 ёшли боланинг ақлий қобилиятларини аниқлаш учун инглиз мактабларида қўлланилган тест: «Петр Жеймсга қараганда баландроқ, Эдуард Петрдан пастроқ, ҳаммадан кўра ким баланд?»

- |          |                 |
|----------|-----------------|
| А) Петр  | В) Эдуард       |
| Б) Жеймс | Г) Айтолмайман. |

Тестлар бундан бошқачароқ, яъни ортиқча сўзни ўчиринг, ўхшаш бўлгани қолсин ва Ҳоказо кўринишда ҳам бўлиши мумкин. Бундан ташқари лабиринт, бошқотирма, кроссворд шаклида ҳам бўлиши мумкин. Тест натижасига қараб «ақл ёши» аниқланади кейин истеъдод коэффиценти *iq* аниқланади.

Мисол учун, 11 ярим яшар бола 120 очко тўплади, бу унинг ақл ёши. Унинг ақлий истеъдод коэффиценти

$iq\text{қ ақл ёши } X 100 / \text{боланинг хақиқий ёши қ } (11,5 X 100) / 10,5\text{қ} \neq 109,5 \text{ ақл ёши } 11,5, \text{ асли } 14 \text{ ёшли боланинг } iq; \quad iq\text{қ}(11,5 X 100) / 14\text{қ} \neq 82,1$

Илмий психологик таҳлил шуни кўрсатадики, ақлий истеъдоднинг бу коэффицент функция ҳисобланади. Ҳақиқатда эса, юқорида тасвирланган усуллар йиғиндиси кишининг интеллектуал қобилиятларини аниқлайдигина эмас, балки юқорида таъкидлаб ўтилганидек, унда у ёки бу маълумотларнинг, кўникма ва малакаларнинг мавжудлиги билан қобилиятларни аралаштириб юбормаслик керак. Қобилиятларнинг моҳиятини ташкил этадиган билимлар малакаларни эгаллаш динамикаси бунда аниқланмай қолаверади.

Қобилиятлар кишининг конкрет фаолиятидан ташқарида мавжуд бўлмайди, балки уларнинг таркиб топиши таълим ва тарбия жараёнида содир бўлади. Демак, қобилиятларни аниқлашнинг энг ишончли йўли - бу таълим жараёнида болаларнинг ютуқлари динамикасини аниқлашдан иборатдир. Боланинг қандай қилиб катталар ёрдами билан билим ва кўникмаларни эгаллашларига, бундай ёрдамни қандай қилиб ҳар хил қабул қилишларига қараб қобилиятларнинг катталиги, кучи ва заифлиги ҳақида асосланган хулосалар чиқариши мумкин. Бундан ташқари қобилиятларни аниқлашда шахсни ўрганишнинг бошқа методларидан ҳам фойдаланиш мумкин.

Қобилият структураси конкрет фаолият тури билан белгиланади. Бир фаолиятга бир неча қобилият кириши мумкин. Масалан, педагогик фаолиятга педагог одоби, кузатувчанлик, болани севиш, талабчанлик ва ҳоказолар киради. Шулардан бири етакчи, қолганлари ёрдамчи фазилатлар бўлиши мумкин. Киши қобилияти унинг ёрдамчи, кўшимча фазилатларига боғлиқ ёки шундай деб қаралиши мумкин. Масалан, бир одам ўз ишини пухта, мазмунли уддалайди, лекин артистлик, нотиклик, санъатини яхши эгалламагани (яъни, ёрдамчи фазилатга эга эмаслиги) учун ўзини кўрсата олмайди, иккинчи бир одам ишни шунчаки уддаласа ҳам уни кўз-кўз қила олади, ўзини истеъдод эгаси қилиб кўрсата олади. Қобилиятлар

структурасида шу сингари томонларини умумий ва махсус сифатларини фарқлай олиш керак.

Одамларни қобилиятига қараб типларга ажратиш муаммоси жуда мураккаб. Бирида махсус, бирида умумий сифат устунлик қилиши мумкин. И. П. Павлов қобилиятга қараб одамларни 3 типга бўлади: «Фикрловчи тип», «Бадиий тип», «Ўртача тип». Бунда одамдаги икки сигнал тизими нисбатини ҳисобга олади.

**МВ: Кадрлар танлаш ва жой-жойига қўйишда шахснинг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олишни изохланг.**

Киши психик фаолиятида биринчи сигналлар тизими сигналларининг нисбатан устунлиги унинг бадиий типга, сигналлар сигналининг нисбатан устунлиги фикрловчи типга, сигналлар ваколатининг тенглиги одамларнинг ўрта типга мансублигини белгилайди.

Бадиий тип учун бевосита таъсурот, жонли тасаввур, эмоция таъсирида пайдо бўладиган образлар ёрқинлиги хосдир.

Фикрловчи тип учун мавҳумлик, мантикий тузилмалар, назарий мулоҳазалар устунлиги хосдир.

Қобилиятлар тараққиётининг юксак босқичи истеъдод деб аталади. Истеъдод бу кишига қандайдир мураккаб меҳнат фаолиятини муваффақиятли, мустақил ва оригинал тарзда бажариш имконини берадиган қобилиятлар мажмуасидир. Истеъдодларнинг уйғониши ижтимоий шарт-шароитларга боғлиқдир. Масалан, бозор иқтисодиёти «ҳаммани тижоратчи қилиб юбормоқда».

Алоҳида олинган, якка қобилиятни гарчи у тараққиётнинг жуда юксак даражасига эришган ва ёрқин ифодаланган бўлса ҳам истеъдод билан тенглаштириб бўлмайди. Хотира, ақлнинг эпчиллиги, қўллаш кўламининг кенглиги истеъдодга йўл очади. Бу сингари сифатларни машҳур одамлар фаолияти мисолида кўрамиз.

Истеъдод структураси оқибат натижада мазкур фаолият шахс олдига қўйган талаблар характери билан белгиланади. Бу умумий ва махсус қобилиятлар билан боғлиқ. Бир қатор истеъдодли болаларни ўрганиш натижасида баъзи бир жуда муҳим қобилиятларни аниқлашга эришилди. Бундай қобилиятлар йиғиндиси ақлий истеъдод тузилмасини ташкил этади. Шундай йўл билан ажратганда шахсни биринчи хусусияти зийраклик, йиғноқлик, доимо жиддий тайёрликдир. Иккинчи хусусият биринчи хусусият билан боғлиқ - меҳнатга тайёрлиги, меҳнатга мойиллиги, меҳнатга эҳтиёждир. Учинчи хусусияти - интеллектуал фаолиятга бевосита боғлиқдир: бу тафаккур хусусиятлари, фикрлаш жараёнларининг тезлиги, ақлнинг системалилиги, таҳлил ва умумлаштириш имкониятларининг кўплиги, ақлий фаолиятнинг юксак маҳсулдорлигидир. Шахснинг ўз сўзини ўтказа олиши, бошқа одамга кучли таъсир эта олиш киши фаолиятида катта аҳамиятга эгадир. Шунинг учун психологияда бу муаммо билан боғлиқ қатор тадқиқотлар олиб борилмоқда. Масалан америкалик психолог А.Ассингернинг бу сифатни ўрганиш тести «Педагог тажовузкорлигини баҳолаш» деб номланади. Е.И.Рогов эса шахс типологик хусусиятларини аниқлаш, ўқувчи-ўқитувчи муносабатларини аниқлаш сингари тест сўровномалари ёрдамида шахс сифатларини аниқлаш ҳозирги кунда кенг қўлланилмоқда. Шунингдек, шахс сифатларини аниқлаш муаммоларига дуч келадиган раҳбар ходимлар, мактаб ва ўқув муассасасалари психологлари Айзенк, Е.И.Рогов сўровномаларидан фойдаланишлари мумкин.

Истеъдод қатор даражаларига эга бўлиб, махсус истеъдод фаолият турлари билан, маҳорат - руёбга чиқиш тезлиги, чаққонлиги билан белгиланади. Илҳомланиш - фаолият давомида қўл келадиган изчиллик тизимида эга бўлиш билан ҳаракатланади ва ҳоказо.

Характер ва унинг хиллари. Характер - зарб қилиш, белги, тамға маъноларини англатади. Шахснинг индивидуаллиги психик жараённинг ўтиш хусусиятларида (яхши хотира, ҳаёл, зеҳни ўткирлик ва ҳ.к.) ва темперамент хусусиятларида намоён бўлади. Характер - шахснинг ва муомалада таркиб топадиган ва намоён бўладиган барқарор индивидуал хусусиятлар бўлиб, индивид учун типик ҳулқ-атвор усуллари юзага келтиради.

Кишининг характери ташкил этувчи индивидуал хусусиятлар биринчи навбатда иродага - (дадиллик, кўрқоқлик) ва ҳиссиётга (хушчақчақлик, қовоғи солиқлик, тушкунлик ва ҳ.к.) тааллуқли бўлади.

Характернинг шаклланиши шахснинг ривожланиш даражасига кўра турли хилдаги шароитлар билан қўшилган ҳолда (оилада, дўстлар даврасида, меҳнат ва ўқув жамоасида, асоциал уюшмада ва ҳ.к.) юз беради. Унинг учун референт бўлган гуруҳда шахснинг индивидуаллашуви шаклланади. Кишининг характери била туриб, унинг у ёки бу ҳолатларда ўзини қандай тутишини, киши хулқ атворини қандай изга солишини олдиндан билиш мумкин. Жумладан, ўқувчиларга жамоат топшириқларини тақсимлаётиб, уларнинг нафақат билимларини ва малакаларинигина эмас, балки характери ҳам ҳисобга олиш лозим.

Характер структураси. Инсон шахсининг характери ҳамиша кўп қирралидир. Унда алоҳида хусусиятлар ёки томонлари ажралиб кўрсатилиши мумкин, лекин улар бир бирларидан ажратилган, алоҳида ҳолда мавжуд бўлмайди, балки, маълум даражада характернинг барқарор тузилишини ташкил этган ҳолда ўзаро боғлиқ бўлади.

Характернинг структуралиги унинг айрим хусусиятлари ўртасидаги қонуний боғланишда намоён бўлади. Агар киши кўрқоқ бўлса, у ташаббускорлик, катъийлик, мустақиллик, фидойилик ва олий ҳимматлик сингари фазилатларга эга бўлмайди, деб айтиш учун асослар бор. Ёки буларнинг акси бўлган фазилат соҳиблари ва уларнинг характери ҳам шундай тахмин қилиш мумкин. Характер хусусиятлар орасида айримлари асосий, етакчи бўлиб, унинг намоён бўлиши бутун комплексни ташкил этади. Бундан ташқари иккинчи даражали хусусиятлар ҳам бор, булар ҳам характерга маълум таъсир этади. Характер хусусиятлари – эътиқод, ҳаётга қараш ва шахс йўналиши билан бир эмас. Характер таркиб топишида теварак атроф - муҳитга, ўзига, бошқаларга муносабатда бўлиши катта аҳамиятга эга.

Кишининг характери, биринчидан, у бошқа одамларга қандай муносабат билдираётганида намоён бўлади.

Иккинчидан, кишининг ўзига муносабатида - обрўталаблик ва ўз қадрини хис қилиш ёки камтарлик.

Учинчидан - характер кишининг ишга муносабатида намоён бўлади (виждонлилик, маъсулият, ишчанлик, жиддийлик).

Тўртинчидан - характер кишининг нарсаларга муносабатида намоён бўлади. (Нарсаларига, кийимига ва ҳоказо).

Характер хислатлари ичида энг устун кўзга ташланадиган хусусиятлар мажмуи характер акцентуацияси дейилади. (Сурбетлик, молпарастлик, виждонсизлик ростгўйлик, ёлғончилик, сахийлик, очкўзлик, дилкашлик ва ҳоказолар).

Характер акцентуациясига қараб одамларни қуйидагича фарқлаш мумкин: интроверт тип - одамови, ичимдагини топ, бошқалар билан тил топишга қийналадиган тип, экстрроверт тип - ҳис хаяжонга берилганлик, кўп гапирадиган, мақтанчоқ, кўп нарсага беқарор қизиқадиган тип. Бошқариб бўлмайдиган тип – оралиқ тип, гайритабиий, сунъий қилиқлар, эътирозларга мурасасизлик, баъзан ўринсиз шубҳаланиш билан қараш. ўз салбий

қиликларини била туриб давом эттириш - худбинликнинг олий шакли. Кишининг қайси характер типига киришини аниқлашда Е.И.Рогов тақлиф қилган сўровнома ва унга олинган жавоблар натижасидан фойдаланиш мумкин. Рогов характер типларини қуйидагича тасвирлайди: Экстравертлар («ўнги устидалар») бор-йўғи кўзга ташланиб турадиган одам. Мулоқотга киришуви осон, чاقқон, маҳмадона, тажовузкор, пешқадамликка интилиш, одамлар диққатини тортишга интилиш даражаси юқори. Бошқалар билан осонгина алоқага кириша олади, тез таъсирланувчан, ташқи таъсирга берилувчан, сезгир, очиқ кўнгил одам. Одамларга «ташқи кўриниши» га қараб баҳо беради, ички олами уларни қизиқтирмайди. Экстравертлар кўпроқ холерик ва сангвиник темперамент типига бўлиши кузатилган.

Интровертлар («ўнги ичидалар») ташқи оламга ўз кечинмалари билан йўналтирилган одам, камдан-кам алоқага киришади, камгап, камсуқум, янги танишлар топиши қийин, таваккал қилишни ёқтирмайди, аввалги алоқалари узилишидан изтироб чекади, ютуқ ва ютқизиш вариантлари йўқ одам типи. Хаяжонланиш ва ваҳимачилик даражаси юқори, одатланган ҳаракат дастурини ўзгартириши қийин. Интровертлар кўпроқ флегматик, меланхолик темперамент типига бўлганларда учрайди.

Оралик тип ёки амбовертлар таъсирланиш, кўзғолиш даражаси беқарор, ўзгарувчан, «Кимлигини билиб бўлмайдиган» тип. Бу типга мансуб одам вазиятга қараб оғиб кетиши мумкин.

Характер шаклланишининг психофизиологик механизми темперамент, қобилятникига ўхшаш бўлсада, ўз-ўзини англаш, ўз-ўзини тарбиялашга интилиш асосий йўл ҳисобланади.

Шундай қилиб, характер - шахснинг ижтимоий муносабатлар тизими, ҳамкорликдаги фаолиятига ва бошқа одамлар билан муомаласига жалб этиладиган ҳамда шу билан ўз индивидуаллигига эга бўлаётган, тириклик пайтида эришган нарсасидир. Психология тарихидан характерни бош суягининг шаклига, юз тузилишига, қадди-қоматига ва ҳоказоларга боғлиқ деб қараш кўп бўлган.

Афлотун ва Арасту киши характерини унинг башарасига қараб аниқлашни тақлиф қилган эдилар. Киши ташқи қиёфасида бирор ҳаёвонникига ўхшаш белгиларни топиш зарур, кейин характер аниқланади, дейди. Арасту фикрича, буқаники сингари йўғон бўйин ишёқмасликни билдиради, чўчқаникига ўхшаш тешиклари катта-катта кенг бурун ахлоқликни, арслонники каби бурун мағрурликни, эчкилар, қўйлар ва қуённики сингари жунининг майинлиги қўрқоқликни, шерлар ва ёввойи чўчқаларники сингари жунининг дағаллиги ботирликни билдиради.

Характерни аниқлашнинг бунга ўхшаш физиогномик тизимини ўрта асрда яшаган суриялик ёзувчи Абул Фараж Бар Эбрейда кўрамиз. У шундай ёзади: «Йўғон ва калта бўйинлик киши буйвол (ёввойи мол) сингари қаҳр ғазабга келадиган майлга эга. Узун ва ингичка бўйин қўрқоқлик аломатидир, бундай киши буғу сингари хуркадиган бўладики ... қайси бирининг бўйни жуда кичик бўлса, бўри сингари маккор бўлади». (Абул Фараж).

XVIII асрда яшаган Иоганн Каспар Лафатернинг физиогномистик қарашлари машҳур бўлиб кетди. Унинг фикрича «Инсон боши - қалбини

кўрсатадиган ойнадир.» Бош суяги конфигурациясини, имо-ишорани ўрганиш характери ўрганишнинг асосий йўли деб ҳисоблайди, қарашлари асоссизлигини унинг ўз қотилини била олмагани, суҳбатлашиб ўтирган мунофиқ уни отиб ўлдиришидир. Характерни ўрганадиган соҳа френология деб ном олган. (Немис врачлари Френц Галл номи билан боғлиқ.) Бош суяги конфигурацияси асосида френологик карта тузган. Лекин бу ҳам ўзини оқламаган.

Чарльз Дарвин (1809-1882) ўзининг «Одамда ва ҳайвонларда ҳистуйғуларнинг ифодаланиши тугрисида» (1872) китобида, физиогномистик «ҳар бир индивиднинг ўз шахсий қизиқишларига эргашиб, фақат юзларидаги, асосан маълум бир мускулларнинг қисқариши, бу мускуллар кучлироқ ривожланган бўлиши мумкинлиги ва шунинг учун бу қизиқлар ва уларнинг одатдаги қисқаришидан пайдо бўладиган юз ўзгариши анча чуқур ва кўзга кўринарли бўлиши мумкинлигини жиддий равишда билиш керак»: Дарвиннинг бу ғоялари кўпгина психологларнинг изланишлари учун асос бўлди.

Характер кишининг ташқи кўринишига таъсир қилар экан, унинг ҳатти ҳаракатларида, ҳулқ ановида, фаолиятида ёрқин ифодасини топади. Характер тўғрисида одамларнинг ҳатти ҳаракатлари асосида ҳукм чиқариш керак. Одатдаги иш, фаолият ва ҳатти - ҳаракатлар тизими - киши характерининг пойдеворидир. Характерни кишининг одатлари ҳам яхши намоён қилади.

Характер социал табиатга ҳам эга, яъни, кишининг дунёқарашига, унинг фаолият мазмуни ва шаклига, у яшаётган ва ишлаётган жамоада, бошқа одамлар билан қандай муносабатда бўлишига боғлиқ. Энг муҳими киши экстремал вазиятда ўзини яққол кўрсата олади.

Кишининг исталган, шу жумладан, ички психологик ҳолатларга қаршилик қила олиш қобилияти унинг ўзини ўзгартирадиган қудратли қучи борлигини, унинг шахс сифатида ривожлантириш негизини намоён қилади.

Шахс нимага ва қай даражада қодирлигига қараб унда биринчи ўринда конкрет характериологик эмас балки ижтимоий ва умуминсоний қадриятлари чиқади ва бунга у қай даражада қодир бўлмаса, шахс одатдаги вазиятларда бошқалардан ажралиб турадиган индивидуал сифатлари билан бенишон кўмилиб кетиши мумкин.

Бунинг устига одамлар айнан бир хил ҳолатларни ҳар доим ҳам бир хил акс эттирмайдилар: «Кимки бажаришни истаса восита излайди, кимки истамаса баҳона излайди». Артист ўзи ўйнаган қаҳрамони характерига тушиб қолганини билмай қолиши мумкин. (Италиялик собиқ фирибгар ижобий қаҳрамон ролини ўйнаб аввалги характерини тамомила ўзгартириб юборади.) Ёки собиқ ёш қоидабузар унга ишонч билдирилгач шу ишончни оқлашга уриниб ўзи энг одобли, интизомли колонистга айланишини А. С. Макаренко исботлаган.

### **Ўз-ўзини текшириш учун савол ва топшириқлар.**

1. Шахснинг индивидуал хусусиятлари деганда қандай хусусиятларни тушунамиз? Бу ҳақда Гиппократ ва Ибн Сино қарашлари.
2. Темперамент ва унинг типлари.
3. Қобилият ва уни аниқлаш.
4. Характер ва унинг хусусиятлари.
5. Ўз индивидуал хусусиятларингизни текшириб кўринг. Сиз қайси темперамент типига кирасиз?

### **Таянч сўз ва иборалар:**

Шахснинг индивидуал хусусиятлар. Темперамент ва унинг типлари. Характер. Интроверт. Экстроверт. Қобилият. Бадиий тип, фикрловчи тип, оралик тип.

### **10-МАЪРУЗА. Киши ҳаёт тарзининг ёш даврлари. Хар бир ёш даврининг қисқача тавсифи.**

Режа:

1. Ёш даврлари психологияси предмети.
2. Ёш даврларининг ривожланиш боскичлари.
3. Ёш даврларини табакалаш назариялари.
4. Психик ривожланишга таъсир этувчи омиллар.
5. Етакчи фаолият тури тушунчаси.

Одамга чакалоклигидан кексалик давригача унинг ички имконияти, майли, иктидори, қобилияти, ақл – заковати, кизиқиши, иродаси, хис туйғуси, диққати ва билиш жараёнларининг хусуситларига кура индивидуал муносабатда бўлиш ёш психологиясини инсонпарварлик гоёларидан биридир. Унинг муҳим хусусияти хар бир даврдаги ривожланишнинг узига хос қулай (сензитив) ҳолатидан унумли фойдаланишдир.

Хар бир ёш даврининг психологик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда тарбиявий таъсир утказиш инсонда уз вақтида узини англашни вужудга келтиради. Болада узини англаш туйғуси канча эрта уйғонса, шахсий нуқтаи назар, уз ҳуқуқини хис этиш, узининг ақлий ва жисмоний имкониятларини баҳолаш шунчалик тез пайдо бўлади.

Таълимнинг барча боскичларида унинг самарадорлигини ошириш ёш психологиясининг қонуниятларига суянмоғи зарур. Шунинг учун ҳам таълим тарбия иши билан шугулланадиган барча мутахассислар, жумладан муҳандис – педагоглар ёш даврлари психологиясини чуқур билишлари талаб қилинади.

Ёш даврлари психологияси фанининг МАЪРУЗА баҳси турли ёшдаги одамларнинг (болалар, уқувчилар, катталар, эркақлар, аёлларнинг) онтогенезда (туғилгандан умрининг охиригача) психик ривожланиш жараёнини, шахснинг шаклланиши ҳамда узаро муносабати қонуниятларини урганишдан иборатдир. Ёш даврлари психологияси инсонда турли психик жараёнлар (сезги, идрок, хотира, тафаккур, ҳаёл ва ҳақозолар) ривожланишининг узига хос хусусиятларини, унинг хар хил фаолиятини (уйин, уқиш, меҳнат қабилар), эр ва аёлнинг жинсий тафовутларини, шунингдек, инсон шахсининг таркиб топишини илмий жиҳатдан тадқиқ қилади.

Инсон рухиятининг ривожланиш давларини аниклаш, шу соҳадаги маълумотларни туплаш ҳам мазкур психологиянинг мавзу бахсидир.

**МВ: Бола ривожини ёш давларига ажратиш омилларини сананг.**

Ёш давлари психологияси – инсон психикасининг ривожланиш қонуниятлари ва хусусиятлари ҳамда шу ривожла-нишнинг босқичлари тугрисидаги фандир. Ёш давлари психоло-гиясининг асосий вазифаси шахснинг камол топиши қонуниятлари ва турли ёш давридаги одамларда вужудга келадиган психик фаолият, ҳолат ва шарт-шароитларнинг узаро таъсири хусусиятларини аниклашдан иборатдир.

Ёш давлари психологияси ана шу вазифани ҳал қилиш билан амалий мақсадларни руёбга чиқаради: таълим – тарбия ишларини такомиллаштиришга ёрдам беради, моддий неъматларнинг ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини оширишга, миллатлараро муноса-батларини яхшилашга, шахслараро мулоқотни тугри йуналтиришга, жамоада ижобий психологик муҳит яратишга, узок умр қуриш сирларини очишга, оилавий муносабатларни мустаҳкамлашга, ажра-лишларнинг олдини олишга хизмат қилади.

Ёш давлари психологияси предмети ва қонуниятлари тугрисида жаҳон психологияси оламида турли қарашлар назариялар мавжуд. Уларни жуда кенг тарқалганлари биогенетик (В. Штерн 1871-1938), социогенетик (К. Левин 1890-1947), бихевиористик (Э. Торндайк-1874-1949), психоаналитик (З. Фрейд – 1856-1939) назарияларидир.

Инсон онгининг ривожланиши унинг ташқи оламни фаол ақс эттиришида намоён бўлади.

Инсоннинг борлиқни (воқеалиқни) ақс эттириши – фаол жараёндир. Маълумки, инсон зотининг ривожланиши объектив борлиққа (воқелиққа) ва узига фаол таъсир қурсатишида содир бўлади. Боланинг катта ёшдаги қишлоқ билан ташқил қиладиган амалий фаолияти, масалан, уйини, қурастиши, меҳнати, ўқиши, адабий асарни мутолаа қилиши ҳамда қизиқилишнинг барқарорлашуви, иқтидорининг такомиллашиши ва бошқалар унинг психик ривожланишини ифода қилади.

Ривожланиш инсон шахсининг таркиб топиш жараёнидир. Ривожланиш узаро ўзаро боғлиқ қатор босқичларда амалга ошади. Бола ақл заковатининг қурсатқичи, сифати, характери унинг атрофдаги одамлар билан қўндалик муносабатлари ва амалий фаолиятида вужудга келади. Узаро таъсир (савол-жавоб) натижасида унда ақлнинг ижодий маҳсулдорлиги, теранлиги, тезлиги орта боради. Ҳозирги даврда инсоннинг ривожини янада жадаллаштирувчи воситалар мавжуд ва унинг ақлий ўсиш даражасини тест синовлари билан аниклаш мумкин.

Ўтган аждодларимиз ёш психологиясининг муаммоларини изчил ва атрофлиқ, муайян йўналишда, маълум концепция асосида урганмаган бўлсалар ҳам, алломаларнинг асарларида мазкур ҳолатларнинг ақс эттирилиши, намоён бўлиши, ривожланиши ва ўзгаришлари тугрисида қимматли фикрлар билдирилган. Булар турт турдаги манбаларда ўқрайди. Уларнинг бири халқ ижодиёти: ривоятлар, маколлар, маталлар ва масаллар; иккинчиси – маҳсул

ижодкор кишилар томонидан муайян шахсга бағишлаб ёзилган уғит-насихат ва хикоятлар; учинчиси – комусий, Урта Осиё мутафак-кирларининг илмий-назарий карашлари; туртинчиси–турли даврларда ижод қилган шоир ва ёзувчилар ижодининг махсуллари, яъни бадий асарлардир.

Абу Наср Форобийнинг инсон ва унинг психикаси ҳақидаги ахлокий-фалсафий мушоҳадалари «Идеал шаҳар аҳолисининг фикрлари», «Масалалар моҳияти», «Фалсафий саволлар ва уларга жавоблар», «Жисм ва акциденцияларнинг шаклларига қараб бўлиниши», «Шарҳлар», «Хикмат маънолари», «Ақл маънолари тугрисида» каби қатор асарларида баён этилган.

Абу Райҳон Беруний узининг «Утмиш ёдгорликлари» китобида инсон ҳаётига доир хилма-хил маълумотларни келтиради. Беруний одам узок яшашининг сабабини биологик ва ирсий омиллар билан боғлайди. Бу жihatдан унинг «Хиндистон», «Минералогия» асарлари, Ибн Сино билан ёзишмалари алоҳида аҳамиятга эга.

Ибн Синонинг «Тиб қонунлари» асарида организмнинг тузилиши, ундаги нервлар ва нерв йуллари, физиологик жараёнлар билан боғлиқ психик жараёнлар ҳақида анча муҳим маълумотлар бор. Унинг «Одоб ҳақида» рисоласи ҳам инсон шахсини шакллантириш тугрисидаги жиддий асардир.

Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадуғу билиғ» асаридаги бош масалалардан бири қомил инсонни тарбиялашдир.

Абдурахмон Жомийнинг «Баҳористон», «Ҳирадномаи Искандарий», «Тухфатул ахрор» «Силсилатуз заҳоб» ва бошқа асарларида илм-маърифат, таълим-тарбия, касб-ҳунар урганиш, яхши ҳислатлар ва одоблик ҳақидаги фикрлар ифодаланган.

А. Навоийнинг «Ҳазойинул маоний», «Маҳбубул қулуб» ва бошқа асарларида етук, барқамол инсоннинг ахлоқи, маънавияти, одамларга муносабати, истеъдоди ва қобилияти тугрисида қимматли мулоҳазалар юритилган. Ана шу психологик категориялар ижтимоий адолат қарор топиши учун муҳим аҳамиятга эга экани таъкидланган. Шунингдек, А.Навоий асарларида шахснинг қамол топишида ота-онанинг роли, аёлларнинг ифқатлилиги, инсонларнинг қамтарлиги масалалари алоҳида урин эгаллайди.

Юқоридагилардан ташқари Бобур, Фарғоний, Мажлисӣ, Машраб, Гулҳаний, Нодира, Увайсий, Муқимий, Фурқат, Бедил, Завқий, Ҳамза, Авлоний ва бошқаларнинг ёшлар тарбиясига, ахлоқ-одоб, феъл-атвор, оилавий ҳаёт масалаларига шахслараро муносабатларга доир қарашлари ҳам турли жанрдаги асарларда раво ва ихчам баён қилинган.

«Қуръони Қарим» ва «Ҳадис»ларда ҳам инсоний фазилатлар ҳақида қимматли фикрлар билдирилган. Булар ичида боланинг рухий ҳолати, уни тарбиялаш, ота-онанинг бурчи ва ҳоказолар ҳақида суз юритилган.

Ёш даврларини табақалаш назариялари. Психология фанида ёш даврларини табақалаш бўйича қатор мустақил назариялар мавжуд. Улар инсон шахсини тадқиқ қилишга ҳар-хил нуқтаи-назардан ёндо-шади ва муаммонинг моҳиятини турлича ёритади. Уларга биогенетик, социогенетик, психогенетик, когнитивистик, психоаналитик, бихевио-ристик назарияларни қиритиш мумкин.

Биогенетик назарияда инсонни биологик етилиши бош омил сифатида қабул қилинган. Бу назарияга биноан, ривожлантиришни бош мақсади биологик детерминатларга (аниқловчиларга) қаратилади ва улардан ижтимоий-психологик хусусиятлар келиб чиқади. Биогенетик қонунни Ф. Мюллер ва Э. Геккел кашф қилган. Энг характерли жойи бола ривожда тугилганидан вояга етгунча филогенезни, яъни инсоният тарихий таракқиётини такрорлайди деб қаралади. В. Штерн, С. Холл ҳам худди шундай фикрни билдириб, масалан, Штерн фикрича «чакалок хали одам эмас, фақат сут эмизувчи хайвондир».

Биогенетик концепциянинг бошқа бир тури немис «конституцион психологияси» назариясидир. Бунинг асосчиси Э.Кречмер (немис олими) бўлиб, шахс психологияси деб ном олган назарияни ишлаб чиқди. Бунга мувофиқ инсоннинг жисмоний типи билан ушшнинг хусусияти уртасида узвий боғланиш мавжуд деб тахмин қилади. У одамларни иккита катта тоифага: циклоид (тез қушгалувчи, хис-туйғуси ута беқарор) ва шизоид (одамови, муносабатга қийин қиришадиган) ларга ажратади. Шу хусусиятлар болалардаёқ қуринади. Дастлаб қушқор циклоид, ушшлардан бошлаб шизоид, –деб ҳисоблаш ҳар доим ҳам тугри эмас.

Психология тарихида биологизмнинг энг яққол қуриниши Зигмунд Фрейднинг шахс талқинида уз ифодасини топган. Унинг таълимотига биноан шахснинг барча ҳатти-ҳаракатлари (қушқор) онгсиз биологик майллар ёки инстинктлардан келиб чиқади, биринчи навбатда жинсий-шахвоний (сексуал) майлга боғлиқдир.

Биогенетик назариянинг тесқари қуриниши – социогенетик назариядир. Бу назарияда шахсда қушқор берадиган узқаришларни жамиятнинг структураси, ижтимоийлашиш (социализация) усуллари, атрофдаги одамлар билан узаро муносабат воситалари асосида тушунтирилади. Ижтимоийлашиш назариясига қура инсон биологик тур сифатида тугилиб, ҳаётдаги ижтимоий шарт-шароитларнинг бевосита таъсири остида шахсга айланади.

Психологияда психогенетик ёндошув ҳам мавжуд бўлиб, у биогенетик ва социогенетик омилларнинг қимматини қамситмаган ҳолда психик қараёнлар ривожланишини биринчи даражали аҳамиятга эга деб ҳисоблайди. Бу назариянинг намоёнчаси Э. Эриксондир (америка). У инсоннинг умрини узига ҳос бетакқор хусусиятларга молик 8 та даврга ажратади. 1-давр – қудқлик – онгсиз даври, 2-давр – илк болалиқ ёки қрим мушқиллик ва шахсий қадр-қиммат, уят ва шубҳа шқлланиш даври, 3-давр – уйин ёши – 5-7 ёшли, адолат туйғуси шқлланиш даври, 4-давр – мақтаб ёши – қушлаган мақсадга интилиш, уқдабуронлик ва тиришқорлик, бунинг салбий томонлари ҳам бор, 5-давр – ушшларлик бетакқор ҳислати, муайян ролни уқдаламаслик, қатъиятсизлик, узини синаб қуриш истаги, психосексуал қизиқиш ва патоген (қасаллик қушгатувчи) қараёнларга мойиллик. 6-давр – ёшлиқ, бошқа жинсга психологик интим қақнлашув қобилияти ва эҳтиёжи. 7-давр – етуқлик даври; 8-давр – қариллик даври, босиб утган ҳаёт йулидан қониқиш, шукроналар айтиш ва ҳоқазо.

Э. Шпрангер, К. Бюллер, А. Маслоу ва бошқалар персо-нологик (шахсқунослик) назариясининг йирик намоёндаларидир. Бунда асосий эътибор

психик ривожланишдаги «Мен»ни кашф килинишига каратилади. «Мен» сиймоси шахс камолотининг чуққиси деб каралади.

Когнитивистик йуналиш асосчилари Ж. Пиаже, Д.Келли ва бошқалар ақл-идрокнинг асосий функциялари уюшқоклик ва мослашиш, куникишдан иборат булиб, ақл-идрокнинг функционал инвариантлиги деб юритилади. Интеллектни ривожланиш даврларига ажратадилар.

Рус психологиясида ёш даврларини табакалаш муаммоси дастлаб Л. С. Виготский, П. П. Блонский, Б. Г. Ананьев сингари йирик психологларнинг асарларида уз аксини топа бошлаган. Кейинчалик бу муаммо билан шугулланувчилар сафи кенгайиб борди, шу боисдан табакаланиш келиб чиқиши, илмий манбаи, ривожланиш жараёнларига ёндошилиши нуктаи – назаридан узаро кескин фаркланади.

Л. С. Виготский ёш психологиясига турли даврлар учун характерли булган давр инкирози (кризиси) тушунчасини киритди. (Гудаклик даври инкирози, бир ёшли даври инкирози, уч ёшли давр инкирози, етти ёшли давр инкирози, ун уч ёшли давр инкирози, ун етти ёшдаги инкироз).

Виготскийнинг шогирди Л. И. Божович инсоннинг камол топишини ёш даврларига булишда мотивларни асос килиб олди, шунинг учун ҳам буни мотивацион ёндошиш деб аташ мумкин. (I- боскич – чакалоклик, II-боскич – мотивацион тасаввур; III-боскич – «Мен»ни англаш даври ва х.).

Д.Б.Эльконин таснифи А.Н.Леонтьевнинг етакчи фаолият тугрисидаги назариясига, хар кайси ривожланиш палласида фаолиятнинг бирор тури устунлик килиши мумкинлигига асосланади. Етакчи фаолиятнинг инсон шахс сифатида камол топишидаги роли назариянинг негизини ташкил килади. Шунга асосланиб, Д.Б.Эльконин ёш даврларини куйидаги боскичларга ажратишни лозим топади:

1. Гудаклик даври бир ёшгача, асосий фаолияти – бевосита эмоционал мулокот.
2. Илк болалик – 1-3 ёш, асосий фаолияти – предмет билан нозик харакатлар килиш (манипуляция).
3. Мактабгача давр – 3-7 ёш асосий фаолияти – ролли уйинлар.
4. Кичик мактаб ёши 7-10 ёш, асосий фаолияти - уқиш.
5. Кичик усмирлик 10-15 ёш, асосий фаолияти – шахснинг интим мулокоти.
6. Катта усмирлик ёки илк успиринлик даври 16-18 ёш, асосий фаолият – уқиш, касб танлаш.

Ҳозирги психологиянинг йирик вакили А. В. Петровский инсон камолотида, шахсни таркиб топишига социал-психологик нуктаи-назардан ёндошиб, ёш даврларининг узига хос таснифини яратди. А.В.Петровскийгача психологлар шахснинг бир текис камол топишини урганган булсалар, у шахс шаклланишининг просоциал (ижтимоий коидаларга мувофик) ва асоциал (аксилижтимоий) боскичлари ҳам булиши мумкинлигини исботлаб беришга харакат килади: Шахснинг камол топиши учта макрофазадан иборатлигини кайд этиб, 1 – болалик даврига тугри келишини, унда ижтимоий мухитга мослашиш, куникиш (адаптация) руй беришини; 2 – усмирларга хос индивидуаллашиш; 3-успиринликда, яъни етуқликка интилиш даврида узига

хос ҳолатларни мувофиқлаштириш (бирлаштириш) хусусиятлари пайдо булишини баён килади.

Юкорида айтиб утилганларга яна шуни ҳам қушимча қилиш мумкинки, турли ёш давларидаги ривожланишга шахс яшаб турган социал муҳит, экологик вазият ҳам таъсир этадики, буни ривожланишдаги тезлашув – акселерация ҳолатида қуриш мумкин. Демак ривожланишга фақат биологик факторгина эмас, социал, географик, экологик муҳит ҳам таъсир килади.

Д. И. Фельдштейн шахсга ижтимоий ёндошувга асосланган тасниф яратди. Бу тасниф Петровский таснифидан кескин фарқ килади. Унинг фикрича, инсон шахс сифатида шаклланишда иккита катта босқичдан ўтади, улардан бири – «Мен» жамият билан нуктаи-назаридан иборат бўлиб, қуйидаги ёш паллаларини қамраб олади:

1. Илк болалик - 1 ёшдан 3 ёшгача;
2. Кичик мактаб ёши даври - 6-9 ёш;
3. Катта мактаб ёши - 15-18 ёш;

Фельдштейн «Мен ва жамият» нуктаи-назаридан 1 ёшгача бўлган даврни гудаклик, 3-6 ёшни мактабгача давр, 10-15 ёшни усмирлик деб атади.

**МВ: Турли ёш даври учун хос бўлган етакчи фаолият турини айтиб беринг.**

Д. И. Фельдштейн бошқа тадқиқотчилардан фарқли равишда ус-мирлик даврини уч босқичга ажратади: Биринчи – босқич – (10-11 ёш) ўзига муносабатни қашф қилишдан иборат бўлиб, ўзини шахс сифатида ҳис қилиш ва катъий қарорга қилиш билан яқунланади. Иккинчи–босқич (12-13 ёш) бир томондан ўзини шахс сифатида тан олиш, иккинчи томондан ўзига салбий муносабатда бўлишдир. Учинчи–босқич(14-15 ёш) тезкорлик, ўзини – ўзи баҳолашга мойил-лик билан фарқланади.

### **Ўз-ўзини текшириш учун саволлар.**

1. Ёш ва педагогик психология предмети.
2. Психик ривожланиш ва ёш давларининг таснифи.
3. Ёш давларини табақалаштириш назариялари.
4. Етакчи фаолият тури нима?

### **Таянч суз ва иборалар:**

Ривожланиш. Ёш давлари. Генетик назария. Биогенетик назария. Социогенетик назария.

### **Адабиётлар.**

1. Возрастная и педагогическая психология, под ред. М.В. Гамезо. М.1982.
2. Возрастная и педагогическая психология, под ред. А.В. Петров-ского. М.1988
3. Психология. Под ред. Н.М.Мельникова. М.1989.
4. Гозиев Э. Психология. Т.1994.

## **11-МАЪРУЗА. Ўсмирлик даврининг психологик хусусиятлари.**

### **Режа:**

1. Усмирларнинг анатомик-физиологик ривожланиши хусусиятлари.
2. Акселерация назариялари ва усмирлик ёши.
3. Усмирлик ёшида шахс сифатларининг шаклланиши.
4. Усмирларнинг укув фаолияти.
5. «Тарбияси кийин» усмирлар ва улар билан ишлаш.

Болалар ривожининг 11-12 ёшдан 14-15 ёшларгача булган даври – усмирлик ёши деб айтилади.

Ўсмирлик инсоннинг балогатга етиш даври булиб, узига хос хусусияти билан камолотнинг бошка погоналаридан кескин фаркланади. Усмирда руй берадиган биологик узгаришлар натижасида унинг психик хаётида туб бурилиш нуктаси вужудга келади. Камолотнинг мазкур палласида жисмоний усиш ва жинсий етилиш амалга ошади.

Боланинг буйи 11-12 ёшида йилига 6-7 см, хатто 10-см гача усиши мумкин. Бирок бу боскичда кизлар угил болаларга караганда тезрок усадилар. Бу усиш 13-14 ёш охирларида угил болалар ва кизларда тенглашади. Ун беш ёшга кадам куйганда угил болалар кизларни ортда колдириб кетадилар. Шундан кейин то умрининг охиригача усишда угил болалар устунлик киладилар.

Усмирлик даврида буй билан тана номутаносиб равишда усади, натижада болалар орик, нимжон ва новча булиб куринадилар. Буйлари тез усганлиги учун кийимлари киска ваكت ичида калта булиб колади, бу эса уларнинг рухиятига каттик таъсир килади, гуёки атрофдаги одамлар унга караётгандай, «укасининг кийимини кийиб олгандай» туюлади. Усмир ички органларининг усишида ҳам шундай номутаносиблик булади. Упка сигими катталашади, юрак фаолияти кучаяди, лекин кон томирлари кенгайиши бундан ортда колади, натижада усмир тез чарчайдиган, тезда ранги учадиган, холсизланадиган, боши айланиб, хатто йикилиб коладиган булади. Тез усаётган организм купрок оксил моддаларини, купрок кислородни талаб килади, буларни эса бола тез харакат килиш оркалигина олади. Шунинг учун ҳам усмирнинг харакатсиз бир ерда туриб колиши унга кийинчиликлар келтириб чикаради. Усмирнинг синфда, дарс пайтида ҳам урнидан туриб кетиши, у ён – бу ёнга караши, кимирлаши, сумка-сидан бирор нарсани олиб еб утиришининг сабабини ҳам шу билан изохлаш мумкин. Шунинг учун бу ёшдаги болалар билан машгулот олиб бораётган укитувчи бирмунча «рахмдил, кечиримли, баъзан узини курмаганга оладиган» ҳам булишига тугри келади.

Мазкур даврда тананинг умумий хажмидан 7-8 фоизини кон ташкил килади, кон босими бирмунча ошади, симоб устунининг 110-115 мм даражасида булади. Юрак кискаришининг частотаси секинлашади, масалан, 11 ёшда минутига 85-90 марта урса, 14-15 ёшларда 70 мартагача пасаяди. Упканинг тириклик сигими куйидагича булади: угил болаларда – 11 ёшда 1900-2000 мл, 15 ёшда – 2600 –2700 мл, кизларда – 11 ёшда 1800-1900 мл, 15 ёшда 2500-2600

мл. Шунинг учун нафас олиш ҳар дақиқада 2 марта камаяди. Усмирларда ички секреция безлари функцияси ҳам узгаради, бу эса жинсий етилишни тезлатади. Марказий нерв тизимида кузгалувчанлик узгаради, натижада яккол ҳистуйгулар пайдо бўлади. Калконсимон без фаолиятининг кучайиши кузгалувчанлик, асабийлашиш ва толи-кишни келтириб чикаради. Бош миёна кобигида тормозланиш жараёнининг сусайиши шиддатли эмоционал кечинмаларни вужудга келтиради, ҳулк-атворда парокандалик, гайритабiiйлик пайдо бўлади.

Усмирлар жинсий етилиш сирларининг 17 фоизини ота-онадан, 9 фоизини уқитувчиларидан, 4 фоизини мактаб врачидан ва қолганларини қуча-қуйдан, уртокларидан ва дугоналаридан билиб оладилар. Гоҳо усмирлар орасида ахлоқан тубанлашув ҳоллари руй бериши мумкин. Уларни бундай қилиқлардан, нопок гуруҳ ва тудалардан ҳалос этиш мақсадга мувофиқдир.

Усмирлик ёшида болалиқдан қатталиқ ҳолатига қучиш жараёни содир бўлади. Усмирда психик жараёнлар қескин узгариши билан ақлий фаолиятида ҳам бурилишлар сезилади. Уқитувчининг янги МАЪРУЗАни батафсил тушунтириши, дарсларни маъруза шаклида олиб борилиши уни зериктиради, уқишга лоқайдлик тугдиради. Илгари уқув материалини маъносига тушунмай ёдлаб олишга одатланган усмир энди зарур уринларни мантикий хотира ва тафаккурга суянган ҳолда узлаштиришга ҳаракат қилади, талабчанлик унда қучаяди. Шу вақтгача одобли, қилқаш бўлган усмир қутилмаганда қайсар, интизомсиз, қупол, серзарда бўлиб қолади. Қатталарнинг талаблари, қурсатмалари мантиқан ихчам, қалилларга асосланган, етарли объектив ва субъектив омилларга эга бўлиши қерак. Усмир ҳулқидаги бундай узгаришлар тажрибасиз уқитувчи ёки ота-оналарни қаттиқ ташвишга қолади, муносабатларини узгартирадилар. Натижада қелишмовчиликлар, англашилмовчиликлар қелиб қичади.

Айрим педагоглар усмирлик даври инқирози сабабларини қилишга интиладилар.

**МС: Ҳуш, усмирнинг психик қушини ҳаракатга қелтирувчи қуч нима?**

Усмирнинг психик қушини ҳаракатга қелтирувчи қуч – унинг фаоли-ятини вужудга қелтирган янги эҳтиёжлар билан уларни қондириш имқониятлари уртасидаги қарама-қаршилиқлар тизимининг намоён бўлишидир. Вужудга қелган қиддиятлар ва қарама-қаршилиқларни психологик қамолотни таъминлаш, фаолият турларини мураккаб-лаштириш орқали усмир шахсида янги психологик қазилатларни тарқиб топтириш билан аста – секин йуқотиш мумкин.

Усмирлик чоғида ривожланишнинг жадаллашуви – акселерация яккол қузга ташланади. Усмирлик инсон шахси қамолотининг муҳим босқичи ҳисобланади. Усмирлик чоғида қоят қатта аҳамиятга эга бўлган психологик узгаришлар руй беради, боланинг муайян ижтимоий турмуш шароитида қейинги қамол топиши учун зарур сифатлар таълим –тарбия таъсирида пайдо бўлади, барқарор, мустах-қам из қолдирувчи ижобий ҳислатлар намоён бўлади.

Усмир камолотга эришган сайин унинг психик дунёсида янги фазилатлар ва сифатлар пайдо була бошлайди, психикасида кескин қайта қуриш содир бўлади. Узгаришлар унинг олдига янги талаблар қуяди, бу эса уз навбатида купрок ҳуқуқ ва эрк берилишини, энг аввало мустакил қарорга қилиш ва ҳуқуқ – атворини мақбул деб ҳисоблаб амалга оширишни тақозо қилади. Психик такомиллашиш, камолотга интилиш, нисбий барқарорлик усмирлик даврининг энг муҳим хусусиятлари ҳисобланади.

Ҳозиргача баҳога эришиш ва жинсий етилишнинг жадаллашиши тугрисида бир бутун, яхлит илмий назария мавжуд эмас. Шунинг учун ушбу жадаллашув, яъни акселерация бўйича ҳам муайян назария яратилмаган. Ана шу боисдан ҳар қил илмий асосдаги бир-биридан фарқли, эътирозли қатор назариялар пайдо бўлган. Булар қуйидагилар:

Гелиоген назарияси. Бу назария 1936 йилда чет эл олимлари томонидан яратилган бўлиб, унинг асосий моҳияти акселерация ҳодисаси қуёш нурунинг бевосита таъсири билан вужудга келади, деган қоядан иборатдир. Қуёқ серқуёш улқаларда ривожланиш тезлашар эмиш, лекин акселерация ҳодисаси шимолда ҳам, серқуёш улқаларда ҳам сезилмоқда. Демак қисман тугри бўлиши мумкин ҳолос.

Гетерозия назарияси. (турли-туманлик) Турли миллат вақил-ларининг аралаш ниқоҳга қира бошлагани бунга ёркин мисолдир. Мазкур назарияга мувофиқ психик дунёдаги қайта қуришлар наслий белгилар кескин узгаришига сабаб бўлди, натижада фарзандларнинг ушбу кучайиш, жадаллашиш, акселерация ҳодисаси вужудга келди.

Урбанизация назарияси. Жамият ривожланишида шаҳарларнинг роли ортиши, шаҳар ва қишлоқ турмуш тарзининг бир-бирига яқин-лашуви билан боғлиқ деб қаралади. Лекин бу ҳам сабаб бўла олмайди.

Нутритив назария. Бу қоянинг туб моҳияти шуки, акселерация одамларнинг овқатланиши яхшиланиши, истеъмол қилинаётган озуқаларда дармондорилар миқдорининг қупайиши сабабли вужудга келади. В-6, В-12 дармондорилари (витаминлари) ва фоллев қислотасини одамлар купрок истеъмол қилиши мазкур ҳолат намоён бўлишининг асосий омили эмас. Қисман тугри бўлиши мумкин.

Нурланиш назарияси. Бу назария намоёндаларининг фикрича, ер юзида рентген қурилмаларининг қупайиши, атом, водород ва нейтрон бомбаларининг портлаши натижасида инсонда радиоактив моддалар, радиация нурланиши даражасининг сезиларли даражада ортишига олиб келади. Ер қуррасига тарқалган зарядлар билан инсон организмнинг нурланиши ушбу кучайтириши, яъни акселерацияни юзага келтириши мумкин. Лекин меъёридан ортиқ ҳар қандай нур, жумладан рентген нури салбий таъсир утқази.

Ижтимоий шароитнинг яхшиланиши назарияси. Яшаш шароитларининг яхшиланиб бориши, кенг қуламда санитария ва гигиена тадбирларининг амалга оширилиши, овқатланиш сифатининг ортиши, ота-онадан фарзандга наслий белгиларнинг (генларнинг) бир текис утиши қабил омилар акселерация жараёнини тезлаштиради, деган фикр қатор мамлакатлардаги тадқиқотчилар орасида кенг тарқалган.

Шу назарияга асосланиб шу нарсани кушиш мумкинки, одамлар истеъмол килаётган озик-овкат махсулотлари таркибида сунъий-кимёвий махсулотларнинг, жумладан кишлок хужалик экинлари усишини тезлатадиган, хосилдорликни кутарадиган кимёвий моддалар озик—овкат махсулотлари таркибида одам организмга ҳам утади, бу ҳам албатта жисмоний ривожланишга туртки бериши мумкин. Бундан ташкари илмий техника ривож, ахборотлар узатиш ва қабул қилиш тизимларининг узгариши одамларнинг ақлий ривожланишларига таъсир курсатади, жисмоний меҳнат камайиши одамларнинг ақлий меҳнат билан купрок шугулланишларига қулай имкониятлар яратиб бериши ҳам акселерация жараёнларини вужудга келтириши мумкин.

Ижтимоий акселерация назарияси. Бу илмий назариянинг асосчиларидан бири, йирик физиолог олим А. А. Маркосяндир. Унинг фикрича, ҳозирги замон кишиларидаги билимлар ҳажмини XX аср ярмидаги билимлар ҳажмига таккослаш орқали болалардаги усиш жараёнини аниқлаш ижтимоий акселерация дейилади. Болалардаги акселерациянинг сабаби: биринчидан, она-оналарнинг умумий савияси юксалгани, иккинчидан шахсий ва ижтимоий турмушда ахборот воситалари тармогининг кенгайганлиги, яъни телевидение, радио, телефон, кино, маданият муассасалари тармоги ва хоказолардир.

Бизнингча, мана шу омиллар каторига шахслараро муносабат-ларнинг тугри йулга қуйилиши, одамларнинг оқилона, одилона мулоқотга ургангани, жамоа ва гуруҳларда ижобий психологик муҳит яратилгани, асабийлашиш, парокандалик камайганини ҳам қушиш мақсадга мувофиқдир.

|                                                                                   |
|-----------------------------------------------------------------------------------|
| <b>МС: Усмирнинг «тарбияси қийин» бўлиб қолишига нималар сабаб бўлиши мумкин?</b> |
|-----------------------------------------------------------------------------------|

Бола алохида олинган шахс сифатида уз-узига муносабатини шакллантириш жараёнида асосан икки босқични бошидан кечиради. Бу босқичлар усмирлик ёшининг икки хил даврига – кичик усмирлик даври ва катта усмирлик даврига тугри келади. Биринчи босқичда бола узини «болалар» дан ажратиб, энди узини катталар оламига мансунблигини таъкидламоқчидек бўлади. Бу давр учун катталарнинг хатти-ҳаракатларига тақлид қилиш ва узининг мана шу ярашмаган қиликларига танкидий баҳо бера олмаслик, унинг катта ёшли кишиларга яқин бўлиши учун ёрдам бераётган бир гуруҳ тенгдошлари билан ортик даражада боглик бўлиб қолиши ва шу сингари ҳолатлар характерлидир.

Иккинчи босқичда энди узининг ёш бола эмаслигига шубҳа қилмайди ва у узлигини аниқ англай бошлайди, уз шахсини улуглаб, узига хос ҳаракатлар қила бошлайди. Бу даврга келиб, унинг ҳаракатлари узи билан урток бўлган бир гуруҳ тенгдошларига боглик бўлмай қолади. Атрофидаги ҳар қандай кишининг унинг шахси ҳақидаги танкидий фикрни эшитгиси қилмайди, хато бўлса ҳам уз фикрида қатъий туришга ҳаракат қилади. Шунинг учун ҳам бу даврда болага таъсир утқазиш методикасига жиддий эътибор бериш даркор.

Усмирлик ёшида юз берган узгаришлар, жумладан физиологик узгаришлар нафакат унинг ҳулқига, хатти-ҳаракатларига таъсир этибгина қолмай, унинг

билишга булган муносабатларига, меҳнат ва унинг турларига муносабатларини ҳам узгартириб юборади.

Усмирнинг нерв тизими жиддий узгаришларга дуч келади. Мия пустлогининг аналитик-синтетик фаолияти мураккаблашади. Хотиранинг хажми курсатмали материал ва фактларни эслаб қолиш ҳисобига эмас, балки мантиқан боғланган материални эслаб қолиш ҳисобига ошиб боради. Усмирлар узлаштириб оладиган мавҳум тушунчалар доираси кенгаяди. Айни вақтда муҳим нарсаларни муҳим булмаган нарсалардан ажрата билмаслик ҳам кузатилади. Ижтимоий фаолиятга кизиқиш ортади. Фаоллик, ташаббускорлик, баҳодирона ишлар ва романтикага, дустлик ва уртоқликка интилиш бу ёшга хос булган хусусиятдир.

Усмир энди бола эмас, у теварак-атрофидаги нарсага жуда ҳам кизикади, фаоллиги ҳам зур, ҳам жисмоний, ҳам ақлий меҳнатга иштиёқи жуда катта. Унинг бу фаоллигини йулга солишга урганиш лозим, болаларни ахиллик билан иш қуришга ургатиш, уларнинг керакли билимлар билан қуролланишига, жамоат ишларини олиб боришни урганишига, ҳам ақлий меҳнат соҳасида, ҳам жисмоний меҳнат соҳасида уюшқоқлик билан ишлашни урганишига ёрдам бериш керак. Усмирнинг фаоллиги – ижтимоий ҳаётда уз урнини, узининг бошқа кишилар ҳаётидаги ролини тушуна бошлаган кишининг фаоллигидир. Унинг фаоллигидан ахлокий тарбияда ҳам, ақлий тарбияда ҳам фойдаланиш керак, усмирнинг воқеа-ҳодисалар моҳиятини билиб олишдаги илдамлигидан синф укувчилари фаоллигини оширишда, намуна қилиб қурсатишда, уқитувчи баён қилган назарий билимларга ҳаётий мисоллар келтира олиш қуникмаларини ҳосил қилишда ҳам фойдаланиш зарур. Бунинг учун ҳар бир усмирга унинг қунглига ёқадиган иш топиб бериш лозим. Турли хил тугарақларни (техника ижодқорлиги, конструкторлик, авиамоделчилар, табиатшунослар), факультатив ишларни, туризм, ижтимоий фаолиятни тақлиф этиш мумкин. Усмирларни яшил дарахтларни қуриқлашга, боғ, урмон ва дала зарарқунандаларига қарши қурашга, тупрокни муҳофаза қилишга, дарахтлар утқизишга, балиқ бойлиқларини қуриқлашга, турар жой ва мактаб атрофини ободонлаштиришга қаратилган оммавий ишларга жалб қилиш фойдалидир.

Усмирларни тарбиялаш, уларга раҳбарлик қилиш санъати шундан иборатки, улар бу раҳбарликни мумкин қадар кам ҳис қилсинлар.

Уқитувчилар жамоаси ҳар қанча уринишидан қатъий-назар, таълим жараёнида «тарбияси қийин» усмирлар ҳам учраб туради. Бундай болалар усмирлик ёшига ҳос умумий хусусият – уз имқоният-ларига меъёридан ортиқ юқори баҳо беришлари асосида энг қуп содир бўлади. Ҳозирги даврда бундай укувчилар билан яққам-яққам ишлаш усули яратилган, феъл – атвордаги нуксонларнинг ҳатти-ҳара-қати носогломлигининг олдини олиш ва тузатиш йуллари илмий асосда ишлаб чиқилган. Тадқиқотчиларнинг қурсатишича, тарбияси қийин, инжик, ҳулки салбий болаларнинг қелиб чиқишининг ижтимоий сабабларидан ташқари, педагогик ва психологик сабаблари ҳам мавжуд. Укувчиларда ноқуя ҳатти – ҳаракатлар пайдо бўлишининг сабаблари ва турткилари ҳар хилдир. Қонунни бўзиши ёқи қоидага ҳилоф иш қилиши даражасига қараб тарбияси қийин усмирлар жиной қонунбузар ва оддий қоидабузар (тартиббузар) гуруҳларига ажратилади.

Шахсининг биологик усишидаги нуксонлар, сезги органларининг камчиликлари, укишга салбий таъсир этувчи олий нерв фаолияти ва темпераментдаги кусурлар тарбияси кийинчиликларни келтириб чикаради. Шахсининг психик усишидаги камчиликлар, чунончи, ақл-идрокнинг заиф ривожланган, ироданинг бушлиги, хиссиётнинг кучсизлиги, зарур эҳтиёж ва кизикишларнинг мавжуд эмаслиги, усмирнинг интилиши билан мавжуд имконияти уртасидаги номутаносиблик ва хоказолар хатти-харакатларни издан чикаради. Шахсининг фазилатлари таркиб топишидаги нуксонлар: ахлокий хисларни етишмаслиги, укутувчи, синф жамоаси, оила аъзолари билан нотугри мулоқот, ишэкмаслик, буш вақтни тугри таксимламаслик ва бошқалар ҳам салбий киликларни вужудга келтиради. Шахсининг билим, укув фаолиятидаги камчиликлари: ақлий фаолият усулларида кенг фойдалана билмаслик, энг муҳим билим, куникма ва малакаларни эгаллашдаги узилишлар; мактабдан ташқари муҳитнинг таъсиридаги нуксонлар, чунончи, оилада педагогик–психологик билимларнинг етишмаслиги, оилавий низолар, ажралиш, ота–онанинг ичкиликка ва шахвоний ҳаётга берилиши, балогатга етмаган тенгқурларнинг таъсири маданий – маърифий ишлаб чиқариш жамоалари ҳамда жамоатчилик куршовидаги камчиликлар ҳам тарбияси кийин усмирлар купайишига сабаб бўлади.

Усмирларнинг типологик хусусиятларига биноан бир нечта шартли гуруҳларга ажратиш мумкин:

Тарбияси кийин усмирларнинг биринчи гуруҳи орсизлар ёки субутсиз, сурбетлар деб аталади. Улар уз хатоларини била туриб конун ва коидаларни бузадилар, номаъқул ишларни киладилар. Бундай болалар бетгачопар, ужар табиатли, раҳм-шафқатсиз, «зуравон» бузадилар. Мустакил фикрга эга бўлмаган, лакма тенгдошларини уз атрофларига туплайдилар ва биргаликда тартиб бузишга ундайдилар.

Иккинчи гуруҳга мансуб тарбияси кийин усмирлар яхши ва ёмонни тушунадилар, бироқ мустакил эътиқодга, барқарор юксак ҳис – туйғуга эга эмасликлари сабабли «орка канот» да туриб коидани бузадилар. Бу турдагилар купинча килмишларига тавба киладилар, суз берадилар, лекин маълум фурсат утгандан сунг берган ваъдаларини бутунлай унутадилар.

Учинчи гуруҳга мансуб тарбияси кийин усмирлар шахсиятпарастлик туфайли конунбузарлик, тартиббузарлик йулига кириб қоладилар.

Туртинчи гуруҳга инжик табиатли усмирлар киради. Улар синф жамоасида уз урниларини топа олмаганидан кайгурадилар. Бундай укувчилар гинахон, аразчи бузадилар, шунинг учун синф жамоасида камситилаётгандек кечинмалар билан яшайдилар.

Тарбияси кийин усмирларнинг хатти-харакатларини ижобий йуналишга буриб юбориш учун уларда маъсулият, гурур, жавобгарлик, ишонч каби юксак хисларни таркиб топтириш лозим. Уларга мос топшириклар бериш, маъсулият хиссини шакллантириш орқали ижобий фазилатлар пайдо килиш мумкин.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар.

1. Усмирлик ёшида пайдо бўлган асосий анатомик ва физиологик узгаришлар нималардан иборат?

2. Усмирлик ёшидан пайдо булган энг мухим психологи узгаришлар нималардан иборат?
3. Усмирнинг курс, дагал муомалали булиб колишининг сабаби нима?
4. Кийин табиатли, «тарбияси кийин» болаларнинг пайдо булиш сабаблари ва улар билан ишлаш

### **Таянч суз ва иборалар:**

Усмирлик. Жисмоний ривожланиш. Психик ривожланиш. Акселерация. Тарбияси кийин усмирлар ва улар билан ишлаш хусусиятлари.

### **Адабиётлар**

1. Возрастная и педагогическая психология, под ред. А.В.Петров-ского. М.1988.
2. Казаков В.Г. Психология. М.1989. 229-238 б.
3. Ёш ва педагогик психологиядан практикум. Т.1991.
4. Гозиев Э. Психология. Т.1994

## **12-МАЪРУЗА. Ўспиринлик даврининг психологик хусусиятлари.**

### **Режа:**

1. Илк ўспиринлик ёшининг ўзига хос хусусиятлари.
2. Илк ўспиринлик ёшида шахс камолоти.
3. Илк ўспиринлар ақл-идрокининг хусусиятлари.
4. Илк ўспиринлик ва касб танлаш.
5. Илк ўспиринларнинг турмуш хакидаги тасаввурлари.

Усмирликдан кейинги навбатдаги боскични успиринлик даври деб бир боскич хисоблашимиз ҳам мумкин, лекин ҳозирги купчилик психологлар классификацияси буйича икки боскичга ажратишимиз ҳам мумкин. Аввал усмирликдан кейинги боскични усмирлик, кейингиси илк успиринлик ёки йигитлик даври деб айтиларди—да 14 ёшдан 21 ёшгача булган даврларни камраб олар эди. Ҳозир купчилик психологлар 15—18 ёшни камраб оладиган даврни илк успиринлик деб аташни маъкул курмокдалар, бу умумтаълим мактабининг 8—9 синфи-дан бошлаб, касб—хунар коллежи ва лицейларининг 1—2—синфларига, яъни 8—10 синф ёшига тугри келади. Бу даврда укувчи жисмонан бакуват, укишни тугатгач мустакил меҳнат кила оладиган, олий мактабда узини синаб курадиган имкониятга эга булади.

Мазкур даврнинг яна бир хусусияти — меҳнат билан таълим фаолиятининг бир хил ахамият касб этишидан иборат. Ижтимоий ҳаётда фаол катнашиш, таълим характерининг узгариши, йигит ва кизларда илмий дунёкараш, баркарор

этикоднинг шаклланишига, юксак инсоний хис—туйғунинг вужудга келишига, билимни узлаштиришга ижодий ёндошув кучайишига олиб келади.

**МС: Успиринлик даврининг асосий хусусиятлари шахс камолотига қандай таъсир қилади?**

Хаётда уз урнини топишга интилиш касб — ҳунар урганиш, ихтисосликни танлаш, истикбол режасини тузиш, келажакка жиддий муносабатда бўлишни келтириб чикаради. Бирок бу давр куч-гайрат, шижоат, кахрамонлик курсатишга уриниш, жамоат, жамият ва табиат ходисаларига романтик муносабатда бўлиш билан бошқа ёш давларидан кескин фаркланади.

Илк успириннинг психик ривожланишини ҳаракатга келтирувчи куч жамоат ташкилотлари, мактаб жамоаси, таълим жараёни қуядиган талаблар даражасининг ошиши билан у эришган психик камолот уртасидаги зиддиятлардир. Турли карама—қаршиликлар, зиддиятлар успириннинг ахлокий, ақлий, эстетик жихатдан тез усиши орқали бартараф қилинади.

Илк успиринлик ёшидаги етакчи омил юкори синф укувчиси фаолиятининг хусусияти, мохияти ва мазмунидаги туб бурилишдир.

Успиринларда аввало узини англашдаги силжиш яққол кузга ташланади. Бу ҳол шунчаки усишни билдирмайди. Успиринда узи-нинг рухий дунёсини, шахсий фазилатларини, ақл-заковатини, қобилияти ҳамда имкониятини аниқлашга интилиш кучаяди. Бу ёш-даги укувчиларнинг узини англашга алоқадор хусусиятлари мавжуд. Улар аввал, узларининг кучли ва заиф жихатларини, ютук ва камчи-ликларини, муносиб ва номуносиб қилиқларини аниқроқ баҳолаш имкониятига эга бўладилар. Успирин усмирга қараганда уз маъна-вияти ва рухиятининг хусусиятларини туларок тасаввур эта олса ҳам, уларни оқилона баҳолашда камчиликларга йул қуяди. Натижада у уз хусусиятларига ортиқча баҳо бериб, манманлик, такаббурлик, қибр-ланиш иллатига дучор бўлади, синф ва педагоглар жамоаларининг аъзоларига гайритабиий муносабатда бўла бошлайди. Шунингдек, айрим успиринлар уз хатти—ҳаракатлари, ақлий имкониятлари ва қизиқишларига паст баҳо берадилар ва узларини камтарона тутишга интиладилар. Усмирлик ёшидаги боладан яна бир хусусият—мураккаб шахслараро муносабатларда акс этувчи бурч, виждон хисси, уз кадр-қимматини эъзозлаш, сезиш ва фахмлашга мойилликдир. Масалан, успирин йигит ва қиз сезгирлик деганда нозик, нафис ҳолатларнинг фаркига бориш, заруратни англаш, ҳолисона ёрдам уюштиришни, шахснинг нафсониятига тегмасдан амалга оширишни тушунади. Успирин узининг эзгу ниятини баҳолашда жамоада уз урнини белгилаш нуктаи — назаридан ёндошади, чунончи, «узим тан-лаган мутахассисликка яроқлиманми?», «Жонажон Республикамга, ота-онамга муносиб фарзанд бўла оламанми?», «Жамиятнинг тараккиётига уз улушимни қуша оламанми?» деган саволларга жавоб қидиради. Укувчида узининг фазилати тугрисида яққол тасаввур ҳосил қилиш учун укутувчи унга жуда усталик, зийраклик билан ёрдам бериши лозим. Шундагина жамоада устозга, дустларига чуқур ҳурмат, миннатдорчилик туйғулари уйғонади.

Успирин укувчида узини англаш замирида уз—узини тарбиялаш истаги тугилади ва бу ишнинг йулларини топиш, уларни кундалик турмушга тадбик килиш эҳтиёжи вужудга келади. Узларига маъкул маънавий – психологик киёфага эга булиш учун окилона улчам, мезон, вазифаларни бажарувчи баркамол, мукамал тимсол, намуна, юксак орзу тасвирини кидирадилар.

Успиринда идеаллар бир неча куринишда намоён булиши ва акс этиши мумкин. Масалан, улар таникли кишиларнинг киёфалари, бадий асар кахрамонлари тимсолида узларида юксак фазилатларни гавдалантиришни орзу киладилар. Бу орзулар мазмун жихатидан успирин йигитлар ва кизларда фарк килиши мумкин. Масалан, кизлар купинча меҳнаткаш аёлнинг, жозибали, назокатли, иболи, ифбатли жамоат арбобининг, бадий асар кахрамонининг хусусиятлари мужассамлашган киёфаларини идеал даражага кутарадилар. Аммо айрим укувчилар тарихий шахсларнинг, масалан, бакувват йултусар, хийлагар кув жосус ва бошкаларнинг салбий сифатларига тақлид килишга ҳам мойил буладилар.

Кузатишлар ва ҳаёт тажрибаларининг курсатишича, баъзи ҳолларда илк успиринлар узларини куркмас, жасур килиб курсатишга, ноурин ҳаракатларга мойил буладилар.

Илк успиринлар маънавий хислатларга, ахлокий мезонлар моҳиятига жиддий муносабатда буладилар. Масалан, бурч, виждон, гурур, кадр–киммат, фахрланиш, маъсулият, ор–номус каби тушунча-ларни чуқур таҳлил кила оладилар. Лекин ҳаммалари эмас. Ахлокий маънавий қарашлар, тасаввурлар шаклланиши учун педагоглар соғлом муҳит яратиш, барқарор шахсни таркиб топтириш учун доимо изланишлари зарур. Айрим мунозарали тадбирлар пухта ўйлаб ташкил килиниши, айрим чет эл фильмлари муҳокамаси шулар жумласига киради. Ижтимоий ҳаётда учрайдиган ярамас юриш – туришларга, ил-латларга зарба бериш педагоглар жамоасининг муҳим вазифаси ҳисобланади. Успиринларда балогатга етиш туйғуси такомиллашиб бориб узининг урнини белгилаш ва маънавий дунёсини ифодалаш туйғусига айланади. Бу ҳол унинг узини алоҳида шахс эканлиги, узига ҳос хислатини тан олинишини исташида акс этади.

Бу ёшда шахс сифатлари шаклланишида мактаб муҳити, айниқса синф жамоаси, расмий ва норасмий тенгқурлар кучли таъсир этади. Мактаб ва синф жамоалари таъсирида матонатлилик, жасурлик, сабр-тоқатлилик, камтарлик, интизомлилик, ҳалоллик, ҳамдардлик каби фазилатлар такомиллашади ва худбинлик, лоқайдлик, мунофиқлик, лаганбардорлик, дангасалик, гайирлик сингари иллатларнинг барҳам топиши тезлашади.

Успирин ҳар бир ишда етакчи, биринчи булиш истаги билан яшайди. Лекин ҳар доим ҳам урдасидан чиқа олмайди. Л.А.Уманский фикрича бунинг учун успирин куйидаги хислатларга эга булиши керак.

а) ахлокий хислатлар – жамоатчилик, самимийлик, ташаббус-қорлик, фаоллик, меҳнатсеварлик;

б) иродавий хислатлар – матонат, қатъият, мустакиллик, ташаб-бусқорлик, батартиблик, интизомлилик;

в) эмоционал хислатлар – ҳушчакчақлик, тетиклик, ҳазилкашлик ва янгиликни ҳис этиш, уз қучига ишонч, оптимизм ва бошқалар.

Успиринларда мавжуд булган яна бир муҳим ҳислат уларда юксак даражадаги дустлик, уртоклик, улфатчилик, муҳаббатнинг вужудга келишидир. Шу сифатларнинг қай даражада шаклланганлиги тарбиявий таъсир утказиш мезони ҳисобланади.

Успирин укувчиларда табиат, санъат, адабиёт, маданият, ижти-моий ҳаёт гузалликларини пайкаш, идрок қилиш, севиш, улардан таъсирланиш, маънавий озук олиш ҳислатлари пайдо бўлади. Уларнинг психологиясида майин садо, ёқимли нидо, қалбни тулкин-лантирадиган мусика, нозик ҳис-туйғу, эзгулик ҳислари, майллари қучаяди. Айниқса, эстетик ҳислар уларнинг маънавиятидаги купол, ноҳуш, ҳунук ва ёқимсиз қиликларнинг йуқолишига ёрдам беради. Шунга қарамай успирин йигит ва қизлар орасида эстетик туйғуси тула шаклланмаган, нотугри тасаввурга эга булган шахслар ҳам учрайди.

Успирин укувчиларнинг фанларга муносабатлари асосан ҳар қайси фаннинг инсон дунёқарашидаги ролига, билиш фаолиятидаги ва ижтимоий аҳамиятига, амалий хусусиятига, узлаштириш имкониятига ва уни уқитиш методикасига боғлиқ бўлади.

Успиринларда сезгирлик, қузатувчанлик такомиллашиб боради, мантикий хотира, эслаб қолишнинг йул ва воситалари таълим жараёнида етакчи роль уйнай бошлайди. Успиринлар топшириқларни бажаришда, уларнинг маъноси ҳамда моҳиятини тула англаб иш тутадилар, эслаб қолиш, сақлаш, эсга тушириш жараёнларининг самарали усулларида унумли фойдаланадилар.

Успирин барча фаолият босқичида мустақил фикр юрита олмаслиги унинг психикасидаги жиддий камчиликдир. Бу камчиликни бартараф қилишда дарс жараёни қатта имкониятларга эга. Дарсда укув материални баён қилишда мазмуни ихчам, мантикий боғланган бўлишини таъминлаш, укувчининг жавоби албатта қитобдагидай, ёдлаб олинган қоидалардан иборат бўлиб қолмай, унинг «уз сузи билан» изоҳланишини талаб қилиниши керак. Тингланган ёки уқилган материалда мустақил ҳулоса чиқаришни талаб қиладиган ҳолатлар бўлишига алоҳида эътибор берилиши керак.

Илк успиринлик ёшидаги укувчиларда назарий тафаккурни шакллантиришда тугарак ва факультатив машғулотлар муҳим аҳамиятга эга. Успирин укувчининг мустақил фикрлашини ривожлантириш учун уқитувчилар, синф раҳбарларининг сиймолари муҳим роль уйнайди. Бунинг учун биринчидан, уқитувчилар успиринларда урганилаётган нарс ва ҳодисаларнинг объективлиги, ҳаққонийлиги, тугрилигига ишонч ҳосил қилишлари, улардан қаноатланишлари ва уларни исботлашга ургатиб боришлари зарур. Иккинчидан, фан уқитувчилари уларни нарс ҳодисалар тугрисида оригинал фикр юритишга йуллашлари керак. Учунчидан, укувчиларнинг машғулотларда қулланавериш маънавий эскирган бир қоллипдаги сузлардан, иборалардан фойдаланишларига йул қўймас-ликлари керак. Туртинчидан, фан уқитувчилари успирин йигит ва қизларга билимларини амалиётга тадбиқ қилишлари шарт, бунинг учун уларда амалий малакаларни шакллантиришга ҳаракат қилишлари лозим.

Тафаккур ривожланиши билан бирга укувчининг нутқ фаолияти ҳам усади. Бу эса укувчида уз фикрини тугри, аниқ ифодалаш малакасини тарқиб

топтиради. Нуткининг тузилишини такомиллаш-тиради ва лугат бойлигини янада оширади.

Успирин адабий асарларни укиш ва тушуниш оркали мустакил фикрлашга, мулохаза юритиш ва мунозарага урганиб боради.

Катта мактаб ёшидаги укувчи ақлининг танкидийлигида огмачиликка мойиллик кучли булади. Огмачиликнинг энг асосий сабабларидан бири—вокеликнинг мохиятини илмий жихатдан тугри тушунолмасликдир. Ақлнинг ва тафаккурнинг танкидийлигини тарбиялашда уқитувчи укувчининг узига хос типологик хусусиятига, ақлий камолот даражасига, билимлари савиясига, мулохаза доирасининг кенглигига, нутк қобилятига, шахсий нуктаи-назарига, укишга нисбатан муносабатига, кизиқишининг хусусияти ва даражасига, ақлий фаолият операцияларини қанчалик бўлишига, мавжуд укиш қуникмаси ва малақларига алоҳида эътибор бериши лозим.

Ақл танкидийлигининг ривожланиши юкори синф укувчилари моддий дунёни, атроф—мухитни урганишга, укув материалларини пухта узлаштиришга, таълим жараёнида ташаббускорликка, фаоллик даъват этади.

Илк успиринлик тафаккурининг сифатини унинг мазмундорлиги, чуқурлиги, кенглиги, мустакиллиги, самарадорлиги, тезлиги ташкил қилади. Тафаккурнинг мазмундорлиги деганда, успирин онгида тевақал атрофдаги вокелик бўйича мулохазалар, муҳокамалар ва тушунчалар қанчалик жой олганлиги назарда тутилади. Тафаккур-нинг чуқурлиги деганда, моддий дунёдаги нарса ва ҳодисаларнинг асосий қонунлари, ҳоссалари, сифатлари узаро боғланиши ва муносабатлари успириннинг фикрлашида тулик акс этириш тушунилади. Тафаккурнинг кенглиги эса узининг мазмундорлиги ва чуқурлиги билан боғлиқ булади. Тафаккурнинг мустакиллиги деганда, успирин ташаббускорлик билан уз олдиға вазиқалар қуя билиши ва уларни ҳеч қимнинг ёрдамисиз оқилона усуллар билан бақара олиши тушунилади. Ақлнинг ташаббусқорлиги деганда успирининг уз олдиға янги қоя, муаммо ва вазиқалар қуишини, уларни амалға оширишда самарадор воситаларни топишға интилишни аңлаймиз. Ақлнинг пишиқлиги вазиқаларни бақаришда янги усулларни тез излаб топиш ва қуллаи олишда эскирган воситалардан қутулишда намоён булади. Ақар укувчи муайян вақт ичида маълум соҳа учун қимматли, янги фикрларни айтқан бўлса, назарий ва амалий вазиқаларни ҳал қилишда ёрдам берса, буни самарадор тафаккур дейилади. Тафаккурнинг тезлиги саволға тулик жавоб олинған вақт билан белгиланади. Успирин тафаккурининг тезлиги қатор омилларға: биринчида, фикрлаш учун зарур материалнинг хотирада мустақам сақланғанлигига, уни тез ёдға тушира олишиға, муваққат боғланишнинг тезлигига, турли ҳис-туйғуларнинг мавжудлигига, укувчининг диққати ва қизиқишиға; иккинчидан, успириннинг билим савиясига, қобилятиға, эғаллаган қуникма ва малақаларига боғлиқдир. Успирин қобиляти,лаёқати ва истеъдоди таълим жараёнида ва меҳнат фаолиятида ривожланади. Унинг қанчалик истеъдодли эканлигини аниқлаш учун зийрақлиги, жиддий синовға шайлиги, меҳнатға мойиллиги, интилиш, психик тайёрлиги, мантикий фикрлашнинг тезлиги, изчиллиги, самарадорлигига эътибор бериш қерак. Қобилятнинг усиши, билимлар, қуникмалар, малақаларнинг сифатиға боғлиқ бўлиб, шахснинг қамол топиш жараёниға қушилиб қетади.

Успиринлар бирор ходисани асослаган, исботлаган пайтларида унинг муҳим хусусиятларига, бирламчи жихатларига синчковлик билан қарай бошлайдилар. Дарсликлардан уқиган ва уқитувчидан эшитган ахборотлар, хабарлар ва маълумотларга ишониш ва улардан қаноат ҳосил қилиш учун фаол ҳаракат қиладилар. Тафаккурни оқилона йуллар билан устириш учун фавқулодда ҳолатларда уқувчининг мазкур хусусиятини ёмонламай, балки уни рағбатлантириш тугрироқ бўлади.

Шундай қилиб таълим жараёнида турли фанларни ўқитиш туфайли кенг қуламли билимлар тизими узлаштирилиши орқали юқори синф уқувчиларида тафаккурнинг фаоллиги, мустиқлиги, мазмундорлиги, махсуддорлиги ортади.

Эндигина ушиб қелаётган успирин уқувчилар касбга қандай ёндошадилар? Бу муаммо қўчиликни қизиқтиради. Қўзатишлардан ва турмуш тажрибасидан маълумки, одатда илк успиринлик ёшидаги угил-қизлар ҳаётда мустиқ қадам ташлаш тугрисида аниқ асосли фикр билдиришга қийналадилар. Шу сабабли касб танлаш даврида оқилона ва тугри йул тутишни билмай доғдираб қоладилар ёки тавақ-қалига иш қўрадилар. Натижада ноҳуш қечинмалар, умидсизликлар, жиддий – ижтимоий сустлик ҳолатлари вужудга қелади.

Уқувчилар мактабда фанларнинг асосларидан билим оладилар, ҳар қайси успирин физика ёки математика билан танишадилар. Бироқ уларнинг ҳаммаси қелажақда физик ёки математик касбини эгаллашни хоҳлайвермайди. Мактабда ер қўрасини урганилади, бироқ барча уқувчилар сайёҳ бўлишни истамайди.

Қатта ёшдаги мактаб уқувчиларидан бирор уқув фанига иштиёқ натижасида уларга ҳар – хил касбларга қизиқиш вужудга қелади.

Юқори синф уқувчиларини қизиқишлари, майллари, интилиш-лари, қўбилиятлари, истеъдодлари асосида танлаган касбларига тугри йўналтириш успиринлар учун қатта ҳаётий масаладир. Успиринларга уқитувчилар, оналар жамоатчилик, ўз касбининг усталари, мураб-бийлар алоҳида эътибор беришлари қерак.

Урта мактабни битиргунича ҳамма уқувчилар касбини қатъий танлайди дейиш мумкин эмас. Касб – ҳунарга ҳар-хил муносабатлар ҳосил бўлишининг асосий сабаби мактабда ўқиш даврида касб танлаш бўйича турли хил ниётлар пайдо бўлишидир.

В. А. Крутецкий успиринларда ўқрайдиган мотивлардан қуйидагиларни алоҳида ифодалайди:

а) бирор уқув фанига қизиқиш; б) ватанга фойда қелтириш истаги (ўзига ҳос психологик хусусиятини ҳисобга олмаган ҳолда); в) шахсий қўбилиятини қўлақ қилиш; г) оилавий анъаналарга қўйя эътиш (ворис-лик); д) дўстлари ва ўртоқларига эргашиш; е) иш қўйи ёки уқув қўртининг ўйига қўқинлиги; ё) моддий таъминланишининг қўқши экани; ж) уқув қўрти қўринишининг қўройлилиги ёки ўнга қўйлашиш осонлиги.

Шунингдек бошқа турдаги мотивлар масалан, шахснинг бирор касбга, фанга қўйиллиги, мақсади, ўнга интилиши, касб тугрисидаги маълумоти, ўзининг сўхат саломатлиги, асаб тизимининг ва темпераментининг хусусияти ва ҳоказолар ҳам бўлиши мумкин.

Успиринларда касблар ҳақида қўқол тасаввур бўлмаслиги сабабли улар қўпроқ ҳатога йул қўядилар. Ўз қўбилиятларини оқилона баҳолай

олмасликлари туфайли у ёки бу касбни эгаллаш учун канчалик тез ва аниқ ҳаракат қила олишларини, бу ишга мослаша олишлари мумкинлигини билмайдилар. Бирок ҳозир мазкур кунгилсиз ҳолатларнинг олдини олиш ва бартараф этиш имкониятлари мавжуд. Бунинг учун қуйидаги педагогик–психологик омилларга алоҳида эътибор бериш мақсадга мувофиқдир:

- 1) Касбларни урганиш усулларини ишлаб чиқиш, уларни таснифлаш ва лунда қилиб ифодалаш.
- 2) Уқитувчининг касблар бўйича ташвиқот ишларини олиб бориши.
- 3) Успиринларни касбнинг асосий турлари билан таништириш.
- 4) Меҳнат таълими дарсларида юқори синф ўқувчиларини касбга тайёрлаш ва қизиқиш уйғотиш.
- 5) Психодиагностик ва касб танлаш усулларининг амалиётга тадбиқ қилишга мослаштирилган турларини ишлаб чиқиш.
- 6) Жойларда замон талабига мос касб танлаш хоналарини ташкил этиш.
- 7) Касб танлаш тарғиботи юзасидан успиринларни оммавий ахборот воситаларига жалб қилиш ва психологик тайёрлаш.

Тадқиқотчилар ва амалиётчилар томонидан касбга йуналтиришнинг усул ва воситалари ишлаб чиқилган. Е. А. Климов касбга йуналтириш учун касб турларини «инсон-табиат», «инсон-техника», «инсон-инсон», «инсон-бадний образ» сингари комплекс-ларни тавсия қилади.

Касб танлашга йуллаш ва касбларни тарғиб қилиш усулларидан яна бири – курсатмали воситалар, яъни фотостендлардан, китоблар курғазмасидан, ёш расом ва табиатшунослар ижодий фаолиятининг маҳсулидан, наққошлик ва техника тугараги ишларидан фойдаланишидир. Бундан ташқари музейларга экскурсиялар уюштириш орқали ҳам айрим касбларга қизиқиш уйғотиш мумкин.

Меҳнат психологиясининг мутахассислари касбга йуналтириш-нинг бошқача усулларини: барча фанларни ўқитишнинг политехник жихатини чуқурлаштиришни; табиий математик фанлардан атрофдаги ишлаб чиқаришдан объект сифатида фойдаланишни; ижтимоий туркумдаги фанларни ўқитишда улкашунослик материалларини кул-лаб ўқувчиларнинг касбга қизиқишини оширишни; меҳнатга иштиёқ уйғотишни; дарсларда касблар ҳақида ахборотлар бериб боришни; меҳнат соҳалари билан ўқувчиларнинг мустакил танишиши учун шароит яратишни тавсия этмоқдалар.

Қишлоқ мактабларида касб танлаш бўйича имкониятлар ҳам мавжуд. Чунончи ёзда юқори синф ўқувчиларини ишлаб чиқаришга бемалол жалб этиш мумкин. Бунда жисмоний меҳнатга успиринларни қизиқтириш, меҳнат натижасидан баҳраманд этиш, уларда мамнуният ҳиссини таркиб топтириш, уларда режали меҳнат қилиш қуниқмасини вужудга келтириш, жавобгарлик ва маъсулият ҳиссини таркиб топтириш лозим.

Касб танлашда успирин йигит қизларда қатор мақсадлар вужудга қелиши мумкин. Дастлабки мақсад – бош мақсад деб аталади ва умумхалқ меҳнатига ўз улушимни қўша оламанми?, қандай инсон бўлиб етишаман? ҳаёт ва фаолият идеаллари нималар бўлиши лозим? деган фикрлардан иборат бўлади. Бундан ташқари яқин ва яққол мақсадлар ҳам мавжуд.

Илк успиринлик ёшида инсон учун энг муҳим ҳиссиёт – севги вужудга келади. У уртоклик, дустлик туйғулари замирида пайдо бўлади.

Успиринлик даврида вужудга келадиган ҳис – туйғуларни тугри идора этиш, йигит ва кизларга севги муносабатларининг нақадар нозиклигини бўлажак оиланинг бахти ҳақидаги тушунчаларни тугри англатиш яхши натижа беради.

Уқитувчилар ва ота – оналар успирин йигит ва кизларга севгининг икки тури – шахвоний туйғу замирида вужудга келадиган бекарор севги ва чинакам дустлик, инсоний муносабатлар асосида пайдо бўладиган ҳақиқий севги борлигини тушунтиришлари лозим.

Успиринларни турмуш қуришга тайёрлашда мактаб билан оиланинг ҳамкорлиги муваффақият гарови ҳисобланади. Успирин-ларга оила қуриш ҳақида тушунча беришда бахтли, тинч-тотув яшаш, бир-бирига ишонч, садокат бўлиши кераклигини ўқитиш билан бирга уларни оилавий турмушда юз бериши мумкин бўлган қийинчиликлардан ҳам огоҳлантириш керак

### **Ўз-ўзини текшириш учун саволлар.**

1. Илк успиринлик ва успиринлик ёшида ўзига хос хусусиятлар нималарда қуринади?
2. Илк успиринлик ёшида шахс хусусиятларининг шаклланиши нималарга боғлиқ?
3. Успиринларнинг ақл-идрок ва тафаккур хусусиятлари қайсилар?
4. Успиринларга касб ҳақида, турмуш ҳақида маълумотлар беришнинг психологик муаммолари нималардан иборат?

### **Таянч суз ва иборалар:**

Успиринлик. Касб танлаш. Касбга йўллаш. Уртоклик. Дустлик. Оила ҳақида қайғуриш. Жамиятга фойда келтириш орзуси.

### **Адабиётлар.**

1. /озиев Э. Психология. Т.1994.
2. Крутецкий В.А. Психология обучения и воспитания школьников. М.1976
3. Казаков В. Г. Психология. М.1989.
4. Ёш ва педагогик психологиядан практикum. Т.1991.

## **13 - МАЪРУЗА. Касб таълими психологияси предмети ва унинг вазифалари.**

### **Режа:**

1. Касб таълими психологияси ҳақида тушунча.
2. Касб танлашга йўллаш ва касбий маслахатлар.
3. Касбга яроқлилиқни аниқлаш муаммолари.
4. Янги касбларни лойиҳалаш.
5. Касб эгаллаш ва мослашиш босқичлари.
6. Новаторлик ва рационализаторлик хусусиятларини аниқлаш.

1. Мустакил Ўзбекистон Республикасида кадрлар тайёрлаш миллий дастурини ҳаётга тадбик қилиш куп жихатдан укув-тарбия ишларини ислох қилиш, укувчилар ёш хусусиятларини билиш, ҳар қайси ёшдаги болалар билан олиб бориладиган педагогик, психологик жараёнлар хусусиятларини канчалик яхши билган мутахассисларга боглик. Юкорида саналган муаммоларни ҳал қилишда қатор гуманитар ва махсус фанлар ёрдам беради. Педагогик психология, ёш психологияси, мухандислик (инженерлик) психологияси, махсус фанларни уқитиш методикаси сингари фанлар шулар жумласидандир.

Ишчини касб фаолияти билан боглик булган ҳар қандай масала унинг касб маҳорати, техникани канчалик эгаллаганлиги даражаси, касбини севиши даражаси билан боглик.

Илмий техника тараккиёти (ИТТ) ҳозирги кунда техниканинг тобора жадаллашиб бораётган техника билан боглик, уни яратиш ва ишлатиш қуникмаларини эгаллаган шахсни тайёрлашни кун тартибига кескин қилиб қуймоқда. Бу муаммони оз булсада тезроқ ҳал қилиш тайёрланаётган мутахассисларнинг уз маҳоратларини ёшларга, уз уринбосарларига қай даражада бера олишларига боглик.

Шунинг учун бугунги мухандис ҳам уз касб сирларини, ҳам шу касб маҳоратини ёшларга бера олиши лозим. У умумий психологияни, ёш психологиясини, педагогик психологияни, касб-таълими ва унинг психологиясини билиши талаб қилинади.

Ҳозирги замон ишлаб чиқариши инсоннинг у ёки бу фаолият турида ишлаши учун узида мавжуд булган ҳам жисмоний, ҳам интеллектуал потенциал имкониятларига эга ёки эга эмасликларини аниқлаш жуда муҳим. Ақл, фикр юритиш тезлиги яъни реакцияси куп масалани ҳал қилиш ёки уддалай олмаслик сабаби булиши мумкин. Буни аниқлаш ва тегишли тавсиялар ишлаб чиқиш билан мухандислик психологияси, меҳнат психологияси шугуланади.

Бошқа ҳар қандай меҳнат қуроллари сингари техника ҳам инсон имкониятларига максимал даражада мослаштирилиши керак. Бу энг аввало меҳнатнинг ҳавфсизлигини таъминлаш билан боглик булса, кейинроқ ишчининг саломатлиги ва нихоят ишлаб чиқаришда техникани қулланиш ҳисобига меҳнат самарадорлигини орттириш масаласи билан боглиқдир. Одам ва техника муносабатлари бир-бирига мослиги масалаларини меҳнат психологияси, унинг тармоги мухандислик психологияси урганади.

Касб-хунар таълими коллежлари укувчиларига техниканинг конструктив хусусиятларини, мухандислик психологик талабларини ҳисобга олишни, энг муҳими қулланадиган техника инсон имкониятларини қай даражада ҳисобга олганлигини, яъни, тех-никанинг гуманизациялашувини ҳисобга олишини билиб ишга ёндошуви масалаларини аниқ тасаввур қилиши билан боглик. Бу муаммо мухандислик психологиясида урганиладиган марказий бош мавзу одам – машинага тизими ОМТ— (русча СЧМ – «система человек-машина») ҳисобланади. Одам-машина тизими ва унинг асосий муаммолари касб таълими уқитувчиси ва касб таълими устаси маҳоратининг назарий, педагогик-психологик тайёрлигининг асосини ташкил қилади.

Мухандислик психологияси меҳнат психологиясининг бир тармоғи бўлиб, у одам ва машина ўзаро ахборот алмашувидаги ўзаро таъсир ўтказишнинг объектив қонуниятларини, уларни амалий қулланиш ва «жамоа-одам-машина» тизимини лойиҳалаш ва эксплуатация қилиш муаммоларини урганади.

Мухандислик психологияси муаммолари XX асрнинг 20 – 30 йилларидан бошлаб урганила бошлади. Дастлаб трамвай-вагон ҳайдовчиси, телефонистка, кутарма кран машинисти, ўқувчи фаолиятини урганиш билан бошланди. Чет элда 40 – йиллардан бошлаб кенг урганила бошланди. Мухандислик психологияси бўйича биринчи илмий – тадқиқот лабораторияси 50 – йилларда Ленинград университети қошида ташкил этилган.

Мухандислик психологиясининг асосий вазифалари қуйидагилардир:

1. Одам функциясини «одам-машина» тизимида таҳлил қилиш, оператор фаолияти структураси классификациясини урганиш;

2. Одам-оператор ахборотлар алмашиниш жараёнларини урганиш (одамнинг ахборотларни қайта ишлаш жараёнининг асосий 4 босқичини ўз ичига олади: ахборотни қабул қилиш, қайта ишлаш, қарор қабул қилиш, бошқариш таъсирини амалга ошириш);

3. Оператор иш уринларини ташкил қилиш принципларини ишлаб чиқиш;

4. «Одам-машина» тизими самарадорлигига психологик омилларнинг таъсирини урганиш;

5. «Жамоа-машина» тизимида операторларни танлаш ва тайёрлаш принцип ва методларини ишлаб чиқиш. (Қасб тайёрлиги қуйидагиларни ўз ичига олади: қасб таълими, жамоани шакллантириш, тренировка – машқ қилиш);

6. «Жамоа-одам-машина» тизимини муҳандислик – психологик лойиҳалаш ва баҳолаш;

7. Мухандислик – психологик ишламаларининг иқтисодий самарасини аниқлаш;

Қасб танлашга йўллаш. Қасб таълими психологиясининг асосий муаммоси – шахснинг қасбга яроқлилигини аниқлаш, уни тайёрлаш, меҳнат фаолиятига йўллаш масалаларидир. Булар профессиографиядан бошланади.

Профессиография. Инсонга қуйиладиган талаблар нуқтаи-назаридан қасблар ва унинг ўз ичига олган ихтисосликларини умумлаштириб тавсифланиши профессиография дейилади.

Профессиография натижаси профессиограмма бўлиб, бир қасб доирасидаги ихтисосларнинг инсонга, одамлар гуруҳига қуйиши мумкин бўлган талаблар асосида тузилган умумлаштирилган тавсифномалардир.

Профессиограмманинг бир қисmini психологик профессиограмма, қолган бир қисmini – инсон психикасига қуйиладиган талаблар, яъни қасб қобилиятлари руҳати ташкил қилади. Профессиография қасблар классификациясини ҳам ўз ичига олади, бу турли мезонлари билан ифодаланади: технологик, гигиеник, психологик ва бошқалар. Ҳар қандай қасбни урганиш ва тавсифлаш ҳар доим маълум мақсадни қўзғайди ва шу мақсадга бўйсунанади.

Профессиограммалар қуйидаги вазифаларни бажаришга қаратилган ҳилларда бўлиши мумкин: кадрлар тайёргарлигини асослашга, гигиеник

шароитларни хисобга олиш ва уни соглом-лаштиришга; касб танлашни асослашга; касбий маслахат ва касбий танловни асослашга; меҳнатга баҳо бериш нормативларини, меҳнат хавфсизлиги савиясини кутариш ва бошқалар.

Меҳнатни тадқиқ қилиш билан шугулланадиган фанлар (медицина, меҳнат физиологияси, меҳнат психологияси ва бошқалар). Профессиография уз олдига турлича вазифаларни қўяди. Меҳнат психологияси соҳасидаги барча тадқиқотлар, ҳоҳ назарий ҳоҳ амалий вазифаларни қўямасин, энг аввало конкрет касб фаолиятини урганишдан бошланади. Яна шунинг ҳам эса тутиш керакки, илмий-техника тараққиёти муносабати билан меҳнат фаолияти шароитларигина эмас, меҳнат мазмунини ҳам узғариб бормокда. Масалан, тепловоз ва паровоз машинисти касби кечагиси ва бугунгиси билан бир хил эмас. Касб фаолияти узғаришига қараб касб профессиограммага мос келадиган касб психограммаси ҳам узғариши керак. Айрим касблар йўқолиб боради, янгилари пайдо бўлиб боради, ёки узғариб боради. Шунинг учун профессиография ишлари ҳеч қачон тугамайди.

2. Касб танлашга йўллаш ва касб маслахатларини уюштириш. Касб танлашга йўллаш энг аввало одам имкониятлари ва у яшаётган муҳитнинг бир қанча шароитларини урганишдан бошланади. Буларни умумлаштириб меҳнат экспертизаси деб айтилади.

Меҳнат экспертизаси – бу одамнинг конкрет касб бўйича меҳнатга яроқлилигини маълум мутахассислар томонидан аниқланишидир.

Одамнинг у ёки бу меҳнат турига яроқлилиги қуйидагиларга боғлиқ бўлиши мумкин: ёшига; тегишли билим, қўлима ва малакага эга бўлишга; мазкур касб бўйича ишлашга қизиқиш ва истеъдоди мавжуд бўлишига. Бундан ташқари яшаётган социал муҳит ва жинсига ҳам боғлиқ бўлиши мумкин.

Меҳнат экспертизасига турли мутахассислар ва ташкилотлар жалб қилинади: врачлар, психологлар, педагоглар, инженерлар ва бошқа мутахассислар қабул комиссиялари, ходимлар бўлими, тиббий эксперт комиссиялари (ВТЭК–врачебно–трудова экспертиза комиссия), ҳарбий врачлик комиссиялари–ВВК), локомотив машинистлари, шофёрлар, шахтёрлар ва бошқаларни танлаш комиссиялари ва бошқалар.

Меҳнат экспертизаси ташкилий шаклларида қатъий назар қуйидаги умумий масалаларни ҳал қилиш билан шугулланади:

1. Одам маълум ишни бошлаб қета оладими?
2. Тегишли лавозимда ишни давом эттира оладими?
3. Одамдан қайси соҳа ёки вазифада фойдаланиш маъқул?
4. Бахтсиз ҳодиса юз берганда, бунга одам қай даражада алоқадор, ишга қабул қилинган, тайинланганлар – чи?

Меҳнат фаолиятининг барча турларида меҳнат экспертиза-сининг асосий вазифаси қуйидагилардир:

1. Одамнинг ёшига, саломатлигига, маълумотига, психологик ва бошқа хусусиятларига мос келмайдиган ишга қилиб қўйишнинг олдини олиш;
2. Мазкур касбга энг қўйиқли кишини танлаб олиш;
3. Тасодифан шу касбни танлаб ишга қилган одамни уз вақтида қўйиш, қўйишдан қўйиш, мос келадиган бошқа ишга ўтқизиш;

4. Одамнинг кайси касбга ярокли эканлигини билдириб, у – ёки бу фаолият турини тавсия қилиш;

Психодиагностика маълумотлари асосида прогностик психологик меҳнат экспертизаси кишининг келгуси меҳнат фаолиятини белгилашга ёрдамлашади.

Бу талабларни ҳар бир педагог ва ота–оналарнинг билиши ва амал қилиши. Айниқса боланинг 9–синфни тугатиш ва ҳаёт йулини белгилаб олиши даврида жуда муҳимдир.

Меҳнат экспертизасининг навбатдаги тури ретроспектив меҳнат экспертизаси дейилади (Ретроспектив–утмишга назар солиш маъносида).

Ретроспектив меҳнат экспертизаси кузатувчининг утмиши–укув ва ишлаб сикариш фаолиятини таҳлил қилиш, баҳолаш ва унинг хатоларини аниқлашга, айрим кунгилсиз ҳолатларга сабаб бўлган ҳолатларни (авария, брак маҳсулот, травма) ва урганишга хизмат қилади. Бу укувчи ёки ишчининг келгуси меҳнат фаолиятини белгилаб олишида катта аҳамиятга эга. Меҳнат экспертизаси бир вақтнинг узида касбга йуллаш муаммоларини ҳал қилишга ҳам ёрдам беради.

Касб танлашга йуллаш–бу психолог–педагогик, тиббий ва давлат тадбирлари мажмуи бўлиб, ҳаётга кириб келаётган одамга илмий асосланган шахсий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда жамият ва шахсий манфаатларга мос келадиган фаолият турини танлаб олишда ёрдам беришдир. Кишининг қобилиятларига мос келмайдиган касб тунлаши купинча фожияларга сабаб бўлиб шахс учун моддий, маънавий зарар етказиши билан жамиятга ҳам қимматга тушиши мумкин. Оила ва жамият маблағини совуриш, кадрлар қунимсизлиги, қайта тайёрлаш ҳаракатидаги харажатларнинг ортиши ва ҳ.

Касб танлашга йуллаш муаммолари одамларни азалдан ташвишлантириб келган. Касб танлаш давлат аҳамиятига эга масала эканлиги биринчи марта Испанияда 1575 йилда Хуан Уарте томони–дан уртага қуйилган эди. Давлат бу масала билан шугулланадиган одамлар ва ташкилотлар бўлиши кераклигини тақлиф қилган эди.

XIX аср охири ва XX аср бошларида катор мамлакатлар олимлари ва жамоат арбоблари (АҚШ, Германия, Франция, Россия ва бошқалар). Йирик ишлаб чиқариш саноат корхоналари учун ёшлардан махсус тайёргарлик курган кадрларни танлаб олиш, уқитиш, касб ургатиш зарурлиги масаласини қўйдилар. Асримизнинг 60 – йил–ларидан бошлаб собик иттифок даврида В.Н.Шубкин, Л.Л. Кон–дратьева, Л. В. Ботякова, Г. Г. Голубев, А. Е. Голомшток (Россия), К. Давлатов, В. Чичков, А. Исмоилов, Н. Шодиев (Ўзбекистон ) ва бошқалар шугулландилар. Бу долзарб вазифани ҳал қилиш мактабдаги политехник таълим зиммасига юклатилди, бироқ қўтилган натижани ҳар доим ҳам беравермади. Касб танлашга йуллаш маслаҳат беришдан нарига утмади.

К. К. Платонов касб танлашга йуллашнинг комплекс дастурини ишлаб чиқиб, бу «касб танлашга йуллаш учбурчаги» схемасини тақлиф қилди.

Унинг бир томони касбларнинг киши ва унинг организмга қўядиган таълаблари. Иккинчи томони бозор имкониятлари (меҳнат бозор талаблари, қайси касбдагилар кераклиги). Учинчи томони усмир қобилиятларини билиш ва давлат сиёсатида ҳисобга олишдан иборат.

Касбий маслаҳат – (профконсультация) касбга йуналтириш тизимининг бир қисми бўлиб, одамнинг қобилиятларини урганишга, тегишли маслаҳатлар

беришга, батафсил шаклланишини таъминлашга хизмат килади. Бунинг уч боскичи бор: тайёрлов, хал килувчи (якунловчи ) ва аникловчи.

**МС: Касб танлаш ва касбга мослашиш қайси босқичларни ўз ичига олади?**

Тайёрлов боскичида оиладаги, мактабдаги урганиш – укиш давридаги оладиган маслахатлар.

Якунловчи тайёргарлик 9 – синфдаги олиб бориладиган ишлар (укишни давом эттириш шаклини танлаш билан боглик).

Аникловчи касбий маслахат урта мактаб доирасидан ташкарига чиқади. Бу коллежда, лицейда, олий укув юртида давом этади.

Касбий танлов – меҳнат прогностик экспертизаси шакли булиб, одамнинг қайси касбга яроклилиги ҳақида қафолат бериш билан боглик жараён. Энг муҳими қайси касб унинг учун номакбул, зарарли эканлигини огохлантиришдир. Касбий танлов натижалари касб-хунар билим юртларида ҳисобга олиниб укувчи қайси касб бўйича укиши ёки бошқа соҳага ишга утказилиши муҳокама қилинади.

Касб қобилияти вазиятга қараб ўзгариши мумкин. Шунинг учун зарур шароитлар яратиш, келгуси фаолият турини белгилаб олишга маслахат берилиши мумкин.

Касбий маслахатнинг пировард натижаси шахс мойиллигини аниклашдир. Мойиллик шахс сифати булиб, унинг таркибига маълум фаолиятга кизиқиш ва уни бажаришга интилиш, ўз – ўзига асосланган баҳо беришдир.

Мойилликнинг икки тури бор: потенциал ва фаол мойиллик. Потенциал мойиллик купинча кишини яширинган имкониятлари билан боглик, ҳатто ўзи ҳам билмаслиги мумкин. Фаол мойиллик бевосита иш жараёнида намоён бўладиган кизиқиш билан боглик.

Профдаптация, унинг асосий ва моҳияти. Касб танлашга йўллашнинг хал килувчи даври укувчини бирор касб ичига аста секин кириб бориши, мослашуви боскичидир. Бунда укувчи шогирдликдан малакали ишчи даражаси сари такомиллашиб боради. Профдаптациянинг икки боскичи бор: тайёргарлик ва бевосита касб эгаллаш боскичи. Тайёргарлик укув жараёнида умумтехника ва махсус фанларни урганади, айрим конкрет қуникмаларни ҳосил қилади. Бу биологик, социал – психологик адаптация қуринишига эга.

Қорхонада бевосита ишлаб чиқаришда профдаптация ниясияга етказилади.

Профдаптацияни мувоффақиятли ниясияга етиши ўч нарасага боглик:

1. Коллеж укутувчилари ва усталарининг ўз соҳаларига қандай тайёрлашларига назарий ва амалий билим беришлари, қуникма ва малака ҳосил қилишлари, касбга кизиқиш ўйғота олишлари.
2. Ишчилар ва мураббийлар ўртасидаги шахслараро муносабат шакли.
3. Укувчи бориб тушган меҳнат жамоасидаги социал психологик муҳит (синчков, меҳрибон, лоқайд, янги болага ишончсизлик билан қараш ва ҳоказо.)

Социал психологик адаптация жараёнида билиш, эмоционал ва амалий аспектлар фаркланади.

Новаторлик ва рационализаторлик хусусиятларини аниклаш. Касбий адаптация малакали ишчи етишуви билан ниясияга етади. Бунда энг қўзга ташланадиган сифат ишчининг ижодий меҳнат қилишидир.

Новаторлик – ишлаб чиқаришда фан-техниканинг энг сунгги ютуқларидан фойдаланишга интилиш.

Рационализаторлик – ижодий меҳнат қилиш орқали кам маблаг ва куч сарфлаган ҳолда куп ва сифатли маҳсулот чиқаришга киришиш, шахсий тақлифлари билан чиқиш ва бошқалардир.

### **Ўз-ўзини текшириш учун топширик ва саволлар.**

1. Касб таълими психологияси меҳнат психологияси фанининг қайси тармоқларини ўз ичига олади?
2. Касбга яроқлилиқни аниқлашда қайси хусусиятларга эътибор бериш зарур?
3. Касб танлашга йўллаш шакллари ва усуллари қайсилар?
4. Касбга мослашиш (адаптация) деганда нимани тушунаси?
5. Новаторлик ва рационализаторлик нима ва қандай аниқланади?

### **Таянч суз ва иборалар:**

Адаптация, касб танлаш, касбга йўллаш, профессиограмма, нова-торлик, меҳнат экспертизаси.

### **Адабиётлар.**

1. Каримов И.А. Юқори малакали мутахассислар-тараккиёт омили. Т.1995.
2. Каримов И.А. Барқамол авлод-Ўзбекистон тараккиётининг пойдевори. Т.1997
3. Ўзбекистон Республикаси Кадрлар тайёрлаш миллий дастури. (1997 й 19 август), Т.1998.
4. Казаков В. Г., Психология. М.1989. 252-316 б.

## **14-МАЪРУЗА. Коллеж уқувчиларининг психологик хусусиятлари.**

### **Режа:**

1. Умумтаълим мактаби ва урта махсус билим юртлири (лицей ва касб–хунар коллежлари) уқувчиларининг психологик хусусиятлари.
2. Касбга қизиқиш қуниқмалари, ҳиссиётлари, иродавий фазилатлар.
3. Ўз–ўзини англаш ва шахснинг индивидуал хусусиятлари.
4. Усмирнинг оила ҳақидаги тасаввури.

Умумий таълим урта мактабининг биринчи босқичини тугатган уқувчилар ихтиёрий танлаб иккинчи босқичда, яъни академик лицей ва касб–хунар коллежларида ўқишни давом эттирадилар. Бу ёшдагилар аввалги IX–XI синфлардаги уқувчи-ёшларга тугри келганлиги учун ҳам илк успиринлик ёши деб аталса мақсадга мувофиқдир. Бу ёш ўз хусусияти билан жуда рангбаранг, ўзгарувчан ва бетакрор бўлганлиги учун ҳам умумтаълим мактаби уқувчиларидан кескин фарқ қилади. Шу ёш даврининг энг муҳим сифатларини унда ишлаётган уқувчилар ва ишлаб чиқариш таълими усталари яхши билишлари ва ўз фаолиятларида фойдаланишлари зарур.

Успирин айнан шу даврда узини мустакил хаёт кечиришга тайёрлайди, унинг дунёкараши, моддий бойликларга муносабати шаклланиб боради, узининг булгуси фаолияти учун касб танлаш масаласини куриб чиқиши поёнига етади. Социал омиллар натижасида ва шуларнинг таъсири остида успириннинг теvarак-атрофдаги кишиларга муносабатининг бутун тизими қайтадан курилади ва унинг уз-узига нисбатан муносабати ҳам узгаради. Мана шу янги социал позиция асосида унинг мактабга, уқиши ва ижтимоий фойдали фаолиятига муносабати ҳам узгаради, унинг булгуси касби, уқиш соҳасидаги кизикишлари ҳамда хулқ-атвор мотивлари уртасида муайян бир алоқа урнатилади.

Психология фани шуни тасдиқлаганки, кишининг индивидуал ривожланиши ва унинг шахси шаклланиши биринчи навбатда атроф-муҳитнинг фаол узаро таъсири натижасида содир булади. Киши ҳаётининг турли давларида социал ва биологик омиллар уртасидаги нисбатлар бир хил булмайди. Киши улғайиб бориши билан унинг психик ривожланишининг социал омилларининг таъсири кучайиб боради.

Биологик ва социал жихатдан етилиш изчиллиги турли давларга тугри келиши одам ҳаётидаги зиддиятларда уз ифодасини топади. Бу ҳол купрок успиринлик ёшида кузатилади. Уз касбий фаолиятини эрта бошлаган ва мустакил ҳаёт йулига барвақт кадам қуйган успирин тенгдошларига қараганда тезрок етилади – қатта булиб қолади.

Успиринлик ёшини икки босқичга ажратиб урганиш расм булган. Биринчи босқич болалик чегарасига яқин (илк ёшлик) даври булса, иккинчиси етуқлик ёши, яъни (қатта усмирлик ёши) деб айтилади. Бу ёшни етуқликнинг бошланғич звеноси деб ҳам ҳисоблаш мумкин.

Успиринликнинг биринчи фазаси учун кишининг мустакил ҳаётий йулини танлашга тайёрланиши керакли билим ва қуниқма орттириш, касб танлаш билан боғлиқ булган изланишлар, шахснинг у ёки бу сифатларини ҳосил қилиши ва ҳоказолар характерли булади. Иккинчи фаза учун эса кишининг ишлаб чиқариш меҳнатида иштирок этиши ва бунда эгаллаган билим ҳамда касбий қуниқма ва малакалардан фойдаланиши, уз маҳорати ҳамда уз шахсига ҳос ахлокий фазилатларни янада такомиллаштириб боришга интилиш характерлидир.

Усмирлик ёшида унинг у ёки бу укув предметига кизикиши, муносабати, у ёки бу соҳадаги укув фаолиятида эришган муваффақиятлари улдарда пайдо булаётган турли касбларга муносабат билан белгиланадиган булса, энди илк ёшда укувчилар уша касбга муносабати унинг укув фаолиятига ҳам таъсир курсата бошлайди.

Шунинг учун лицей ва коллеж укувчилари билан касбга йуллаш ишлари олиб боришда ҳар бир укувчининг индивидуал имкониятлари ҳамда региондаги муайян касбларга эҳтиёжни доимо ҳисобга олиб бориш зарур. Маълумки усиб келаётган ёш инсон касблар оламида мураккаб, қузга ташланмаёдиган ва ҳали қузатиб улгурмаган нарсалари тугрисида етарли ахборот олмаганлиги «унинг бу соҳада» онгли ва мустакил равишда касб танлаш тугрисидаги педагогик талабларга қарама-қарши булиб чиқади. Факат укувчилар билан эмас, балки уларнинг ота-оналари билан маҳсус, мунтазам иш олиб бориш керак. Чунки

оила касбга йуллашнинг энг таъсирчан, шу билан бирга ёмон бошқариладиган омилидир. Шунинг учун тарбиячи ва синф раҳбарлари ота-оналар билан мустаҳкам алоқа урнатишлари зарур.

Тадқиқот натижалари шуни курсатмоқдаки, 15-17 ёшли йигит ва кизлар узига хос муайян ва барқарор темперамент, характер ва қобилият хусусиятларига эга буладилар, бироқ буни уқувчиларнинг узлари тула англаб етмайдилар ёки нотугри баҳолайдилар.

Успирин шахснинг таркиб топиш қонуниятларини қараб чиқишда эътиборни шунга қаратиш керакки, илмий тафаккурни шакллантириш учун уқувчилар фаолиятининг характери ва мазмуни, уларнинг табиат ва жамият тугрисидаги билимларини синтез қилувчи уқув предметларининг мавжуд бўлиши муҳим аҳамиятга эгадир. Бироқ шуни ҳам таъкилаб ўтиш муҳимки, буларнинг тизимлилиги ва умумлаштирилганлиги, назарий масалаларга бўлган қизиқиш, тушуниб фикрлаш қобилиятининг ривожланиб бориши, юқори синф уқувчиларининг билиш соҳасидаги фаоллиги – бу дунёқарашни ривожлантириш шартларидандир. Уқувчиларнинг тобора ўсиб борадиган ижтимоий фаоллик, ахлоқий тажрибанинг туплана бориши, ҳулқ-атворнинг социал ва этик нормалари эгалла олиниши, турли ҳилдаги социал ҳодисаларга, бошқа одамларнинг ҳулқ-атвори ҳамда фаолиятига муайян эмоционал муносабатнинг шаклланиши – успирин дунёқарашини шакллантиришда ҳал қилувчи аҳамиятга эга булади. Дунёқарашнинг шаклланиши успириннинг тевақал атрофдаги барча нарсаларга ҳамда ўз-ўзига нисбатан муайян шахсий қараш тизимига эга бўлган шахс сифатида ўзини тобора чуқурроқ англаб боришнинг натижаси ва шартли ҳисобланади.

Илк ёшлик даврида уқувчилар ўз-ўзини англаш тўғрисида интенсив ривожланади. Бундан ташқари аввалги ёш давларида бўлгани қоби ўз-ўзини англаш тўғрисида барча йўналишлар бўйича ривожланишда давом этади. Бу ерда узига ўзи берадиган ноадекват баҳоларнинг – оширилган ёки пасайтирилган баҳоларнинг қайси бири ҳавфлироқ эканлиги тугрисида ҳеч нарсаси деб бўлмади. Бу ривожлана бораётган шахсга берилган тасифнома ҳисобга олингандагина тугри белгиланиши мумкин. Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, бола ўз-ўзига зиддиятчи баҳо берган кезлари унга ҳар-ҳил педагогик таъсир чоралари қўлланиши зарур. Бундай таъсир чоралари боланинг иззат-нафсига теғмайдиган ва ўзук давом этадиган бўлиши керак. Уқувчининг ўз атрофидаги қишилар билан мулоқотга қиришиш характери ҳам ўзгаради ва бундай алоқалар уқувчи учун муҳим аҳамият қасб этади.

Бу ёшдаги уқувчиларнинг ўқитувчилар билан муносабатларига ҳос хусусиятлар ҳақида алоҳида тўхталиб ўтиш лозим. Бундай хусусиятлар биринчи галда ўқитувчиларнинг ўз уқувчиларининг аҳволини юракдан тушуниш сингари индивидуал фазилатлар билан белгиланади. Бу ёшдаги уқувчилар билан ўқитувчининг ўзаро муносабатларига доир хусусият ҳақида тўхталиб ўтиш керак. Олиб қўрилган маҳсул тадқиқотлар шуни курсатмоқдаки, бундай ўзаро муносабатларга баҳо бериш масаласига ҳамма ҳар-ҳил қарар экан. Бунда бу хусусиятларга бир ҳил қишиларнинг баҳолари билан бошқа тоифадагиларнинг баҳолари ўртасида анчагина фарқ қўрилиши қўзатилади. Қўпинча ўқитувчилар И. С. Қоннинг ибораси билан айтганда, «ўзлари тарбия

бераётган болаларга канчалик якинликларига ортикча бахо берадилар ва бу билан уша болаларга узлари курсатадиган таъсир чораларини ҳам ортикча бахолайдилар».

Илк ёшлик давридаги укувчилар билан укув тарбия ишларини олиб бориш жараёнида, уларни меҳнат фаолиятига тайёрлаш, узининг ижтимоий ва фукаролик бурчини бажаришга фаол киришиш, уларни оилавий ҳаётга тайёрлаш сингари масалаларни ягона талаблар асосида ҳал қилмоқ лозим. Ушбу масалаларни ҳал қилишнинг эҳтимол тутилган йулларини таҳлил қилиш ва уларни психологик жиҳатдан асослаб беришда қуйидаги ўчта муҳим шартни таъкидлаб ўтиш керак:

1. Мазкур ёш даврида болаларга бериладиган тарбия ўз-ўзини тарбиялаш томон канчалик куп ўсиб ўтса, ўнинг педагогик таъсири ҳам шунчалик самарали бўлади.

2. Усмирларда фаол ҳаётий позицияни шакллантириш, ўз Ватанининг чинакам фукаросини тарбиялаш, инсон шахсининг барча жиҳатларини ривожлантириш – буларнинг ҳаммаси ўспириннинг ўзи фаоллик курсатиш ва ҳар томонлама мулоқотга киришиш жараёнида мумкин бўлади.

3. Усмирлик ёшида болаларни ўқитиш ва тарбиялаш ишлари уларда сақланиб қолган болалик элементларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилмоғи керак. Лекин бунда болада пайдо бўлиб ва ривожланиб келаётган, қатталарга ҳос ҳусусиятларга таяниб, ҳамда шу ҳусусиятларни ҳам ҳисобга олган ҳолда иш қуриш зарур.

Ўз вақтида буюк психолог Л.С.Виготский (1896-1934) шундай деган эди: «Педагогика кечаги қўнға қараб эмас, болалар ривожланишининг эртанги қўнини мулжалға олган ҳолда иш қўритиши керак».

Илк ўспириннинг психик ривожланиши ҳаракатга келтирўвчи қўч жамоат ташкилотлари, укув қўрти жамоаси, таълим жараёни қўядиган талаблар даражасининг ошиши билан ў эришган психик қамолот ўртасидаги зиддиятдан иборатдир. Турли қарама-қаршилиқлар, зиддиятлар ўспириннинг ахлоқий, ақлий, эстетик жиҳатдан тез ўсиши орқали бартараф қилинади.

Илк ўспиринлик ёшидаги ўзғаришлар мактаб, оила, шахслараро муносабатлардаги мавқеини янада мустаҳкамлашнинг муҳим омили ҳисобланади. Лекин етакчи, ҳал қилўвчи омил ўспирин фаолиятининг ҳусусияти, моҳияти ва мазмунидаги тўб бўрилишдир.

Ўспиринларда аввало ўзини англашдаги силжиш яққол қўзға ташланади. Бў ҳол шунчаки ўсишни билдирмайди, балки ўз шахсиятининг маънавий – психологик фазилатларини, фаол ижтимоий турмуш тарзининг мақсад ва вазифаларини англашни, оқилона баҳолашни ақс эттиради. Ўспиринда ўзининг рухий дўнёсини, шахсий фазилатларини, ақл-зақоватини, қобилияти ҳамда имқониятини аниқлашға интилиш қўчаяди. Хўлк-атворини қиловлаш, ҳис-тўйгулари ҳамда ички кечинмаларини тўшуниш иштиёқи вўжудға келади.

Ўспириндаги ўзини англаш турмуш, ўқиш, меҳнат ва спорт фаолияти тақозаси билан намоён бўлади. Мактабдаги одатланмаган вазиятнинг шахслараро муносабат ва мулоқот қўламининг қенгайиши ўзининг ақлий, ахлоқий, иродавий ҳис-тўйгуларининг ҳусусиятларини оқилона баҳолаш, қўйилаётган талабларға жавоб тариқасида ёндошиш ўзини англашни

таъминлайди. «... Орзу умидлар билан яшаётган, дунёкараши, рухий олами шаклланаётган ҳар қайси инсон ёшлик чоғида ҳаётнинг маъно мазмуни ҳақида уйлайди, жамиятда ўз ўрнини топишга ҳаракат қилади, шунга қараб турмуш режалари, интилишлари пайдо бўлади. Қўп нарса, албатта, инсоннинг ўзига ва тарбиясига боғлиқ», - дейди Президентимиз И. А. Каримов.

Успиринларда ўзини англашга алоқадор хусусиятлар мавжуд.

Успирини усмирга қараганда ўз маънавияти ва руҳиятининг хусусиятларини туларок тасаввур эта олса ҳам, уларни оқилона баҳолашда камчиликларга йўл қояди. Натижада у ўз хусусиятларига ортиқча баҳо бериб, манманлик, такаббурлик, қибрланиш иллатларига дучор бўлади, синф ва педагоглар жамоасининг аъзоларига ғайритабиий муносабатда бўла бошлайди. Шунингдек, айрим успиринлар ўз ҳатти-ҳаракатлари, ақлий имкониятлари ва қизиқишларига паст баҳо берадилар ва ўзларини камтарона тутишга ҳаракат қиладилар.

Успириннинг усмир ёшидаги боладан фарқ қиладиган яна бир хусусияти – мураккаб шахслараро муносабатларда акс этувчи бурч, виждон ҳисси, ўз кадр-кимматини эъозлаш, сезиш ва фахмлашга мойилликдир. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, укувчида ўзининг фазилати тугрисида яққол тасаввур ҳосил қилиш ўнга укутувчи жуда усталлик, зийраклик билан ёрдам бериши лозим. Ў ўзининг дустона, илик муносабати билан синф жамоаси аъзолари эътиборида ишонч, обрў қозониши учун ҳар бир мулоҳазасида педагогик-психологик назоратга риоя қилса, йигит ва қизларда ҳам ўз қучига, имкониятига, фахм фаросатига ишонч ҳиссини пайдо қилади. Уларда устозга чуқур ҳурмат, миннатдорчилик туйғуларини уйғотади.

Успирин укувчида ўзини англаш неғизида ўзини-ўзи тарбиялаш истаги тугилади, ўзларида энг қимматли фазилатларни, укув ва малакаларни онгли, режали, тартибли, изчил ва мунтазам таркиб топтиришга эҳтиёж сезадилар.

Успиринларда идеаллар бир неча қуринишда намоён бўлиши ва акс этиши мумкин. Масалан, улар танikli кишиларнинг қиёфалари, бадиий асар қахрамонлари тимсолида ўзларида юксак фазилатларни гавдалантиришни орзу қиладилар. Баъзан ўзларини эпчил, чакқон, жасур қилиб қўрсатишга интилиб, усмир сингари ҳатоликларга йўл қоядилар.

Успирин маънавий ҳислатларга, ахлоқ нормаларига жиддий муносабатда бўладилар. Улар ахлоқий туркумлар, бирликларнинг мазмунини чуқур англай бошлайдилар, ҳар қайси ахлоқий тушунчанинг нозиклиги ва қўп маънолилигини билишга ҳаракат қиладилар. Масалан, бурч, виждон, гурур, қадир-қиммат, фахрланиш, маъсулият, ор-номус қаби тушунчаларни чуқур таҳлил қила оладилар.

Синф ва мактаб жамоаси таъсирида матоналилиқ, жасурлик, сабр-тоқатлилиқ, қамтарлик, интизомлилиқ, ҳалоллик, ҳамдардлиқ қаби фазилатлар такомиллашгани ва ҳудбинлик, лоқайдлик, мунофиқлик, лаганбардорлик, дангасалиқ, қурқоқлик, ғайирлик сингари иллатларнинг барҳам топиши тезлашади.

Успирин ёшидаги укувчилар шахсининг шаклланиши жараёнида жамоат ташкилотлари алоҳида аҳамият қасб этади. (Қасаба уюшмаси, «Қамолот», «Ватанпарвар», «Фидокор» ва бошқалар). Бу ташкилотлар успиринлардаги

гоявий-сиёсий, ватанпарварлик, жамоатчилик, инсонпарварлик, узаро ёрдам, хамкорлик туйгуларини мукаммал боскичга кутаради. Ана шуларни кузатиб тадқиқот олиб борган психолог Л.И.Уманский ташкилотчилик қобилияти узаро узвий боғлиқ қуйидаги қисмлардан иборат эканлигини аниқлайди:

1. Ташкилотчилик туйғуси (психологик топширик, кашфиётчилик, одоб, назокат, амалий ақл-идрокда уз ифодасини топади);
2. Тенгдошларига эмоционал-иродавий таъсир қурсатиш имконияти (муаммолар ечимига жалб қилиш, уларнинг қуч-ғайратини бириктириш);
3. Ташкилотчилик фаолиятига мойиллик (эмоционал хис-туйғу, ижобий муносабат, фаоллик қурсатиш, қатъий қизиқишлар ва хоказо).

Л.И. Уманскийнинг фикрича, успирин намунали ташкилотчи бўлиши учун қуйидаги хислатларга эга бўлиши керак:

а) ахлокий хислатлар – жамоатчилик, самимийлик, ташаббускорлик, фаоллик, меҳнатсеварлик;

б) иродавий хислатлар – матонат, қатъият, мустақиллик, ташаббускорлик, фаоллик, меҳнатсеварлик;

в) эмоционал хислатлар – ҳушчакчақлик, тетиклик, ҳазилкашлик, янгиликни хис қилиш, уз қучига ишонч, оптимизм ва бошқалар.

Успириннинг яна бир муҳим хислати – уларда юксак даражадаги дустлик, уртоклик, улфатчилик, муҳаббатнинг вужудга қелишидир.

Кузатишлардан ва турмуш тажрибасидан маълумки, одатда илк успиринлик ёшидаги угил-қизлар ҳаётда мустақил қадам ташлаш тугрисида аниқ, асосли фикр билдиришга қийналадилар. Шу сабабли қасб танлаш даврида оқилона ва тугри йул тутишни билмай довлдираб қоладилар ёки таваккалига иш қурадилар.

Урта мактабни битиргунча ҳамма укувчилар қасбини қатъий танлайди деб бўлмайди. Қасб-хунарга ҳар хил муносабатлар ҳосил бўлишининг асосий сабаби мактабдаги уқиш даврида қасб танлаш бўйича турли хил ниятлар, мотивлар пайдо бўлишидир.

В.А.Крутецкий успиринларда учрайдиган мотивлардан қуйида-гиларни алоҳида қурсатади:

- 1) бирор укув предметиға қизиқиш
- 2) ватанға фойда қелтириш истағи
- 3) шахсий қобилиятни қурақ қилиш
- 4) оилавий анъаналарға қиоя қилиш
- 5) дустлари ва уртокларига эрғашиш
- 6) иш жойи ёки укув қуртининг уйига яқинлиғи
- 7) моддий таъминланиши яхши эканлиғи
- 8) укув қурти ёки ишхона қуринишининг қиройилиғи ёки унға жойлашиш осонлиғи

Успиринларда қасблар ҳақида яққол тасаввур бўлмаслиғи сабабли улар қупроқ ҳатоға йул қуядилар. Уз қобилиятларини оқилона баҳолай олмаслиқлари туфайли у ёки бу қасбни эғаллаш учун қанчалик тез ва аниқ ҳаракат қила олишларини, бу ишға мослаша олишлари мумкинлигини билмайдилар. Бироқ ҳозир мазкур қунғилсиз ҳолатларнинг олдини олиш ва бартараф этиш имкониятлари мавжуд. Бунинг учун қуйидаги педагогик-психологик омилларға алоҳида эътибор бериш мақсадға мувофиқдир:

- 1) касбларни урганиш усуллари ишлаб чиқиш, уларни тавсифлаш ва лунда қилиб ифодалаш
- 2) уқитувчиларнинг касблар бўйича ташвиқот ишлари олиб бориши, уқувчиларга касблар юзасидан маслаҳатлар бериши успири ва унинг ота-онаси билан бирга касбга йуналтириш
- 3) успириларнинг касбнинг асосий турлари билан таништириш
- 4) меҳнат таълими дарсларида касбга тайёрлаш ва қизиқиш уйғотиш
- 5) психодиагностика ва касб танлаш усуллари амалиётга тадбиқ қилишга мослаштирилган турларини ишлаб чиқиш
- 6) жойларда замон талабига мос касб танлаш хоналари ташкил этиш
- 7) касб танлаш тарғиботи юзасидан успириларнинг оммавий ахборот воситаларига жалб қилиш ва психологик тайёрлаш.

Қўпчилиқ психологлар, масалан Е.А.Климов, турли касбларни тавсия қилиш ва улар ҳақида маълумот берадиган стендлар ташкил қилишни маслаҳат берадилар.

Меҳнат психологияси мутахассислари касбга йўллашнинг бошқа усуллари: барча фанларни ўқитишнинг политехник жихатини чуқурлаштиришни, табиий – математик фанларда атрофдаги ишлаб чиқаришдан объект сифатида фойдаланишни, ижтимоий фанларни ўқитишда улкашунослик материалларини қўллаб ўқувчиларнинг касбга қизиқишини ошириш, меҳнатга иштиёқ уйғотишни, дарсларда касблар ҳақида ахборотлар бериб боришни, меҳнат соҳалари билан ўқувчиларнинг муносиб танишиши ун шароит яратишни ва бошқаларни тавсия этмоқдалар. Қишлоқ мактабларида касб танлашга йўллаш бўйича имкониятлар кенг.

Успирилик ёшининг энг муҳим ва жиддий хусусиятларидан бири уларнинг оилавий турмуш ҳақидаги тасаввурларининг хилма-хиллигидир. Бу ёшда энг муҳим ҳиссиёт бўлмиш севги, муҳаббат мураккаб тарзда вужудга келади. Уртоқлик, дўстлик туйғуларни замирида бошқа жинсга қизиқиш пайдо бўлади. Маълумки, усмирилик ёшида ҳам меҳир-муҳаббат туйғуси ишқибозлик, қўнгил қўйиш, қўмсаш қўринишларида акс этарди. Лекин успириликнинг севгиси қўқур, қўчли, оташин, ҳақиқий бўлади.

Успирилик даврида вужудга келадиган ҳис-туйғуларни тўғри идора этиш, йиғит ва қизларга севги муносибатларининг нақадар нозиклигини, бўлажак оиланинг бахти ҳақидаги тушунчаларни тўғри аңғатиш яхши натижа беради.

Успирилик даврининг айнан ана шу хусусиятларини ва унинг долзарб МАЪРУЗА эканлигини ҳисобга олиб умумтаълим мактабларининг IX синфи ўқув режасига «Оилавий ҳаёт этикаси ва психологияси» ўқув фани қўритилган.

Юқори синф ўқувчиларини, лицей ва коллеж ўқувчиларини оилавий ҳаётга тайёрлаш иши мактаб ва коллежларда бошқалиб, оилада – ота-оналар томонидан давом эттирилиши қўрак. Акс ҳолда қўтилган натижага эришиб бўлмайди.

Ўқитувчилар ва ота – оналар успири йиғит ва қизларга севгининг икки тури – шахвоний туйғу замирида вужудга келадиган беқарорсевги ва қинакам дўстлик, инсоний муносибатлар асосида пайдо бўладиган ҳақиқий севги қўрлигини тушунтиришлари лозим.

*Успиринларни турмуш куришга тайёрлашда мактаб билан оиланинг ҳамкорлиги муваффақият гарови ҳисобланади.*

### **Ўз-ўзини текшириш учун саволлар.**

1. Усмирлик ва успиринлик даврларининг бир-биридан фарк қиладиган муҳим хусусиятларини нимадан иборат?
2. Успирин билиш фаолиятининг муҳим хусусиятлари.
3. Успириннинг кизиқиш, ҳиссият ва иродавий сифатлари қайси хатти – ҳаракатларида қупрок қуринади?
4. Успириннинг уз-узини англаши ва унинг шаклланиши.
5. Успиринларда оилавий ҳаёт ҳақидаги тасаввурларнинг шаклланиши.

### **Таянч суз ва иборалар:**

Илк успиринлик ёши. Шахс сифатлари. Ахлокий ҳислатлар. Иродавий ҳислатлар. Эмоционал ҳислатлар. Билишга кизиқиш. Успирин ва касб танлаш.

### **Адабиётлар.**

1. Крутецкий В. А. Педагогик психология асослари. Т1979.
2. Гозиев Э. Психология. Т.1994.
3. Ёш ва педагогик психологиядан практикум. Т.1991.
4. Казаков В. Г. Психология. М.1989.

## **15-МАЪРУЗА. Лицей ва коллеж уқувчилари уқув фаолиятининг психологик хусусиятлари.**

### **Режа:**

1. Уқув ишлари турларининг психологик асослари.
2. Малака ва қуникмаларни шакллантириш шартлари.
3. Ишлаб чиқариш таълимидаги машқларнинг психологик таснифи.

Касб–ҳунар таълими психологик нуқтаи–назардан–мураббий ва уқувчиларнинг ҳамкорликдаги фаолияти бўлиб, уқувчиларнинг касб-ҳунар эгаллашига, ишлаб чиқариш жараёнида касб–ҳунар сирларини билиб олишга, ишлаб чиқариш жараёнларини янада такомиллашти-риш учун ҳозирги замон ишлаб чиқариши технологик жараёнларини узлаштиришга, ҳозирги замон илғор ишчиси учун зарур бўлган касбий қобилиятларни ривожлантиришга ва малакали ишчи шахсини шакллантиришга йуналтирилган, таълимий ва тарбиявий жараёнлар мажмуидир.

Касб-ҳунар таълимининг психологик қонуниятларини билиш таълимнинг барча шаклларида, тизим ва методларида жуда муҳимдир. Чунки у касб урганиш жараёнини тугри ташкил қилиш билан таълим самарадорлигини оширишга кенг имкониятлар яратади, жумладан касб урганиш учун сарфланадиган ўқиш муддатини қисқартиришга, касбий тайёргарлик сифатини

юксалтиришга, касб-хунар таълими тизимидаги билим юртларида, коллежларда укувчиларнинг укишни ташлаб кетишларини камайтиришга ёрдам беради.

Касб-техника таълими турли шаклларда амалга оширилади: корхоналарда якка тартибдаги «уста-шогирд» шаклида; ишлаб чиқариш корхонасида узига зарур ихтисосдаги ишчини тайёрлаб олиш ва қайта тайёрлаш учун мулжалланган курслар ташкил қилиш тизимида; ва нихоят, касб-хунар коллежларида амалга оширилади.

Касб-хунар коллежларида укув таълим ишлари тарихан шаклланган таълим назариялари ва улар олдида қуйилган мақсадлар асосида олиб борилади. Бу назариялар турли даврларда, турли мамлакатларда яратилган ва турли мақсадларда ҳаётга тадбиқ қилинган бўлсада, бугунги кунда янгидан тикланиб келаётган услуб ва тадбирлар каторида буларни билиб қуйиш коллеж уқитувчи-мураббийлари учун фойдадан холи эмас.

Таълим назариялари энг аввало таълим мазмунига тааллуқлидир. Таълим мазмуни тарихий характерга эга бўлади. Кишилиқ жамияти тараққиётининг турли босқичларида у турлича бўлган. Утган асрнинг бошларида мактабдаги таълим мазмунини танлаб олишга нисбатан икки йўналиш: формал таълим назарияси ҳамда моддий таълим назарияси вужудга келди.

Формал (ёки классик) таълим назарияси тарафдорлари мактабнинг асосий диққат-эътибори болалар ёки ақли ҳали тушуниб етмайдиган табиат ва жамият ҳақидаги конкрет билимларни узлаштириб олишга эмас, балки укувчиларнинг ақлий қобилиятларини ривожлантиришга қаратилиши керак, деб ҳисоблар эдилар. Бу ривожланиш воситаси-формал ақлий машқлар, унинг материали эса тиллар, аввало қадимги тиллар (лотин, қадимги юнон, қадимги славян, форс ва эрон) ва араб тиллари, математика сингари фанлар биринчи уринга қуйилди. Гуёки, мутахассис қайси касб эгаси бўлишидан қатъий-назар тилларни билиши, чиройли сузлаши, узига қарата олиши, чиройли ёзиши, мазмунини тушунтириб беролмаса ҳам қўпгина формула ва қоидаларни билиши шарт деб қаралар эди. Қуруқ ёдлашдан бошқа иложи йўқ эди, бу эса билимга қизиқишни йўқотар эди.

Ишлаб чиқаришнинг ривожланиши ва уни техника билан қўроллантиришнинг ўсиши амалий ҳамда реал билимларни эгаллаган мутахассисларни талаб қилар эди. Ана шу шароитда моддий таълим назарияси вужудга келади, бу назария укув материалининг амалий жихатдан фойдали бўлиши уни танлаш мезонидир, деб ҳисоблар эдилар. Бу назария тарафдорлари мактабнинг укувчиларга конкрет билимлар беришини талаб қилар эдилар. Уларнинг фикрича, укувчиларнинг ақлий қобилиятларини ривожлантириш билан махсус шугулланиш керак эмас. Моддий таълим гоёси асосида прагматик педагогика назарияси яратилди ва ҳозир қўпгина мамлакатларда (АҚШ, Англия ва ҳокazo) кенг амал қилмоқда.

Бу назарияларнинг ҳар иккиси тула қимматли маълумот беришни таъминламайди. Уқитишнинг боришида, деб ёзган эди К. Д. Ушинский «Якшанба мактаблари» деган мақоласида, маълумот беришнинг ҳар икки мақсади – ҳам формал, ҳам моддий таълим амалга оширилади. «Биринчи мақсад – формал мақсад укувчининг ақлий қобилиятларини, унинг қўзғатувчанлигини, хотирасини, ҳаёлини, фантазиясини, ақл-идроқини ривожлантиришдан иборат. Уқувчига фақат муайян билимларни бериш эмас,

балки унда уқитувчининг ёрдамисиз, мустакил равишда янги билимларни эгаллаш иштиёки ва қобилиятини ҳам ривожлантириш кераклигини доимо ёдда тутиш зарур. Мактаб таълимининг иккинчи мақсади – реал мақсад формал мақсад каби муҳимдир, тугрироғи, агар истасангиз формал мақсаддан ҳам муҳимроқдир. Бу мақсадга эришиш учун аввало қузатишлар олиб бориш, тасаввурлар ҳосил қилиш, мулоҳаза юритиш учун предметларни оқилона танлаш лозим».

Мактаб таълимининг мазмуни қуйидагиларни ўз ичига олади:

1. Умум илмий билимлар, малака ва қуникмалар тизимини; буларни ўқувчилар табиат ва ижтимоий тараккиёт ҳақидаги фан асосларини урганиш жараёнида эгаллаб борадилар.
2. Политехник билим, малака ва қуникмалар тизимини. Бу тизим политехника таълими туфайли ҳосил қилинади, бу таълим ҳамма ишлаб чиқариш жараёнларининг асосий тамойиллари билан таништиради ва айни вақтда болага ёки ўсмирга барча ишлаб чиқаришнинг энг оддий қуроллари билан муомала қилиш малакаларини беради.

Ҳозирги замон фан–техника тараккиёти шароитида политехника таълимининг вазифаси – ўқувчиларни конструкциялашнинг, ишнинг ва энг қўп тарқалган ҳамда истиқболли бўлган техникавий объектлар ва ишлаб чиқариш жараёнларининг асосида ётувчи табиий-илмий ва илмий-техникавий принциплар билан таништиришдан; уларни ана шу объект ва жараёнларни таҳлил қилишга ургатишдан иборатдир.

3. Ўқувчиларнинг меҳнат таълими жараёнида (ўқув ўстахоналаридаги, саноат қорхоналаридаги ишлаб чиқариш амалиёти вақтидаги машғулотлар ва ҳоказолар) ва дарсдан ташқари вақтдаги хилма–хил ижтимоий фойдали ишларни бажариш натижасида ҳосил қиладиган меҳнат, қуникма ҳамда малакалари.

Ўқувчилар ана шу билим, малака ва қуникмаларни эгаллаш натижасида ҳаётга ва амалий фаолиятга, қелғусида эгаллайдиган қасбини танлашга ҳамда қасб-ҳунар коллежларида, олий ўқув юртида ўқишни давом эттиришга оид назарий ва амалий тайёргарликка эга бўладилар.

Маълумки мактаб таълими мазмунига фанда тўпланган маълумотлардан факат жамиятга зарур, педагогик жихатдан мақсадга мувофиқ ва маълум ёш ҳамда тайёргарлик даражасидаги ўқувчилар учун тушунарли бўлганларигина танлаб олинади.

Билим, малака ва қуникмаларни муваффақиятли эгаллаб олиш ўқитиш жараёнида ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари, аввалги тайёргарлик ва ривожланиш даражаси қанчалик эътиборга олинishiга боғлиқ.

Қатта мактаб ёши, яъни ўқувчининг лицей ва коллежда ўқиш даври, уларда дунёқараш интенсив равишда шаклланиб борадиган ёшдир. Бу ёшда энди билим захираси етарлигина бўлиб қолмай, балки ўша билимларни тартибга солишга бўлган интилиш ва имқониятлар ҳам қўзғатиланади. Мазкур даврда назарий билимларга қизиқиш, айрим фактларни умумлаштириш, улардаги умумий принцип ва қонуниятларни аниқлаб олиш истаги қескин даражада ортиб қетади. Бундай ҳолат илгаридан, яъни боланинг бундан аввалги психик

ривожланиши даврида ва энг аввало унда тушуниб тафаккур килиш кобилияти ривожлана бориши даврида тайёрланган булади.

Илмий тафаккурни шакллантириш учун катта мактаб ёши укувчилари укув фаолиятининг характери ва мазмуни, уларнинг табиат ва жамият тугрисидаги билимларини синтез килувчи укув предметларининг мавжуд булиши муҳим аҳамиятга эгадир. Бирок, шуни ҳам таъкидлаб ўтиш муҳимки, билимларнинг системалилиги ва умумлаштирилганлиги, назарий билимларга булган кизиқиш, тушуниб тафаккур килиш кобилиятини ривожланиб бориши, укувчиларнинг билиш соҳасидаги фаоллиги – булар дунёкарашни ривожлантириш шартларидандир. Укувчилардаги тобора усиб борадиган ижтимоий фаоллик, ахлокий тажрибанинг туплана бориши, ҳуқ-атворнинг социал ва этик нормаларини эгаллаб олиниши, турли ҳилдаги ижтимоий ҳодисаларга, бошқа одамларнинг ҳуқ-атвори ҳамда фаолиятига муайян эмоционал муносабатнинг шаклланиши – коллеж укувчилари дунёкарашини шакллантиришда ҳал килувчи аҳамиятга эга булади. Дунёкарашнинг шаклланиши лицей ва коллеж укувчисининг теварак-атрофдаги барча нарсаларга ҳамда уз-узига нисбатан муайян шахсий қараш тизимида эга булган шахс сифатида узининг тобора чуқурроқ англаб боришининг натижаси ва шартли ҳисобланади. Катта мактаб ёшида укувчилар уз-узини англаш туйғуси интенсив ривожланади. Бундан аввалги ёш давларида булгани сингари уз-узини англаш туйғуси барча йўналишлар бўйича ривожланишда давом этади: ўзи жисман уз танаси мавжуд эканлигини сезиш ва англаш йўналишида ривожланиши шулар жумласидандир. Лекин уз-узини англаш теранлиги ва характери ўзгариб боради. Бунда барча нарсаларни мустақил баҳолашга булган интилиш кескин ортиб кетишига эътибор бериш керак. Яна шу нарсага эътибор бериш муҳимки, юқори синф укувчисининг нарса ва ҳодисаларга берадиган баҳоси ҳамда ўзига ўзи берадиган баҳолар ҳам ҳар доим ҳам бир ҳил булавермайди. Бу ерда ўзига ўзи берадиган ноадекват баҳоларнинг оширилган ёки пасайтириб қўйилган баҳоларнинг қайси бири ҳавфлироқ эканлиги тугрисида умуман ҳеч нарса деб бўлмайди. Бку ривожланиб бораётган шахсга берилган умумий характеристика ҳисобга олингандагина тугри белгиланиши мумкин. Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, бола уз-ўзига зиддиятли баҳо берган кезлари унга ҳар-ҳил педагогик таъсир чоралари қўлланиши зарур. Бундай таъсир чоралари боланинг иззат-нафсига тегмайдиган ва узок муддат давом этадиган булиши керак.

Катта мактаб ёшидаги укувчилар назарий тафаккурининг шаклланишида ўқитувчининг кенг камровли билимга эга булиши катта аҳамиятга эга. Бу уз навбатида укувчиларнинг фанга кизиқиши ортишини қучайтиради, фан бўйича тугарак ва факультатив машғулотларга қатнашиш истагини пайдо қилади. Шунингдек, укувчининг мустақил фикрлашини ривожлантиришда, ўқитувчилар, синф раҳбарларининг сиймолари муҳим роль ўйнайди. Ўқитувчилар ўспиринларда урганилаётган нарса ва ҳодисаларнинг объективлиги, ҳаққонийлиги, тугрилигига ишонч ҳосил қилишлари, улардан қаноатланишлари ва уларни исботлашга ургатиб боришлари зарур. Иккинчидан, фан ўқитувчилари уз укувчиларини нарса ва ҳодисалар тугрисида оригинал фикр юритишга йўллашлари керак. Учунчидан, укувчиларнинг машғулотларда қўлланавериш, маънавий эскирган бир қилишдаги сузлардан,

иборалардан фойдаланишларига йул куймасликлари керак. Туртинчидан, фан уқитувчилари успирин йигит ва кизларга билимларини амалиётга тадбик килишни ургатишлари шарт, бунинг учун уларда амалий малакаларни шакллантиришга ҳаракат килишлари лозим.

Катта мактаб ёшидаги уқувчиларнинг уқув режасида кузда тутилган уқув фанларига танлаб муносабатда булиш хусусиятлари уларнинг келгуси ҳаёт йулларини қай даражада аниқ танлаб олган булишларига боғлиқ, яъни касб-хунар коллежидан кейин қайси йуналиш бўйича, таълимнинг қайси шаклида (кундузги, кечки, сиртки), давом эттириш ёки ишлаб чиқаришнинг қайси соҳасида ишлашни афзал қуришлари билан белгиланади.

Ақл танкидийлиги успирин умумий ривожига сезиларли таъсир курсатади. Урганилаётган ҳодиса тугрисида ҳукм ва ҳулоса чиқариш, тасдиқлаш ёки инкор килиш қобилиятини ривожлантиради.

Успирин тафаккури сифатини унинг мазмундорлиги, чуқурлиги, кенглиги, мустакиллиги, самарадорлиги, тезлиги ташкил қилади.

Успирин қобилияти, лаёқати ва истеъдоди таълим жараёнида, меҳнат фаолиятида ривожланади. Унинг қанчалик истеъдодли эканлигини аниқлаш учун зийраклиги, жиддий синовга шайлиги, меҳнатга мойиллиги, интилиши, психик тайёргарлиги, мантикий фикрашнинг тезлиги, изчиллиги, самарадорлигига эътибор бериш керак.

Успирин бирор ҳодисани асослаган, исботлаган пайтларида унинг муҳим хусусиятларига, бирламчи жиҳатларига синчковлик билан қарай бошлайдилар. Дарсликларни ўқиган ва ўқитувчилардан эшитган ахборотлар, хабарлар ва маълумотларга ишониш ва улардан қаноат ҳосил қилиш учун фаол ҳаракат қиладилар. Тафаккурни оқилона йуллар билан ўстириш учун ғавқулодда ҳолатларда ўқувчининг мазкур хусусиятини ёмонламай, балки унинг кичик бўлсада ютуғини рағбатлантириш керак.

Касб-хунар коллежларида ўқувчиларнинг билим савиялари ва ихтисослик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда таълимнинг ҳилма-ҳил усуллари қўлланади. Таълимнинг маъруза, курсатиш, амалий ишлар – машқ сингарилар қупрок усуллар қўлланилади. Шу билан бир қаторда ўқувчига касб-хунар ургатиш учун бевосита хизмат қиладиган махсус усуллар ҳам қўлланилади, жумладан, кейинги йилларда тавсия қилинган ва ўқув-тарбия жараёнига тадбик қилина бошлаган предметли, операцион, операцион-комплекс, муаммоли-аналитик, муаммоли-комплекс-турдош деб аталган методлар кенг қўлланилмоқда.

Таълимнинг предметли усули – энг қадимги усуллардан ҳисобланади. Бу усул ҳунармандчилик ишлаб чиқариши амалиётида ҳам қўлланилган эди. Бунда шогирд-ўқувчига бирор нарсани яшаш топширилади, шогирд нарсага қараб туриб янғисини ясайди, уста унга айрим курсатмалар беради ва натижани кутиб олади, баҳолайди. Намуна-андозага қараб ишлаш дастлабки вақтларда қийинлиги бўлса, кейинчалик ҳар бир операцияни талаб қиладиган ишларни алоҳида урганилганлиги учун қуп вақтни олади. (агралаш, рандалаш, эговлаш операцияларини қўллаб андозадаги бўюмни тайёрлаш).

Операцион усул (ёки таълимнинг операцион тизими усули) 1868 йилда Москва ҳунар билим юртида (ҳозирги Н. Э. Бауман номидаги олий техника

билим юртида) Л. К. Советкин деган киши томонидан тақлиф килинган эди. Кейинрок рус олимлари С. А. Владимирский, А. К. Гастев, чет эл олимлари Ф. Тейлор, Джилберт ва бошқалар томонидан такомиллаштирилган. Бу усулнинг мохияти шундан иборатки, унда алохида усул ва технологик операцияларга ургатиш диққат марказга қуйилади. Масалан, дурадгор – болта билан ёғочни тугри чопа олсин, арралаш, рандалаш, искана билан ишлай олсин, уйик ва куббалар чиқара олиш ва хоказо, чилангар эса – эгов билан ишлай олсин, зубила билан кесиш, лерка, плашка, метчик билан резбалар чиқара олсин ва хоказо. Бу операцияни билиш хоҳлаган нарсани яшашлари учун зарурдир. Операцион тизимнинг психологик жихатдан афзаллиги шундан иборатки, у турли ишларни бажаришга тез мослаша оладиган мутахассисни киска вақт ичида тайёрлашга имкон беради. Камчилиги эса, предметли намунанинг кулланил-маслиги, айрим операцияларнинг конкрет вазиятларда кулланилмаслиги, урганишни ишлаб чиқариш меҳнатида узилиб қолганлигида-дир. 30 – йилларга келиб, операцион усулни операцион–комплекс тобора кўпроқ сиқиб чиқара бошлади. Бу усул аввалги предметли ва операцион усулларнинг ижобий томонларини узида бирлаштирган эди. Бу усул таълимнинг икки босқичини назарда тутди. Биринчи босқич – унча мураккаб бўлмаган ва махсус танлаб олинган ишларни бажариш учун айрим технологик усул ва операцияларни бажаришни узоқлаштириш. Иккинчи босқич – тобора мураккаблашиб борадиган операциялар комплексини бажариш. Операцияларни бажаришдаги меҳнат маҳсулининг аҳамияти укувчиларнинг операцияларни бажаришга кизиқишларини, таълим жараёнида фаоллашувига имкон беради. Касб–хунар коллежларида деярли барча соҳалар бўйича малакали ишчилар тайёрлашда операцион–комплекс тизими кулланиши мумкин. Операцион–комплекс тизимининг психологик нуқтаи-назаридан камчилиги шундан иборатки, операцион машқлар ва тегишли МАЪРУЗАга доир комплекс ишлар уртасида етарлича алоқа урнатилмаган; унда ақлий ва сенсор малакаларни шакллантириш назарда тутилган эмас, шунингдек, айрим ута узоқлаштириши кийин бўлган саъи – ҳаракатларни, шунга алоқадор бўлган операцияларни машқ килдириш ҳам эътибордан четда қолганлигидир. Бу тизим ақлий малакалар мотор малакаларидан устун келадиган касбларга ургатишда яроқсиздир.

60–йилларда С.Я.Батишев томонидан муаммоли-аналитик тизим тавсия қилинди. Бу тизимда барча дастур материалларини урганиладиган меҳнат жараёнларини таҳлил қилиш асосида алохида укув муаммоларига ажратиб чиқилади, мустақил бўлиши имконият-лари аниқланади. Касбга ургатиш методларининг янада такомил-лашган хилларини кидириб топиш ҳаракати бугун ҳам давом этмокда. Жумладан, К.Н.Катханов ҳозирги замон ишлаб чиқариш таълими асосига касбнинг иккита муҳим элементи – меҳнат усули ва иш тури олиниши керак. Ишлаб чиқариш таълимининг тақлиф қилган бу тизимини «муаммоли-комплекс–турдош» усули деб аташни тақлиф қилди. Бу тизимнинг аввалги тизимлардан муҳим фарқи шундаки, янги тизимда меҳнат элементлари, касбий тайёргарлик ишлари касбнинг ута катта қисмлари ва шартли йиғма тушунчалар эмас, балки «укув-меҳнат операциялари» учун зарур саъи–ҳаракатдир.

Эслатиб утилган касбга ургатиш тизимларининг хилма-хил булишига карамай, улар укувчиларнинг индивидуал-психологик хусусиятларига караб, у ёки бу малакани шакллантириш учун мос келиши мумкин. Шунинг учун ишлаб чиқариш таълими устаси ва меҳнат уқитувчиси буларнинг ҳаммасидан уз урнида фойдалана олиши керак.

Кишида мақсадга мувофиқ тарздаги саъи-ҳаракатларни бажариш ва бошқаришнинг қисман автоматлашуви малака деб аталади. Психологик нуқтаи-назаридан ишлаб чиқариш малакаларини уч асосий гуруҳга булиш мумкин: сенсор (қуриш, эшитиш, тери ваҳ.), ҳаракат ва ақлий малакалар (ҳисоблаш, чизмаларни уқиш, ишлаб чиқариш вазифаларини ҳал қила олиш малакалари).

Психологик тадқиқотлар ва психологик тажрибаларни умумлаштириш натижасида меҳнат малакалари ҳосил қилишга алоқадор шарт шароитлар белгилаб чиқилган: 1) вазифанинг аниқлиги, мақсадни тушунилиши ва мақсадга эришиш усулларини билиш; 2) укувчиларнинг зарур билимларга эга булиши; 3) таълим методларининг малака турлари хусусиятларига мос келиши; 4) инструктаж самарадорлиги; 5) машқларнинг етарли бўлганлиги; 6) укувчилар билими ва фаолиятига уз вақтида объектив баҳо берилганлиги, машқ натижаларини укувчиларнинг билиши; 7) укувчилар фаолиятининг фаол характери.

Малакалар касб таълими жараёни ривожига автоматлаша бориб, қатор босқичларни босиб утади:

Биринчи босқич – малакани англай бошлаш.

Иккинчи босқич – онгли, лекин нуноклик билан бажариш.

Учинчи – малакаларнинг автоматлашуви.

Туртинчи – юксак автоматлашувли малака.

Бешинчи – диавтоматизация, яъни ҳаракатларни бажаришнинг ёмонлашуви, эски ҳато ва тангликларни тикланиши. Ҳаракат ва малакаларнинг фойдали автоматлашуви ва зарарли автоматлашуви булиши мумкин, буни фарқлаш керак.

Қуйилган мақсадга мувофиқ тарзда ҳаракат усулларини танлаш ва амалга ошириш учун мавжуд билимлар ва малакалардан фойдаланиш қуникма деб аталади. Касб қуникмаси ёки маҳорати уз шаклланишида қатор босқичларни утади: Биринчи босқич – дастлабки маҳорат босқичи. Мақсадни англаш ва уни бажариш учун ҳаракат йулларини қидириб топиш. Бунда фаолият қупинча синаб қуриш ва ҳатолар усулида булиши мумкин. Иккинчи босқич – маҳорат етарли бўлмаган фаолият.

Учинчи босқич – айрим умумий маҳоратлар. Бу босқичда бир қанча яхши ривожланган, лекин тор доирадаги маҳоратлар булиши мумкин. Бешинчи босқич – моҳирлик, усталик. Бу босқич турли малака ва қуникмаларни қуллаб, ижодий ишлай олиш билан характерланади.

Машқлар – узлаштирилган билим, қуникма ва малакалар асосида узлаштирилган ҳаракатларни бир неча марта такрорлашдир. Машқлар қуйидаги асосий шароитларда муваффақиятли булиши мумкин: 1) мақсаднинг аниқлиги; 2) ҳаракат мазмунини, тартибини аниқ тасаввур қилиш; 3) узлаштириладиган ҳаракатлар ва ҳавфсизлик қоралари қоидаларини олдиндан узлаштириб олиниши; 4) машқ қилинадиган ҳаракатларни қуп марта такрорлаш; 5) укувчи

фаолиятига уз вақтида баҳо бериб борилиши, хатоларни курсатиб бориш; 6) укувчиларни уз-узини назорат қилишга ургатиб борилиши; 7) машқларни уз вақтида хилма-хил ва мураккаблашиб борилиши; 8) вазифаларнинг аста–секин мураккаблаштириб ва орттириб борилиши. Булардан биринчи, иккинчи ва учинчи шартлар бевосита инструктажга боғлиқ. Инструктаж деганда ишлаб чиқариш таълими жараёнида укувчиларга берилган курсатма ва амалий маслаҳатлар тушунилади. Инструк-тажнинг кириш, жорий ва якунловчи турлари бор. Инструктаж ҳам турли босқичларда (4 босқичда) олиб борилиши мумкин. Бу вазифанинг мураккаблигига, вазиятга боғлиқ. Машқлар махсус жойларда (устахонада), ишлаб чиқариш цехларида ёки тренежер ёрдамида бажарилиши мумкин.

**МВ: Касб маҳоратини шакллантиришда психологик тренинг аҳамиятини изохланг.**

#### **Уз–узини текшириш учун саволлар.**

1. Хунар-техника таълими уз ичига нималарни олади?
2. Касб таълимининг қандай методлари бор?
3. Касб таълимининг қандай шакллари бор?
4. Куникма, малака ва маҳорат нима?
5. Куникма ҳосил қилиш босқичлари қайсилар?
6. Машқ ва унинг максоди, вазифалари, воситалари.
7. Тренажер ва унинг турлари.

#### **Таянч суз ва иборалар:**

Касб–хунар таълими. Муррабий ва укувчи фаолияти. Таълим шакллари. Ақл танкидийлиги. Машқ ва унинг натижаларини қайд этиш.

#### **Адабиётлар.**

1. Умумий психология. А.В.петровский тахр. Т.1992.
2. Гозиев Э. Психология. Т.1994
3. Казаков В. Г. психология. М.1989. 339-353 б.
4. Ёш ва педагогик психологиядан практикumю Т.1991

### **16-МАЪРУЗА. Укувчи–талаба шахсининг ижтимоий-психологик хусусиятлари. Шахсининг ўз ўзини англаш маҳорати**

#### **Режа:**

1. Олий мактаб психологияси ҳақида.
2. Талаба-ёшларнинг психологик хусусиятлари.
3. Талабалар укув фаолиятининг хусусиятлари.
4. Билим олиш кийинчиликлари ва уларни бартараф қилиш.
5. Маъруза ва семинар сифатини баҳолаш.
6. Касб таълими психологиясида шахс тушунчаси.

7. Шахс фаоллиги ва унинг йуналганлиги
8. Шахснинг уз–узига баҳо бериши, камолатга интилиш даражалари
9. Уз «Мени» ни англаб етиши
10. Уз–узини баҳолаш ва унинг мезонлари.

Ҳозирги энг долзарб муаммолардан бири олий укув юртлиридаги таълим–тарбия ишлари самарадорлигини кескин оширишдан иборат.

Олий укув юртлиридаги таълим тарбия жараёнлари самарали амалга ошириш учун талабалар билан уkitувчилар уртасида узлуксиз таъсир уитказиш хукм суриши лозим. Бу таъсир утказиш умумтаълим мактаби уkitувчиси ва укувчиси уртасидаги, ёки лицей ва коллеж уkitувчиси ва укувчилари уртасидаги муносабатлардан фарк килади, бу бир томондан улар уртасидаги ёш хусусиятлаорига, ижтимоий – хукукий мавкеларига боглик булса, аудиторияда «устоз-муаллим» ва «шогирд-тингловчи», тарзида, аудиториядан ташкарида дустона, ака-ука, хатто «ота-бола» муносабатларига якин дустона, дилкаш булиши максадга мувофикдир. Лекин, шу ваكتгача олий мактаб психологияси, ундаги талаба ва профессор–уkitувчилар уртасидаги психологик мухит чукур тахлил килиб чикилмаган.

Олий укув юртидаги таълимнинг узига хос хусусиятлари талабаларгнинг бошка ижтимоий гурухлар билан мулокотга киришиш учун мухим имконият яратади. Талабалик даврининг асосий хусусиятларидан бири – ижтимоий етукликнинг жадал сурат билан руёбга чикишидир.

Талабалик даври успиринликнинг иккинчи боскичидан иборат булиб, 17-21 (25) ёшни уз ичига олади ва узининг хусусиятларига эга. Мазкур паллада успирин узига рухий инкироз ёки тангликни бошидан кечиради, катталарнинг турли ролларини бажаришга уриниб куради, турмуш тарзининг янги жихтларига куника бошлайди.

Ҳозирги фан-техниканинг ривожии бир томондан ахборотлар, маълумотлар олишни купайтирса, осонлаштирса, иккинчи томондан ёшларда бирор мутахассисликка интилиш, мутахассисликка оид билимларга баркарор интилиш – кизикишнинг пасайишига, хатто йуколишига олиб келмокда, чунки катъийлик, ижодий изланиш, иродавий зур бериш урнини локайдлик, фаолиятсизлик эгалламокда. Бошкача айтганда, улар «тайёр ахборотларнинг кули» га айланиб хам келмокдалар. Турмушда компьютер, диплей, ЭХМ, калькуляторлар инсон ақлий меҳнатни енгиллаштиради, уларни ақлий зур беришдан халос килади. Лекин бу кулайликлардан фойдалана билиш, янгирокларини ярата билиш керак-ку! Бу ёрдамчи воситаларнинг тугри, аник ишлаётганига ким кафолат беради, уларни ким кандай текшириш керак. Албатта, буни бугунги укувчи, талаба килиши керак-ку!

Талабанинг мактаб укувчисидан мухим фарки шундаки, уфакат тингловчи-укувчигина эмас, мустакил илм, хунар олувчидирм (студент–лотинча «мустакил шугулланувчи деган маънони англатади).

Талабаларга мустакил билим олиш, уз фаолиятини узи ташкил килиш, уз–узини бошқариш, янги гоьларни ишлаб чикиш ва хоказоларни ургатишдир. Бу вазифаларни амалга оширишнинг асосий омили – монологик маърузадан диалогик маърузага–мулокотга утишдир.

Психологларнинг тадқиқотлари шахс ҳаёт тажрибасини эгаллашда унда узлигини англаш вужудга келади, жумладан, шахсий ҳаётининг мазмунини англаши, аниқ турмуш режаларини тузиши, келажак ҳаёт йулини белгилаши ва хоказолар амалга ошишини курсатади. Талаба аста-секин микрогуруҳнинг нотаниш шароитларига кунигиб боради, узининг ҳақ-ҳуқуқлари ва мажбуриятларини била бошлайди.

|                                                                                    |
|------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>МС: Мактаб ўқувчиси билан талаба фаолиятининг асосий фарқи нимада кўринади?</b> |
|------------------------------------------------------------------------------------|

Талаба 17-19 ёшда ҳам уз ҳулки ва билиш фаолиятини онгли бошқариш имкониятига эга бўлмайди ва шунга кура ҳулк мотивларининг асосланмагани, узокни курулмаслик, эҳтиётсизлик каби ҳолатлар руи беради. Бу ёшда баъзан айрим салбий ҳатти-ҳаракатлар кузга ташланади.

Талабалик йилларида ёшларнинг ҳаёти ва фаолиятида узини–узи камолотга етказиш жараёни муҳим рол уйнайди. Идеал «мен» ни реал «мен» билан таққослаш орқали узини-узи бошқаришнинг таркибий қисмлари амалий ифодага эга бўлади. Талаба нуқтаи-назарича, идеал «мен» ҳам муайян мезон асосида етарли даражада текшириб курилмаган, шунинг учун улар гоҳо тасодифий, гайритабiiй хис этилиши муқаррар, бинобарин, реал «мен» ҳам шахснинг ҳақиқий баҳосидан анча йироқдир. Укув йили бошида талабада кутаринки қайфият, олий укув юртига кирганидан завқ-шавқ туйғуси кузатилса, муайян конун ва қоидалар билан яқиндан танишиш натижасида унинг руҳиятида кескин тушқунлик руи бериши ҳам мумкин. Бизнингча, олий мактабда тарбия ишларини режалаштиришда, таълим жараёнида талабага узига ҳос муносабатда бўлиш мазкур даврнинг муҳим шартларидан биридир.

Юқорида айтилганлардан қатъий-назар йигит ва қизларни олий укув юртига қабул қилиш уларда уз қучлари, қобилиятлари, ақл-заковатлари, ички имкониятлари ва иродаларига қатъий ишонч тугдиради, ана шу ишонч уз навбатида тулақонли ҳаёт ва фаолиятни уюштиришга умид туйғусини вужудга келтиради. Бу фикрларни Б. Г. Ананьев раҳбарлигида утқазилган тадқиқот натижалари ҳам тасдиқлайди.

Талабалар укув фаолияти муваффақиятининг муҳим шарти олий укув юртидаги таълим жараёнининг узига ҳос ҳусусиятларини урганиш, дискомфорт, (ноқулай, ноҳуш) туйғусини бартараф қилиш, микромуҳитда юз берадиган зиддиятларнинг олдини олишдан иборатдир.

Одатда қуйи курс талабалари укув фаолиятини мумкин қадар туларок тасаввур этишга ҳаракат қиладилар, лекин уни бошқариш тугрисида етарли маълумотга эга бўлмайдилар. Қупинча улар укув фаолиятини бошқариш деганда, укув материалларини узлаштирилишини режалаштириш, назорат қилиш, баҳолаш қабиларни тушунадилар. Талабалар варақа саволларига берган жавобларидан маълум бўлишича, уларда укув фаолияти тизимини тасаввур этишдан ташқари уни бошқаришнинг айрим имкониятлари юзасидан муайян билимлар ҳам бўлади. Тажибада иштирокэтган (730 нафар) синалувчиларнинг 15 % шахсий фаолиятни бошқариш деганда узлиштирилаётган укув

материалларини куп марта такрорлаш жараёнини тушинадилар, унинг бош мақсади матннинг моҳиятини аниқ англашдан иборат деб биладилар.

Айрим талабалар уз жавобларида бирор хусусиятга эга булган материалларни узлаштиришнинг усулларини ҳам ёзганлар. Куйи курс жавобларидан бирида: «Мен аввал укув материални қисмларга ажратаман, сунг улар уртасида мантикий уйғуликни вужудга келтираман, муҳим ва бирламчи аломатларни топишга ҳаракат қиламан».

Аммо талабаларнинг қупчилиги укув фаолиятини бошқаришнинг умумлашган усулларини таърифлаш, англаш, фаолиятнинг ҳаракатларини қандай тартибда амалга оширишни тасаввур қилишдан анча йироқлидир. Ҳатто айрим ҳато фикрлар ҳам учрайди, режалаштириш, конспектлаштириш, таълимий усуллардан фойдаланишга қуйиладиган умумий талабаларни аниқ курсатиб беришда қийналадилар, муаммо доирасидан четлашадилар ва ҳ.

Учрайдиган шу қийинчиликларни моҳияти ва ҳақиқатига қура қуйидаги уч гуруҳга ажратиш:

1. Билишдаги қийинчиликлар: укув материалларининг мазмун ва қулини жиҳатдан кескин фарқланиши, уқитишнинг тқрли шакл ва усуллари (маъруза, семинар, коллоквиум, синов, махсус курс ва бошқалар), семинар ва маъруза материалларининг мураккаблиги, улар учун материал олиш манбалари хилма-хиллиги, мураккаб билим олиш малакалари етишмаслиги ва бошқалар.

2. Ижтимоий-психологик қийинчиликлар: атроф муҳит ва ҳаёт шароитининг узгариши; ҳаёт ва фаолиятнинг барча жаҳаларида мураккабликка утилиши, иродавий зур бериш, қобилият, ақлий имкониятлар буйича қатъийатсизлик – масалан, сессияларда, уқитишдан ҳайдалишдан қучиш, қурқитиш, ҳавфсирашнинг пайдо бўлиши.

3. Қасбий қийинчиликлар: Олий мактаб шарт-шароитларига мослашиш жараёнини нотўғри тасаввур қилиш, мутахассислик – ихтисослик амалиётидан унумли фойдана олмаслик, назарий бўюмлар билан амалиётнинг ажралиб қолганлиги, талабаларнинг профессиограммадан ҳабарсизлиги ёки профессиограмма талабларига жавоб берадиган қасбий фазилатларга эга эмаслиги.

Олий мактаб муҳитига мослашишда талабаларнинг узига ҳос типологик ва ёш хусусиятлари, ақлий имкониятлари, ақл – заковати, ахлокий фазилатлари маълум даражада рол уйнайди.

Қийинчиликнинг асосий сабаблари талабалар укув фаолиятининг тўғри усулларини билмаслиги, ақлий меҳнатда қуч ва имкониятларни бир текис тақсимлай олмаслигидан иборат бўлиб, булар ақлий зуриқишнинг негизи ҳисобланади. Талабаларда вужудга қелган ақлий зуриқиш тасодифий психологик ҳодиса эмас, унинг замирида шахсий укув фаолиятини оқилона бошқариш укувининг заифлиги ётади.

Олий укув юрти талабалари қупинча укув материалларини узлаштиришда бу фаолиятни тасодифий бошқаришга ҳаракат қиладилар. Бунда муайян материаллар мантикий ҳаракат билан эслаб қолинса, қолганлари мураккаб диккатдан узоклаштирилади. Натижада улар маърузанинг бир қисмини тинглайдилар, унинг моҳиятини базур англайдилар, уни конспектлаштиришга улғурмайдилар. Укув йили мобайнида ана шу ҳолнинг давом этиши имтиҳон

сессияларини талаба учун каттик синовга айлантиради. Шунга кура олий укув юритнинг асосий вазифаларидан бири талабани укув материалининг асосий манбалари билан ишлашга ургатишдан, унинг мустиқил билиш фаолиятини ташкил қилишдан, уни узини бошқариш усуллари билан таништиришдан иборатдир.

Талабалар олдига укув фаолиятининг таркибий қисмлари билан боғлиқ муайян қоидаларига риоя қилиб ҳал этиладиган масалалар қурилади: 1) Қандай йул билан аудиторияда тугри уқиш ва уқитиш мумкин? 2) Қай йусинда аудиториядан ташқари вақтларда мустиқил фаолиятнинг умумлашган усулларидан фойдаланса бўлади? 3) Маъруза-таалабанинг ақлий фаолияти учун оптимал шарт-шароитлар қандай яратилади? 4) Амалий ва семинар машғулотларига тайёргар-лиқ даражасини аниқлаш ва ифодалаш мумкин? 5) Таалабанинг имтиҳон ва синовларга тайёргарлиқ савиясини аниқлаш имконияти борми? Ва ҳоказо. Ҳозирги вақтда олий укув юртларида қулланиб келинаётган маърузаларни шартли беш турга ажратиш мумкин: ахборот берувчи, йуналтирувчи, рағбатлантирувчи, методик-услубий, ривожлантирувчи ва тарбияловчи. Маърузалар сифатини баҳолашда қуйидагилар ҳисобга олиниши керак:

1. Маърузанинг мазмуни – гоёвий–сиёсий йуналиши, илмийлиги, назарияни амалиёт билан боғлиқлиги, эмпирик материаллар қулами, баёни.
2. Таалабани уйлашга етакловчи материаллар борлиги, муаммоли баён қилиниши ва бошқалар.
3. Маърузанинг асослилиги.
4. Маърузанинг мутахассислик ва қасбий тайёргарлиққа мослиги.
5. Маъруза тизимлилиги.
6. Маъруза уқиш усули – қурсатмали, жонли, мантқий ургу ва ҳоказо.
7. Уқитувчининг талабага муносабати – эътибори, талабчанлиги ва ҳоказо.
8. Аудитория билан алоқа урната олиши.
9. Таалабалар давомати.
10. Маърузани қонспектлаштирилиши.
11. Нотиқлик фаолияти ва уни бошқариш – эркин, тезисга асосан ёқи қонспектдан уқийди.
12. Мақсадга эришиш – маърузани яқунлаш, савол – жавоб ва ҳоказо.

Олий укув юрти талабаларининг илм олишга интилиши, иштиёқи қуп жихатдан маъруза ва семинар машғулотларини қим ва қандай олиб боришига, булар уртасидаги мантқий ва ташқилий боғланишлар мавжудлигига ҳам боғлиқ.

Таҷрибада талабаларнинг семинар машғулотларидаги фаолиятини қуйидаги мезонлар асосида баҳоланади:

1. Таалабанинг семинарга қикишининг муайян мақсадга йуналгани;
2. Таалаба маърузасининг режаси: режалаштириш, масалани бирламчи ва иккиламчи аломатларга ажратиши, библиографияни тугри тузилиши ва ҳоказо.
3. Таалабанинг ҳулки: уринли бахслашуви, тугри жавоби, материални қуқур таҳлил қилиши, далилни қайта баён этиши, уз нуктаи-назари мавжудлиги, ихчам ва лунда таҳлил; маърузанинг зерикарлиги, бушлиги.

4. Узаро алока: талабанинг курсдошларига танкидий, самимий, эътирозли муносабати, тез мулоқотга киришиш имкониятлари.

5. Талабанинг машгулотни ишонч билан, мутахассисларча яқунлаши, тенгдошлари билимини бойитиши ёки аксинча;

Маъруза ва семинар машгулотлари самарадорлигини ошириш учун куйидаги психологик ҳолатларга эътибор бериш лозим:

1. Матн ва бирламчи манбалар буйича муҳим ва номуҳим белги ҳамда аломатларни ажратиш ёки мавҳумлаштириш;

2. Узлаштирилаётган уқув материалларини ўз вақтида таҳлил қилиб бориш ва умумлаштириш.

3. Талаба уқув материални идрок қилиши учун ақлий фаолиятнинг барча жабҳалари буйича йул-йуриқлар бериш.

4. Уқитувчи нуткидан ҳаёлан илгарилаб кетиб, унинг яқунловчи фикрини олдиндан фахмлай билиш ва бошқалар.

Шундай қилиб, олий мактабда маъруза ва семинар машгулотларини олиб борилиши, уқитувчининг бунга муносабати, усули талабаларнинг ўз устларида ишлашларига, ўзига талабчанликни оширишда катта аҳамиятга эгадир.

Юқорида айтганимиздай, уқитувчи ва талаба ҳамкорлиги таълим самарадорлигининг муҳим омилidir. Олий мактабда ҳамкорликдаги фаолиятнинг шаклланиши, унинг ижтимоий -психологик жихатини ташкил қилиш, ҳар қандай фаолиятни, шу жумладан, уқув фаолиятини ташкил қилувчи таркибий қисмларни урганиш сунгги ўн йил ичида амалга оширила бошлади.

Б. Ф. Ломов фаолиятини таҳлил этишнинг умумий психологияда қабул қилинган схемасини қуриб чиқиб, бу фаолиятни бажарувчи шахснинг бошқа шахслар билан ҳамкорлиги, бошқача қурилиши зарурлигини таъкидлаб ўтади. Яқка шахс фаолиятининг психологик таҳлили фаолият субъектининг бошқа одамлар билан алоқасини мавҳумлаштиради. Лекин бу мавҳумлаштириш ниятда муҳим-лигидан катъий-назар, урганилаётган ходисаларни бир томонлама ёритиш имкониятини беради.

Уқитувчи ва талабанинг ҳамкорликдаги фаолиятига доир тадқиқотларда, асосий эътибор ўзаро муносабатнинг ривожланишини урганишга қаратилган, уқитишни гуруҳли ташкил қилиш жараёни баён қилинган.

А. В. Петровский жамоадаги шахслараро муносабатлар фаолиятдан қелиб чиқишини урганиб, таълим жараёнида уқитувчининг талабалар билан ҳамкорлигини ташкил қилиб факат уларнинг мулоқотга эҳтиёжини қондириш воситасигина эмас, балки уқув материални узлаштиришнинг ҳам воситаси эканлигини тасдиқлаган эди.

Бу муаммога бошқачароқ ёндошган А.А.Бодалев уқитувчи ва талаба муносабати уларнинг самарали, ҳамкорлигини вужудга келтириш учун қулайлик яратиши зарур деб ҳисоблайди.

Ҳамкорликдаги махсулдор фаолиятни психологик жихатдан урганишни В. Я. Ляудис бошчилигидаги психологлар гуруҳи амалга оширди. Ушбу назарияга биноан, уқув фаолиятининг шаклланиши фан асосларини узлаштиришнинг негизи эмас, балки шахснинг ижтимоий-маданий кадриятларини эгаллаш жараёнидир. Бунга асосан талабанинг «яқин камолот

зонаси»нигина эмас, «перспектив ривожланиш зонаси»ни ҳам лойихалаш мумкин.

Хамкорликдаги укув фаолиятининг максади узлаштирила-диган фаолият ва биргаликдаги ҳаракатлар, муносабат ва мулоқотнинг бошқариш механизмини яратишдир. Хамкорликдаги фаолиятнинг махсули–талабалар мустакил ҳолда илгари сурган янги гоёлар ва узлаштирилаётган фаолиятнинг моҳиятига боғлиқ мақсадлар ва шерикликдаги шахс позициясини бошқариш истақларининг юзага келишидир.

Ҳозирги психологияда хамкорликнинг еттита шакли мавжуд, улар куйидагилардан иборат: 1) фаолиятга кириш; 2) мустакил ҳаракатлар(укитувчи ва талаба узица); 3) укитувчи ҳаракатни бошлаб беради ва бунга талабани жалб қилади; 4) тақлид ҳаракатлари; 5) мадад ҳаракатлари(укитувчи оралик маслаҳатларни бериб боради); 6) Уз-узини бошқариш ҳаракатлари (укитувчи мақсадни белгилаб беради ва охириги натижани баҳолашда катнашади); 7) узини–узи қузгатувчи ва уюштирувчи ҳаракатлар.

### **МВ: Таълимий хамкорлик шакллари шартланган.**

Олий мактаб психологиясида талаба шахсининг ижтимоий-психологик хусусиятларини текшириш, укитувчи ва талаба хамкорликдаги ва алоҳида фаолиятларини текшириш, талаба шахси психологик хусусиятларининг қўлгана томонларини текшириш, диагностика қилиш бўйича бир мунча тажриба ҳам тўпланган. Буларни касб таълими психологияси бўйича ташкил этиладиган амалий семинар машғулотларида синаб қуриш мумкин. Бунинг учун Э. Гозиевнинг «Психология» китобидаги 188-195 бетларда берилган тест синови усулларида, Е. И. Роговнинг «Настольная книга практического психолога» китоби биринчи томининг 274-286 бетлардаги, 310-327 бетлардаги тест синовлари суровномаларида фойдаланиш мумкин.

Субъектнинг одам зотида мансублиги индивид тушунчасида ифода қилинади. Индивид сифатида дунёга келган киши алоҳида социал фазилат қашф этади, шахс бўлиб етишади. Психологияда индивиднинг амалий фаолият ва муносабатлар жараёнида ҳосил қилинадиган ҳамда ижтимоий муносабатларнинг индивидга таъсир утқизиш даражаси ва сифатини белгилайдиган фазилатлар мажмуаси ҳам шахс тушунчасида ифодаланади.

Шахснинг узи нима? Энг аввало, биз шахс индивидининг фазилати эканини тан оладиган бўлсак, бу билан биз индивид ва шахснинг бирлигини тасдиқлаган ва айни пайтда бу тушунчаларнинг бир бирига ухшаш эканлигини инкор этган бўламиз. «Шахс » ва «Индивид » тушунчаларининг ухшашлигини етакчи психологлар Б.Г. Ананьев, А.Н. Леонтьев, Б.Ф. Ломов, С.Л. Рубинштейн ва бошқалар инкор этишади.

«Индивид» ва «Шахс» тушунчаларининг ухшашлиги эмас, балки бирлиги ҳақидаги фикр қуйидаги уртага қуйилиши мумкин бўлган саволга жавоб беришини такозо қилади. Шахс деб ҳисобланмайдиган индивиднинг мавжуд бўлиши ёки аксинча индивиднинг конкрет соҳиби сифатида ундан ташқарида ва усиз мавжуд бўлиши фактни қурсатилиши мумкинми? Тахминий тарзда фикр юритилган тақдирда униси ҳам, буниси ҳам бўлиши мумкин.

«Индивид» ва «Шахс» тушунчаларининг бир-бирига мос келмаслиги ва айтиш хам эмаслиги фактидан шу нарса аён буладики, шахс тушунчаси биргаликдаги фаолиятнинг ҳар бир иштирокчиси учун ушбу фаолиятнинг мазмуни, кадрятлари ва моҳияти орқали намоён буладиган шахсла аро барқарор боғланишлар тизимидагина англанилиши мумкин. Ташқаридан шунчаки қараганда бу субъект – субъект муносабатда қуринади, чуқурук ендошадиган бўлсак, бевосита субъект алоқаси шунчаки узида мавжуд бўлишидан қура қурук аллакандай объектлар (моддий еки ҳаелий) объектлар воситасида намоён бўлиши аниқланади. Бу индивиднинг муносабати фаолият объекти (субъект – объект – субъект) орқали намоён булади демакдир.

### **МС: Шахсининг ўз-ўзини англаши деганда нимани тушинасиз?**

Айтилганларнинг ҳаммаси шахсни фаолиятда ва муносабатда таркиб топадиган индивидлараро (субъект–объект–субъектлараро ва субъект–субъект–объектлараро) муносабатларнинг нисбатан барқарор тизими субъекти сифатида англаб етиш имконини беради.

Муайян социал бирлик учун етакчи фаолиятга қурук даражада «жалб қилинган» индивидуал фазилатларгина шахсининг ҳусусан узига ҳос фазилатлари сифатида юзага чиқади. Мисол учун эпчиллик ва қатъийлик успириннинг индивидуаллиги белгилари бўлгани ҳолда, жумладан у спортда туман биринчилигида даъвогар қомандага қушилмагунча ёки узок жойларга туристик саёхат пайтида у тезоқар ва муздек дарёдан қечиқ утишни таъминлашвазифасини уз зиммасига олмагунга қадар унинг шахсини таърифлайдиган белги сифатида юзага қикмай қелди. Айтнан шу сабабли ҳам педагог учун аҳамиятли бўлган укувқига индивидуал ёндашишини амалга ошириш вазифасини амалга ошириқ қурсатиш қерақ. Бу эса укувқининг дифференциал-психологик ҳусусиятлари (хотираси, қикқати, темпераменти, у ёки бу қобтиятларининг ривожланганлиги ва ҳ.қ.) ни ҳисобга олишни, яъни укувқининг уз тенгдошларидан нимаси билан фарқ қилиши ва шу муносабати билан тарбиявий ишни қандай ташқил этиш қерақлигини аниқлашни тақозо қилади.

Шахсининг тафакқур, хотира, ирода сингари персептив ҳусусиятларидан ташқари унинг жамоадаги урни, жамоанинги унга муносабати, баҳоси сингарилар қурук шахс сифатлар деб қуритилади. Бу сифатлар ҳар доим педагогнинг қикқат марқазида турмоги қерақ. Бу сингари тақрорланмас сифатлар шахсининг индивидуаллигини белгилайди. Психологияда индивидуалликнинг қупгина ҳислатлари– мослашучанлик, тажовузқорлик, мойиллик, ташвишланиш сингарила аниқланган.

Инсон шахсининг тузилиши индивидуалликнинг тузилишига қараганда қенг эканлиги шубҳасиздир. Шу боисдан бунга биринчи навбатда унинг индивидуаллиги қурсатадиган ва факат эхтиросда, ички қиёфада, қобилиятларда ва ҳақозоларда анча қенг ифодаланадиган фазилатлари ва умумий тузилишгина эмас, балки шахсининг ривожланиш даражаси ҳар қил бўлган қурухларда, ана шу қурух учун етакчи ҳисобланган фаолият орқали ифодаланадиган индивидлараро муносабатларда узини номоён этишини ҳам

кушиш шарт. Индивидуал–типик хусусият шахс яшаётган ва шаклланаётган бирликнинг ривожланишига ва индивидлараро муносабатларнинг билвосита ифодаси хисобланган фаолиятнинг характери, кадрятлари ва мақсадларига боғлиқ тарзда жиддий равишда турли хил куринишда номоён булади.

Индивид ривожланишининг табиий шарт–шароитлари, унинг жисмоний тузилиши, нерв ва ичк секреция безлари тизими, жисмоний тузилишидаги афзалликлари ва нуксонлари унинг индивидуал– психологик фазилатлари шаклланишига жиддий таъсир курсатади. Лекин биологик хусусият киши шахснинг таркибига сингиб, ижтимоий омилга айланиб қолади ва кейинчалик ижтимоий шаклда (психологик жихатдан) мавжуд булади. Жумладан, мия патологияси индивидда унинг тузилишида, унинг биологик жихатлари билан боғлиқ, лекин шахсий белгилари ҳисоланмишиндивидуал психологик жихатларни келтириб чикаради. Улар ижтимоий сабабларга (детерминацияга) кура шахснинг конкрет фазилатларига айланиб қолиши ҳам мумкин, қолмаслиги ҳам.

Шахс сифатларида унинг тузилиши, йуналиши, фаоллиги фаркланади. Табиий (анатомик, физиологик) ва ижтимоий ҳислатлар маълум бирликни ташкил этади, бу шахс тузилишининг биринчи кичик метаиндивид тузилишидир. Иккинчи мета индивид тузилиши тана аъзоларидан ташқаридаги «бушликка» боғлиқ- «экстраиндиви» тузилиши, яна бири интероиндивид тузилишидир.

Шундай қилиб, шахс тузилишининг уч таркибий қисми мавжуд:

1. Шахс тузилишига биринчи навбатда унинг индивидуаллигининг тизимли тузилиши қиради. Шахс тузилишининг биринчи таркибий қисми–унинг индивид ичкарасидаги (интраиндивид) кичик тизимининг алоҳида нлмоён булишидир.
2. Шахс тузилишининг иккинчи таркибий қисми – шахснинг шахслараро бушликдаги индивидлараро муносабатларда, алоқаларда мавжуд булишидир, яъни индивиднинг органик тарздаги гавдасидан ташқаридаги «бушликда», «фазода » номоён булишидир. Бу шахс «экстраиндивид» тузилиши деб ҳам айтилади.
3. Шахс тузилишини таркиб топтирадиган учинчи бир қисми- метаиндивид (индивиднинг устки куриниши ) кичик тузилишини ҳам алоҳида курсатиш имкониятидир. Бунда шахс индивиднинг органик гавдасидан ташқарига чиқарилиб қолмасдан, балки унинг бошқа индивидлар билан «шу ерда ва эндиликда» мавжуд бўлган алоқаларидан ҳам ташқарида жойлаштирилади.

***Шундай қилиб, инсон шахсининг тузилиши учта таркибий қисмдан, учта кичик тизимдан гавдаланиши ҳамда ижтимоий алоқалар ва муносабатлар субъекти сифатида мавжуд булишидир.***

Хар уччала кичик тузилиш бирлиги шахс обро – эътиборида номоён булади.

Кишининг теварак – атрофга муносабатда, биргаликдаги ва ижодий фаолиятда номоён буладиган ижтимоий аҳамиятга молик узгаришлар қилишга лаёқати шахснинг фаоллиги деб тушинилади. Бу унинг гоёвий принципааллигида, қатъийлигида, уз нуктаи назарини ҳимоя қила олишида, сузи билан иши бирлигида ифодаланадиган ҳаётий позициясида қуринади.

Шахс фаолиятини ва фаоллигини йуналтириб турадиган ва мавжуд вазиятларга нисбатан боғлиқ булмаган баркарор мотивлар мажмуи шахс йуналтирилганлиги деб аталади.

Мотивлар оз ё куп даражада англаган ёки умуман англалмаган булиши ҳам мумкин. Шахснинг йуналтирилганлигида англаган мотивлар асосий роль уйнайди.

Киши фаолиятнатижасини хаёлан олдиндан белгилаб берадиган мақсаднинг узигина эмас, балки ушбу мақсад ахамиятига молик объектга руёбга чиқишининг реаллиги ҳам англанилган булса, бу хол шахснинг истикболи (перспективаси) деб каралади.

Истикболни англаш кишига таъби хиралик, уз кечинмаларига карама-карши рухсизлик, тушқинлик холатини келтириб чиқариши фрустрация деб аталади. Бу кишининг мақсадига эришиши йулида реал тарзда бартараф этиб булмайдиган деб ҳисобланган ёки шундай деб идрок этиладиган тусикларга, говларга дуч келган холларда юз беради. Фрустрация шахснинг хулк-авторида ва унинг узини англашида турли хил узгаришларга олиб келади.

Шахс йуналтирилганлиги унинг кизикишларида, эътиқоди ва дунёкарашида номоён булади. Кизикиш бирон- сохада тутри мулжал олишга, янги фактлар билан танишишга, вокеликни анча тула ва чуқур акс эттиришга ёрдам берадиган мотивдир.

Кизикишлар билишнинг доимий кузгатувчи механизми сифатида номоён булади. Кизикишлар мазмунига, мақсадига, микёси ва баркарорлигига караб белгиланади (ижобий ва салбий булганда ҳам). Кизикишлар шахс-фаолиятини асослашнинг бирдан-бир эмас, лекин муҳим шартидир. Хулк-авторининг муҳим мотивларидан бири эътиқоддир. Эътиқод – шахсни уз карашларига, приципларига, дунёкарашига муофик тарзда иш куришга даъват этадиган мотивлар тизимидир. Бу билимлар, нуктаи назарларнинг тартибга солинган ва ички уюшган тизимини (фалсафий, эстетик, ахлокий, табиий-илмий) ташкил этган тақдирда кишининг дунёкараши сифатида талқин қилиниши мумкин. Дунёкараш ижтимоий-сиёсий тузимга караб узгариши мумкин.

Психологияда шахснинг йул-йуриклари унинг у ёки бу эҳтиёжи кондирилишига ёрдам бериши мумкин булган фаолиятга тайёрлигининг, мойиллигининг узи томонидан англанилмайдиган холатини белгилайди. Буни грузин психологи Н.Д. Узнадзе установка деб атаган.

Психологик тадқиқодлар йул-йурикнинг тузилиши учта таркибий қисмдан иборатлигини курсатади. Булар: кишининг билиб олишга ва идрок этишга тайёрлигидан иборат булган когнитив (лот *codnitio* билш) кичик тузилиши, йул-йурик, объектига нисбатан хайрихоҳлик ёки хуш курмаслик холатлари комплексидан иборат ҳиссий баҳолаш кичик тухилиши, йул-йурик объектига нисбатан иродавий куч-гайратни сафарбар этишга шай туришдан иборат булган хулк- автор кичик тузилишидир.

Киши уз моҳиятига кура ижтимоий ҳисобланган муносабатлар тизимига кирган, одамлар билан узаро биргаликда ҳаракат қилган ва муносабатда булган холда узини атроф муҳитдан алоҳида ажратиб курсатади, узининг жисмоний ва психик холати, ҳаракатлари ва жараёнларининг субъекти сифатида экс этади, узи учун (бошқаларга) карши турган ва айни чоғда улар билан боғлиқ булган

«Мен» сифатида номоён булади. Болаларда «Мен» сиймоси жуда эрта таркиб топа бошлайди. 2–3 ёшли болалардаёк «Мен» сиймоси яккол куринади – «Сеники эмас–меники», «Мен узим келаман», «Менга беш» ва х. (И. С. Кон)

Нихоят, успиринлик ва ёшлик даврида ижтимоий ҳаётга ва меҳнат фаолиятига фаол қушилиб кети натижасида узига ижтимоий–ахлокий жихатдан баҳо беришнинг кенгайтирилган тизими шакллана бошлайди, узини англаб етиши тугалланади ва «Мен» нинг сиймоси асосан таркиб топади.

Успиринлик ва ёшлик йилларида узини тарбиялашга, узининг ҳаётидаги урнини ва теварак–атрофидагилар билан муносабатлар субъекти сифатида узини англаб етишга интилиш кучаяди. Узининг англашнинг юзага чиқа бошлаши ана шу билан боғлиқдир. Катта ёшдаги уқувчиларда–талабаларда уз хусусий «Мен» сиймоси катъий шаклланади. «Мен» сиймоси–индивиднинг узи ҳақидаги нисбатан барқарор, озми–купми даражада англанилмаган, бетакрор деб ҳис қилинадиган тасаввурлар тизимидирки, индивид бошқалар билан узаро биргаликда ҳаракат қилишда ана шунга асосланади.

Ҳар қандай йул–йурик қаби «Мен» сиймоси ҳам учта компонентни уз ичига олади: Биринчиси–когнитив таркибий қисм: иккинчиси ҳиссий–баҳолаш таркиди қисм, учинчиси–хулқ–автор- иродавий таркибий қисм. Сени тушинишлари учун интилиш, уртокларининг ва уқитувчиларнинг хайрихоҳлигини, ҳурмати қозониш, уз мавқеингни кучайтириш ёки сезилмасдан қолиш истаги, баҳо бериш ва танқид қилишдан тийилиш, узининг қамчиликларини беркитиш ва х.

«Мен» нинг сиймоси–ижтимоий муносабатларнинг ҳам шарти–шароити ва ҳам оқибатидир. Психологлар кишида амалда диргина «мен» сиймосини эмас, балки навбатма–навбат гоҳ узини англашни, гоҳ муайян вазиятда узининг ахамиятини йукотадиган узаро биргаликдаги ҳаракатни қуядиган ва бир–бирининг урнини эгаллаб турадиган қуплаб «мен сиймолари» булишни қайд этишади. «Мен» сиймоси ҳосилбулишининг яна бир қуриниши «хаёлий» «мен» дан иборатдир. Агар иложи булса орзу қилинган даражага етиш, умуман узининг тасаввур қилганидек булиб қолиш истагида эканлигини айтиб қуйиш керак. «Мен » нинг бу ҳилдаги сиймоси айниқса успиринлик даврида қатта ахамиятга эга.

Узига-узи баҳо бериш – шахсин узи томонидан узига, уз имқониятларига, бошқа одамлар орасида фазилатларига ва уз урнига баҳо берилишидир. Бу шахсинг узини англаб етишининг психологияда анча муҳим ва энг қуп урганилган жихати ҳисобланади. Узига узи баҳо бериш орқали шахсинг хулқ-атвори тугриланиб, тартибга солиб турилади.

|                                                                   |
|-------------------------------------------------------------------|
| <b>МС: Шахс узига узи баҳо беришни қай тарзда амалга оширади?</b> |
|-------------------------------------------------------------------|

Киши узи ҳақида баъзи нарсаларни аллақачон билгани ҳолда бошқа кишига разм солиб боради, узини у билан солиштириб қуради, у ҳам унинг шахсий фазилатларига, ҳатти–ҳаракатларига, фаоллигига нисбатан бефарқ қола олмайди, ана шуларнинг ҳаммаси шахсинг узига узи баҳо беришига қиради ва унинг психологик ҳолатини белгилайди. Бошқача айтганда, шахсда ҳамиша

референт гурух (реал ёки хаёлий) булиб, у билан ҳисоблашган ҳолда иш куради, ундан узига кадрийатли мулжаллар олади.

Агар шахс уз хатти-ҳаракатларини референт гурухнинг нуқтаи-назари ва кадрийатли улжаллари билан доимо таккослаб бориши шу қадар аниқ равшан бўлса, у ҳолда киши узида бор бўлган фазилатларни, унинг учун бирор бир қийматга ва аҳамиятга эга бўлган нарсалар билан таккослаб қуриш муҳимдир.

Психологияда кишининг узига узи берадига баҳони, унинг микдорий ва сифат таърифини аниқлашнинг бир қатор экспериментал методари мавжуд. (Уз-узини текшириш тестлари, уз-узини қузатиш, қундалиқ юритиш ва хоказо).

Узига узи томонидан беҳад юкори ва беҳад паст баҳо берилиши мумкин. Ҳар икки ҳолда ҳам кишининг жамоадаги урнига у ёки бу даражада таъсир этиши мумкин.

Узига узи томонидан юксак баҳо берилиши кишини ҳеч қандай асос бўлмаганда ҳам узининг баҳосини ошириб юборадиган, қибр-ҳаво қилиб қуяди, натижада теварак-атрофидагилар томонидан унинг даволари рад этилиб, қаршилиқ қурсатилишига дуч келади, жаҳли чикади, ҳадиксирайдиган, ҳар нарсадан гумонсирайдиган, ёхуд атайлаб такаббурлик қиладиган, тажовузқор булиб қолади ва оқибат натижада тегишли даражадаги шахслараро алоқаларни йукотиб, узи билан узи овора булиб қолиши мумкин.

Узига ҳаддан зиёд паст баҳо бериш норасолик деб аталмиш ҳислатлар комплексининг, узига қатъиян ишончсизликнинг, узини узи қойишнинг ва қурқувнинг қучайишидан дарак бериши мумкин.

Гурух ва жамоаларда одамларнинг бир-бирларига таъсири турли воситаларда амалга оширилади. Энг муҳими – мулоқотдир. Нутқ ва имо-ишора орқали бир-бирларини маъқуллашлари ёки қаршилиқ қурсатишлари, қучларни бирлаштириш ёки эътироз билдириш мумкин.

Шахснинг илк бор қуйилган баҳога қайтиш фактини аниқлаш билан биз шахснинг янги гуруҳга кириш даражасини, шу билан бирга унинг гуруҳдаги қайфияти, хусусиятини ҳам аниқлай оламиз. Масалан, шахснинг узига-узи берадиган баҳонинг бир мунча оширилиб юборилиши қутилган баҳо қурсаткичларининг қамайиши билан боғланган бўлади. Узига узи берган баҳонинг ва теварак-атрофдагиларнинг унга нисбатан амалда мавжуд муносабатларининг бир-бирига мос келмаслигига ишонч ҳосил қилган индивид уларнинг баҳолари юксак бўлишига ортиқ умид қилмайди. Бундан ташқари, шахс теварак-атрофдагиларга берадиган баҳонинг ошириб юборилиши бошқалар томонидан берладиган реал баҳонинг, яъни шахсга гурух томонидан бериладиган баҳонинг ошиб кетишига олиб бориши аниқланади. Шахс томонидан гуруҳга бериладиган баҳонинг юкори бўлиши индивиднинг ҳақиқатдан ҳам тез қовушиб кета олишига, гурухнинг ташвишлари билан яшашига, унинг қадрийатларини асрай олишига асос бўлади. Уз навбатида жамоа ҳам бунини шахсга нисбатан ортиги билан юксак баҳо тарзида қайтаради.

Учта қурсаткич – узига узи баҳо бериш, қутилган баҳо, гурухнинг шахс томонидан баҳоланиши – шахснинг тузилишига қиради ва киши бунини хоҳлайдими-йўқми, бундан қатъий-назар, у узининг гуруҳдаги қайфиятини, узи эришган натижаларнинг муваффақиятли ёки муваффақиятсиз эканлигини.

Узига ва теваарак-атрофдагиларга нисбатан нуктаи-назарларини белгилайдиган субъектив воситаларни ҳисобга олишга объектив равишда мажбурдир.

Узига-узи баҳо бериш шахснинг шахснинг интилишлари даражаси билан чамбарчас боғлиқдир. Интилишларнинг даражаси шахс узига узи берадиган берадиган баҳонинг индивид уз олдига қуядиган мақсадларнинг кийинчиликлари даражасида намоён буладиган қутилган даражаси кийинчиликлари даражаси («Мен» сиймоларининг даражаси)дир.

**МВ: «Генерал бўлишни орзу қилмаган солдат-солдат эмас!»  
иборасини шархланг.**

Киши навбатдаги ҳаракатнинг кийинчилик даражасини бемалол танлаш имкониятига эга булган пайтда узига узи берадиган баҳони ошириб юборишга интилиш иккита тенденция уртасида можаро келиб чиқишига сабаб булади: бир томондан энг куп нуткка эришиш учун интилишни кучайтириб юборишга ҳаракат қилинса, иккинчидан муваффақиятсизликка учрамаслик учун интилишларни камайитиришга ҳаракат қилинади.

Интилишлар даражасининг шаклланиши фақат нуткка эришилиши ёки муваффақиятсизликка учраш муқимлигини олдиндан сезиш билан эмас, энг аввало ақл-идрок билан, баъзан эса утмишдаги ютуқлар ва муваффақиятсизликларни оз булса-да англанилган тарзда ҳисобга олиш ва баҳолаш билан белгиланади.

Чет элларда утказилган тажрибалардан бири синалувчилар орасида хавф-хатар булган тақдирда муваффақият қозониш эмас, балки муваффақиятсизликка учрамаслик учун купрок интиладиган шахсларнинг борлигини курсатди. Агар уларга кейинчалик даражаси ҳар хил булган вазифалардан бирини танлаш суралса, улар ё энг енгил вазифани ёки энг кийин вазифани танлайдилар.

Шахснинг интилишлари даражасини фақат уларнинг таъсирчанлиги жихатидан эмас, балки уларнинг мазмуни юзасидан, жамоанинг мақсадлари ва вазифалари билан алоқадорлиги юзасидан олиб борилган тадқиқотлар киши ҳулқ-атвори мотивларини яхшироқ англаб етиш ва шахсда энг яхши фазилатларни шакллантиришга қаратилган таъсир утказиш имкониятини беради. Бир хил ҳолларда педагог учун шахснинг интилишлари даражасини ошириш вазифаси жуда муҳим бўлиб чиқади; агар укувчи узига ва уз имкониятларига унчалик юкори баҳо бермайдиган булса, бу муайян даражада зиён қурилишига, муваффақиятга эришишга ишончнинг тамомила йуқолишига олиб боради. Кетма-кет муваффақиятсизликлар ҳафсаласи пир бўлишига ҳам олиб келиши мумкин.

Интилиш даражасини ошириш йуллари турлича бўлиб, укувчининг индивидуаллигига, фрустрация ҳусусиятига, педагогнинг реал имкониятларига ва ҳоказоларга боғлиқдир. Бу уринда укутувчи ва синф жамоаси томонидан курсатиладиган бевосита ёрдам ҳам, шахс истикболини яратишнинг турли хил усуллари ҳам иш беради.

Шахснинг узини англаши, узига узи баҳо бериш механизмини қуллаган ҳолда ҳусусий интилишлари ва реал ютуқлари уртасидаги узаро нисбатларни

аник кайд этади. Америкалик психолог У. Джемс узининг психологик назариясида инсонга нисбатан америкача утилитар муносабатга (утилитар-манфаатпарастлик, хар бир нарсадан фойда олишга интилиш) хос прагматик карашларга хос, XX аср бошларидаёк шахс ва унинг «Мен» сиймосининг энг мухим таркибий кисми узини хурмат килиши хакикатдан хам эришган ютуқларининг киши даъвогарлик килган, мулжалланган нарсаларга муонсабати билан белгиланиши хакида умуман тугри фикр билдирган эди. У шахснинг «Мен» сиймосини ифодалайдиган формула яратди: формуладаги каср сурати индивиднинг реал муваффакиятларини, махражи эса унинг интилишларини ифода этади:

муваффакияти  
узини хурмат килиши қ -----  
интилишлари

Маълумки, сурати ошиб, махражи камайганда каср катталашади. Шу сабабли киши узини хурмат килишини сақлаб қолиши учун бир хил ҳолларда энг қулай ва гайрат сарфлаши ва узини хурмат килишни сақлаб қолиши шарт бўлиб, бу қулайча мураккаб вазифа ҳисобланса, бошқа бир йули интилишларнинг даражасини пасайтиришдан иборатки, бунда ҳатто жуда ҳам камтарона муваффакиятларга эришганда ҳам узи хурмат килиш ҳисси йуқолмайди. Киши уз фаолиятида қийинчиликлар

### **Уз–узини текшириш учун саволлар.**

1. Талаба–ёшлар психологик хусусиятлари деганда қулай кайси хусусиятларга уз диққатингизни қаратасиз?
2. Талаба укув фаолияти умумтаълим мактаби, касб-хунар коллежи укувчиси укув фаолияти билан қай жиҳатдан ухшайди ва фарқ қилади?
3. Талабанинг муваффакиятли уқиши учун қайси қийинчиликларни бартараф қилиш керак?
4. Маъруза тинглашда, семинар машғулотига тайёрланиш ва қатнашишда нималарга эътибор бериш керак?
5. Уз-узингизни текшириб қураш ва натижаларини ёзма баён қилиш.
6. Шахс фаоллиги ва йуналганлиги деганда қайси сифатларни тушунасан?
7. Шахс йуналганлигининг асосий сифатларини сананг.
8. Шахснинг уз-узини англаши ва унинг турлари.
9. Уз-узига баҳо бериш, уқлигини англаш уртасидаги боғлиқлик.
10. «Мен» сиймоси ва унинг шаклланиши.

### **Таянч суз ва иборалар:**

Олий мактаб психологиясини. Талабалик ёши. Мустақил билим олиш. Укув фаолиятини бошқариш. Уз–узини англаш. Шахс фаоллиги ва йуналганлиги. Уз-узига баҳо бериш. Қамолотга интилиш. «Мен» сиймоси.

### **Адабиётлар.**

1. Ўзбекистон Республикаси кадрлар тайёрлаш миллий дастури. Т.1997.
2. Ғозиев Э. Психология. Т.1994.

3. Гозиев Э. Олий мактаб психологияси. Т.1997.
4. Гозиев Э. Умумий психология курсининг «Шахс» булими. (маърузалар матни). Т.1999 й. 28-37 б.
5. Рогов Е. И. Настольная книга практического психолога. М.1999. I-том-274-315, 369-374 б. II-том 277-320 б.
6. Умумий психология. А.В. Петровский тахр. Т.1992. 227-245 б.
7. Казаков В. Г. Психология. М.1989. 200-209 б.
8. Рогов Е. И. Настольная книга практического психолога. М.1999 б. 304-355б. I-том.
9. Тайчинов М. Г. Воспитание и самовоспитание школьников. М. 1982
10. Рувинский Л. И. Психология самовоспитания. М. 1982

## **17-МАЪРУЗА. Билимларни узлаштиришнинг мохияти.**

### **Режа:**

1. Касб-хунар коллежларида таълим мохияти.
2. Укувчилар билиш фаолиятининг боскичлари.
3. Таълим жараёнини бошқариш муаммолари.
4. Таълимни интенсифлаштириш ва фаол, мустакил, ижодий тафаккурни таркиб топтириш.

|                                                                 |
|-----------------------------------------------------------------|
| <b>МС: Таълимни интенсификациялаш деганда нимани тушинасиз?</b> |
|-----------------------------------------------------------------|

Инсон узининг бутун хаёти ва фаолияти давомида объектив дунёни билиб боради. Билиш дунёни инсон онгида акс этишининг мураккаб жараёни булиб, у билмасликдан билишга, ноаник ва тула булмаган билимлардан анча аниқ ва тула билимларга томон ҳаракат қилиш сифатида соодир бўлади. Билиш теварак-атрофдаги одамнинг нарса ва ходисаларни хиссий идрок қилишдан бошланади. Ташқи оламнинг сезги, идрок ва тасаввурнинг ҳосил бўлишига олиб келади, булар реал борликдаги нарсаларни инсон онгида акс эттиради. Теварак-атрофдаги оламга муваффақиятли таъсир этиш учун бу олам ривожланишининг объектив қонуниятларини билиш керак. Факат хиссий билиш ёрдамидагина бу қонунларнинг мохиятини тушуниш мумкин эмас. Абстракт тафаккур табиат ва жамият хаёти ривожланишининг объектив қонунларини билишга хизмат қилади. Абстракт тафаккур хиссий билиш ахборотларини умумлаштириб, наrsa ва ходисалардаги ҳамма муҳим булмаган тасодифий томонлардан узоклашади ҳамда наrsa ва ходисаларнинг мохиятига кириб бориб, уларнинг ривожланишидаги умумий қонуниятларни очиқ беради. Умумлаштириш натижалари фан тушунчалари ва қонуниятида ифодаланади. Уларнинг ҳақиқийлиги амалиётда тикширилади, амалиёт билимларнинг ҳақиқийлигини курсатувчи олий мезондир.

Бирок олимнинг ҳали номаълум бўлган сирларини билиши билан, укувчининг фанлар соҳасида баён қилинган билимларни билиши уртасида катта фарқ бор, яъни олим янгиликни кашф қилади, укувчи эса тайёр синалган бор билимларни узлаштиради. Укувчиларнинг билимларни узлаштириш

жараёни узига хос хусусиятларга ҳам эгадир. Аввало бу узлаштириш бу узлаштириб олиш уқитувчи раҳбарлигида булади ва шунинг учун тугри йул билан амалга оширилади. Бу узлаштириш инсоннинг борликни билиб олиш жараёнида учрайдиган эгри-бугри йуллар ва янглишувларни четлаб утиб, анча киска йул ва муддатда руй беради.

Уқувчилар уқиб, уқув фанларининг мазмунини узлаштира бориб, объектив оламни билиб борадилар. Улар илмий билимларнинг ҳаммасини эмас, балки уларнинг «фан асослари» деб аталадиган бир қисминигина узлаштириб оладилар. Маълумки, одам муайян билим, қуникма, малака ҳосил қилиш учун ҳулк-атвор шакллари ҳам урганиб олиши учун, ижтимоий таҷрибалардан ташкил топган малакаларнинг асосий ҳажмини эгаллаб олиш учун у уқув-тарбия тизимининг турли соҳалари билан машғул бўлмоғи ва бу ишларга жалб этилмоғи керак. Бундай ҳодисаларда тегишли бир мазмунни узлаштириб олиш бир-бири билан алоқадор бўлган икки жараён: таълим олиш (ёки уқиш) ва уқитиш жараёнининг натижаси сифатида зикр этилади. Фан-техника таракқиёти ҳамда узлуксиз таълим олиш гоёси амалга оширилаётган бир шароитда таълим инсон социал фаоллигининг предметли фаолиятнинг субъекти ҳамда ижтимоий таракқиётнинг фаол иштирокчиси сифатида узини доимий равишда қамолга етказишга қаратилган фаол социал фаолиятнинг мустақил шакли сифатидан қупрок аҳамият касб эта боради.

Таълимда қупрок сузлар-тушунчалар шаклида ифодаланган умумлаштирилган билимлар уқитувчи томонидан баён этилади, уқувчилар томонидан эса бу билимлар идрок қилинади, узлаштирилади, реал нарсаларни идрок қилиш эса (нарсаларнинг узи, макети, расми ва х.) бунда ёрдамчи роль уйнайди.

Уқувчилар таълим жараёнида билим, қуникма ва малакаларни эгаллаб оладилар. Билимларда объектив олам умумлаштирилган ҳолда акс эттирилади. Билимларни узлаштириш фактлар, тушунчалар ва қонуниятларни урганишни назарда тутати.

Уқувчининг билимлари тула бўлиши, унинг билимлар тизимини эгаллаб олиши жуда муҳимдир, бу билимлар тизимида фактик материални билиш унинг мантикий жихатдан тугри деб топилган тузилиши ва умумлаштирилиши билан қушилиб кетади.

Ҳар қандай таълим, айниқса ишлаб чиқариш таълими, факат тасаввур ва утушунчалар тизимининг ҳосил бўлиши билан чекланиши мумкин эмас. Ишнинг қандай бажарилиши ҳам етарли эмас. Уни бажара билиш керак. Қуникма ва малакалар исталган меҳнат турида билимларни эгаллаш ва улардан фойдаланишга хизмат қилади.

Қуникма – кишининг маълум бир ҳаракатларни онгли равишда бажариш қобилиятидир, бу қобилият билимлар ва энг оддий таҷриба асосида ҳосил қилинади. Билимлар бажарилаётган ҳаракатнинг назарий асоси ҳисобланади. Билимлар туфайли ҳаракатларнинг айрим босқичлари ва уларнинг қетма-қетлиги тушунарли булади. Қуникмалар – бу амалдаги билимлардир. Қуникмаларнинг турлари жуда хилма-хилдир.

Малака – машқ қилиш йули билан ҳосил буладиган иш-ҳаракатдир. Машқ қилиш натижасида юриш, уқиш, ёзиш, оғзаки ҳисоблаш, хилма-хил меҳнат

операцияларини бажариш малакалари хосил қилинади. Уқувчи ҳаракатни бажаришнинг муайян усулларини эгаллаб олади ва бу ишни гуё онгнинг назоратисиз, автоматик тарзда бажаради. Масалан, механизмни йиғиш учун операциялар кетма-кетлигини тасаввур қилиш, керакли асбобни танлаш лозим. Агар ҳаракат одатдаги бир ҳаракатга айланса, у онгнинг зохирий иштирокисиз бажарилади. Масалан, детални қисқичга қисиш юзасидан қилинадиган ҳаракатларни қўл марта такрорлаш ишчини ҳар доим бу ҳаракатнинг кетма-кетлигини ўйлаб қўришдан озод қилади. Ишнинг мазмуни, шакли ўзгаргандагина одатдаги шароитлари ўзгаргандагина ишчининг онги ишга қиришади.

Индивидда жамият томонидан ўша предметлардан фойдаланиш юзасидан қабул қиланган усулларнинг психик механизмлари шакллантирилган бўлмоғи лозим. Агар ўқув фаолияти маънавий маданият мазмунини эгаллаб олишга қаратилган бўлса, ундай ҳолларда индивиднинг шахс онгида тегишли мазмунни қайта тиклаш учун зарур бўлган муқаммал ҳаракат ва операцияларни эгаллаб олимоғи муҳимдир. Чунки, тадқиқотларнинг қўрсатишича, тевақал аторфдаги воқеаликнинг инъикоси инсон билан ўнинг фаолияти жараёнида объектив реаллик образини қиши онгида фаол шакллантиришдан иборат бўлади.

Ўқув фаолияти ўз навбатида бир қанча компонентлардан ташкил топади. Уларни шартли равишда қўзғовчи, программа-мақсадли, ҳаракат-операцион ҳамда назорат қилувчи-мувофиқлаштирувчи компонент деб аталиши мумкин бўлган структурали компонентларга ажратиш мумкин.

Қўзғовчи компонент билишга бўлган эҳтиёжларни ана шу бўисда шакллантирилган ўқув мотивларини ўз ичига олади. Янги билимлар олиш эҳтиёжи мотив сифатида қизиқиш қўринишида бўлиши мумкин. Ҳар қандай фаолиятнинг, шу жумладан, ўқув фаолиятининг асосида ҳам қўзғатувчи компонент ётадики, у барча компонентларга, уларнинг қечиш динамикаси ва ҳосил қилинадиган пировард натижага ҳам бевосита таъсир қўсатади.

Ўқув фаолияти программали-мақсадли компонентнинг асосий элементи сифатида майдонга қикади, аниқроғи, ўша фаолиятнинг идеал тарздаги пировард натижаси сифатида намоён бўлади. Ўқув мақсадининг мазмуни ҳамда ўнинг шаклланиш жараёни, аввало, бир қатор вазиятларни ўқувчилар томонидан тула англаб етилиши билан белгиланади. Ўқувчининг ўқув фаолияти асосида ётган мотивларни, қонкрет шароитда ўқув вазияти (вазифаси), қонкрет билим олиш шароитида ҳамда ўз фаолиятини муваффақиятли тарзда амалга ошириш учун зарур қўниқма ва малақаларга қонкрет ўқув шароитида қўйиладиган талабларни алоҳида ажратиб қўрсатиш лозим. Ўз олдига аниқ мақсад қўйиш – ўқув фаолиятини қенгайтира боришдаги муҳим босқичдир. Пировард натижада мулжалланган аниқ мақсадга эришиш учун ҳаракат дастурини ишлаб қикиш, бундай мақсаднинг асосини ташкил қилади.

Ҳаракатли-операцион компоненти ўқув фаолиятидаги қатти-ҳаракат ва операцияларни ўзида муқассамлаштиради. Бундай қатти-ҳаракат давомида илғари тузиб қикилган дастур амалга оширилади. Ўқув фаолияти структурасида перцептив, мнемоник, предметли, нутқли ва ақлий фаолият

харакатларини ажратиб курсатиш мумкин. Укув фаолиятининг таркиби, аввало, укув материалининг мазмуни, укув фаолиятининг мақсади, укувчилар томонидан укув ишлари усуллариининг эгаллаб олиш даражаси муайян педагогик вазиятда укувчининг муносабати билан белгиланади. Операциялар укув фаолиятини амалга ошириш усули ҳисобланади. Н. Ф. Тализина таъкидлаб утганидек, операцияларни изчил бажара бориш фаолият жараёнини ташкил этади. Укув фаолиятини амалга ошириш усуллари қараб чиқилар экан, бу ерда Е. Н. Кабанова – Меллер фанга киритган укув ишининг усули деган тушунча билан танишиб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Укув ишининг усули – бу бир қатор укув ҳаракатларининг йигиндиси бўлиб, улар муайян бир тизимга бирлашади. Мазкур тизимнинг ишга солиниши қуйилган укув мақсадига эришишни таъмин этади.

Укув фаолияти билан боғлиқ бўлган, бу фаолиятни баҳолаш, назорат қилиш ва уз-узини мувофиқлаштириб туриш сингари узига хос хатти-ҳаракатларни назорат қилувчи – мувофиқлаштириб турувчи компонентни ташкил этувчи элементлар ҳисобланади. Мана шу ҳаракатлар ёрдамида амалга ошириладиган укув жараёнида ҳосил қилинган натижаларни назорат қилиш баҳолаш таъмин этади. Ҳосил қиланган натижаларни фаолиятнинг мақсади ва қундалиқ вазифалари билан таққослаш асосида, агар зарур бўлиб қолса, укув ҳаракатлари тизими коррекция қилинади. Дастлабки босқичларда укув фаолиятини ўқитувчи баҳолайди ва назорат қилиб боради. Лекин укув фаолияти билан шугулланаётган шахснинг баҳолаш ва назорат қилиш билан боғлиқ ҳаракатларини эгаллаб олиш даражасига қараб бундай фаолият узига-узи баҳо бериш ҳамда уз-узини назорат қилиш фаолияти билан алмаштирилади. Бундай ҳолларда ўқиш жараёнида укувчилар эгаллаб олган укув ишининг усуллари фаолият йирикчилиги сифатида майдонга чиқади. Укув фаолиятини бошқаришда уз-узини мувофиқлаштириб туриш механизмларининг вужудга кела боришига қараб, дастлабки вақтларда фақат топшириқларни бажариш натижалари асосида белгиланадиган фаолиятнинг самарадорлиги аста-секин фаолият мақсадини қўбга қилиш учун танлаб олинган усуллар уша фаолият мақсадига мувофиқ келадими ёки йўқми деган масалага жорий баҳо бериш ишларига қўчириб борилади. Бу тенденция прогноз қилинадиган уз-узини назорат қилишни ривожлантиришга олиб келади ҳамда ўқишни инсоннинг муваққил равишда ўқиш ташкил этиладиган ва йўналтириб турадиган фаолиятга айланиб боришидан далолат беради.

Индивидуалнинг укув фаолиятини психологик таҳлил қилиш мана шу укув фаолият натижаларини ҳам ўз ичига олади. Шахснинг онгида ва унинг ҳулқ-атворида содир бўладиган ўқиб-ўқиб бу ўзгаришлар ана шу фаолиятнинг натижаси ҳисобланади. Педагогик психологияда укув фаолияти натижаларининг моҳияти «таълим» деган тушунча орқали ёритиб берилади. Л. Б. Ительсон таълим тушунчасини «жисмоний ва психик фаолият (ҳулқ-атвор) да содир бўладиган барқарор ва аниқ мақсадга қаратилган ўзгаришлар бўлиб, улар илғари амалга оширилган фаолият (ёки ҳулқ-атвор) туфайли вужудга келади, аммо организмда содир бўладиган бевосита тўғра физиологик реакциялар орқали вужудга келмайди» деб таърифлайди. Бинобарин, укув жараёнини таълимни мақсад қилган фаолият тури сифатида қараб чиқиш мумкин.

Таълим натижалари тугрисида гапирганда конкрет укув вазияти шароитида киши эгаллаб оладиган билимлар, куникма ва малакаларнигина санаб утиш билан чекланиб қолмаслик керак. Бундай ҳолат билан изоҳланадики, бу ерда укув фаолиятининг субъекти сифатида муайян психик хусусиятларга эга бўлган укувчининг яхлит бир шахси, бутун бир тизим майдонга чиқади. Маълумки, у ёки бу тизимга ҳар қандай йул билан таъсир қурсатилиши бутун системанинг ҳолатида ўзгаришлар содир бўлишига олиб келади. Шунинг учун укув фаолияти натижасида кишида илгари мавжуд бўлган билимларга, теъдиқ атрофдаги ҳаётни иникос этиш усуллариға унинг ҳаракат дастурлариға қушимча тарзда, таълимнинг бошқа ҳар қандай фактлари вужудға қелганда содир бўлгани сингари шахсининг онғида ҳамда унинг психик хусусиятлари мазмунида ҳам ўзгаришлар содир бўлишиға олиб келади.

Ана шу ҳол индивиднинг ўзлуксиз таълим олиш жараёнини шахсининг таркиб топишида, унинг ахлокий қиёфаси ва гоёвий эътиқоди шаклланишида муҳим омил деб қараш ўчун асос беради.

Ҳозирги вақтда шу нарса исбот қилинганки, эгаллаб олинган билимларнинг шахсға қай даражада таъсир қурсатиши ўша билимлар қандай ўзлаштириб олинганиға боғлиқ экан. Билимлар турли даражада ўзлаштириб олинган бўлиши мумкин. Бу эса: а) ҳодиса тугрисида янги олинган ахборотни илгари мавжуд бўлган шу ҳилдаги ахборотға яқинлаштириш; б) илгари ўзлаштирилган ахборотни қайта тиклашға таянган ҳолда таянган ҳолда воқеа–ҳодисани баён этиш; в) ҳодиса–нинг моҳиятини белгилаб берадиган энг муҳим хусусиятлар, алоқа ва муносабатлар ўз аксини топган тегишли шунға ўхшаш ҳодисанинг киши онғида қайта тикланадиган образи (ёки модели) дан фойдала–нилган ҳолда содир бўлаётган воқеаларни изоҳлаб бериш; г) предмет ва ҳодисаларни фаолият вазифалариға мувофиқ равишда қайтадан ўзгартириб боришни амалға ошириш ва бунинг ўчун шу мақсадға илгари эгалланган билимларни ривожлантириб бориш имконини беради. Масалан, материалларнинг пластик хусусиятға эга эканлиги ҳодисаси тугрисидаги билимлар, дастлабки босқичда эгаллаб олинганлиги туфайли пластик материални пластик бўлмаган материалдан фарқлаш имконини беради. Иккинчи босқичда–пластик материалларнинг баёнини бериш мумкин. Учинчи босқичда – пластиклиқ сабабларини изоҳлаш, туртинчи босқичда – ўша материалнинг ички тузилишини зарур тарзда ўзгартириш асосида материалнинг пластиклигини оширишға имкон беради. Биринчи босқичда ўзлаштириб олинган билимлар таништирувчи билимлар, иккинчи босқичда эгаллаб олинган билимлар нусха қучирувчи билимлар, ўчинчи босқичдаги билимлар – куникма билимлари, туртинчи босқичдаги билимлар – трансформация билимлари дейилади. Ўзлаштириб олинган билимларнинг функционал имкониятлари ўртасидаги фарқлар материалнинг хусусиятиға қараб, укувчининг укув вазиятидаги позициясига қараб – укувчида ҳаётий масалаларни баён этиш, изоҳлаш ва уларни ўзгартириш усуллари қай даражада шаклланганлигига қараб белгиланади.

Ўкув жараёнида ҳосил қилинган билимлардан ташқари ўкувчи шахсини шакллантиришға ўкув фаолиятининг ўзи ҳам таъсир қурсатади, чунки бу фаолиятни ўзлаштириш ва амалға ошириш ҳам психиканинг муайян даражада

ривожланган булишини такозо этади. Укув фаолияти жараёнида укувчи укутувчи рахбарлигида укув фаолиятининг барча компонентларини эгаллаб олади. Бу укувчининг укув субъекти сифатида қарор топишига шарт-шароит яратади.

Усмирлик ёшидан бошлаб уқиш укувчи учун энг аввало социал фаолликни ташкил этиш воситасига айлана бошлайди. Таълимнинг социал аспекти биринчи планга олиб чикилади. Укувчи тенгдошларининг хатти-харакатларига уртокларча баҳо бериш иштиёқлари рефлексия объектига айлана боради. Унинг моҳиятига тушуниш натижасида бу ҳол шахс томонидан узи-узи баҳо бериш, назорат механизмлари ҳамда уз ишини узи мувофиқлаштириб бориш одатлари вужудга келишига таъсир қурсатади. Усмирлик даврида укув фаолияти фақат ижтимоий-тарихий тажрибани узлаштиришдангина эмас, балки у укувчининг дунёқарашини узгартириш, билимини кенгайтириш ва бойитиш функцияларини ҳам бажаради. Уқиш киши учун унинг сермахсул фаолиятида қулга киритиладиган самарадорликни таъминлаш воситаси бўлиб қолади, фан-техника таракқиёти шароитида у узлуксиз уз билимини бойитиш ва уз-узи такомиллаштириш жараёнига айланади.

Билиш фаолиятининг босқичлари. Укувчиларнинг билим, қуниқма ва малакаларни узлаштириш жараёни бир қатор босқичлардан: билимларни идрок қилиш, тушуниш, мустаҳкамлаш ҳамда уларни амалда қуллаш босқичларидан иборат бўлади.

Сезги ва идрок асосида реал воқеликдаги нарсалар ва ҳодисалар ҳақида дастлабки тасаввурлар пайдо бўлади. Сезгилар – олам ҳақидаги барча билимларимизнинг манбаидир. Идрок бир қатор сезгиларни уз ичига олади, бироқ у фақат сезгиларнинг йигиндиси эмас, балки айна шу дақиқада сезга аъзоларимизга таъсир этаётган нарсаларни билишга қаратилган, сифат жиҳатидан анча мураккаб жараёндир. Идрок фақат сезгиларга эмас, балки кишининг илгариги тажрибасига, амалий ишларига ҳам асосланади. Апперцепция ҳодисаси – илгари тажрибалар идрок мазмунини бойитади, тулдиради.

Идрок – маълум бир мақсад ва танлаш қобилияти билан характерланадиган фаол жараёндир. Вазифа аниқ қилиб қуйилса, идрок қилишнинг ҳаётий зарурлиги тушунилса, киши онгида бўюмнинг қузга ташланиб турадиган томонларигина эмас, балки идрок қилиш учун маълум бўлган иродавий қуч талаб қилинадиган томонлари ҳам акс этади.

Янги материални идрок қилиш укутувчининг тушунтириши билан бирга боради, бунда укутувчининг тушунтириши укувчилар билиш фаолиятининг ривожланиши ва улар тафаккурининг таркиб топиши учун асос бўлиб хизмат қилади. Укутувчи укувчилар билан суҳбатлашиш жараёнида уларда пайдо бўлган тасаввурларнинг тугрилиги ва аниқлигини текширади. Бироқ ҳамма тасаввурларни фақат шу йул билан ҳосил қилиш мумкин эмас.

Шундай қилиб, билишнинг бошланғич босқичи укувчиларнинг конкрет нарсаларни идрок қилишдан иборатдир, бунинг учун укувчиларнинг аввалги ҳамма тажрибалари, қузата билиш малақаси, нутқи ва тафаккури, яъни бевосита ва билвосита усуллар билан тасаввурлар ҳосил қилиши қатта аҳамиятга эга.

Укувчиларнинг билиш фаолиятидаги иккинчи боскич – билимларни тушуниш ва умумлаштиришдир. Тасаввурлар асосида укувчиларда тушунчалар ҳосил булади, бу тушунчаларда урганилаётган нарса ва ходисаларнинг энг муҳим белгилари, улар уртасидаги конуний боғланишлар ва муносабатлар акс этади. Тушунчаларнинг ҳосил булиши мураккаб жараёндир. Укитувчи тушунча бурар экан, фикрни бошқаради, тафаккур жараёнини ташкил этади, бунда солиштириш ва таккослаш, шунингдек анализ ва синтез муҳим рол уйнайди, изоҳлайди, ухшатади.

Янги тушунчалар ҳосил булиши жараёнида индукция ва дедукция каби фикрлаш операциялари катта рол уйнайди. Индукция – хусусий ҳоллардан умумий қоидага олиб боради, дедукция эса – умумийдан хусусийга борадиган фикр юритиш йулидир.

Тушунчалар ҳосил булишида таърифларни узлаштириш катта урин эгаллайди. Шунингдек, тушунчалар ҳосил булиши укув фанининг мазмунига ҳам боғлиқ. Масалан, укувчилар махсус технология дарсларида моддий бойликлар ишлаб чиқариш учун табиат маҳсулотларидан фойдаланиш усуллари билан танишадилар. Бу усуллар табиат конунларини билишга таянади. Шунингдек, тушунча ҳосил қилиш укувчининг ёш хусусиятлари ва кузатувчанлик сифатларига ҳам боғлиқ бўлиб, абстракттушунчалар шаклланиши тезлигига ва сифатига тийсир этади.

Тушуниш ва умумлаштириш укувчиларнинг билимларни узлаштириш жараёнидаги муҳим шартдир. Бунда укитувчи раҳбар-лиги ута муҳимдир.

Укувчиларнинг билиш фаолиятидаги учинчи боскич-билимларни мустаҳкамлаш ва қулладир. Мустаҳкамлашнинг моҳияти янги материаллашдир. Билимларни мустаҳкамлаш жараёнида буш ва барқарор боғланишлар мустаҳкамланиб боради. Янги билимларни тушинтиргандан кейинок утиладиган материални дастлабки мустаҳкамлаш ҳақида гапириш мумкин. Укувчиларнинг фикр юритишдаги фаоллигини ошириш учун материални дастлабки мустаҳкамлаш вақтида материалга оид саволлар қуйиш билангина қифояланмаслик керак. Бунинг учун укувчининг китоб ва дарсликлар билан мустақил ишлашидан, турли хил машқларни ва амалий ишларни бажаришдан ҳам фойдаланиш мумкин.

Материалнинг кейинги мустаҳкамлиниши уй вазифаларини бажариш жараёнида давом этади. Материални пухта ва мустаҳкам узлаштирилишида тугри такрорлаш (ҳар мавзунини ўтгандан кейин, бўлим ёки бўб ўтилгандан кейин), ҳозирги кунда қулланаётган жорий, оралик ва якуний назорат усули ҳудди шу асосда ташкил этилади. Такрорлашлар материални эсдан чиқаришнинг олдини олади, урганилган материалнинг мустаҳкамланишга, такомиллаштириб боришга ва умумлаштиришга ёрдам беради.

Билим, қуниқма ва малакаларни муваффақиятли эгаллаб олиш воситаларидан бири–аввал узлаштириб олинган билимларни амалда қулланишдир. Амалиёт материални янада яхшироқ билиб олишга, мустаҳкамлашга ёрдам беради.

**МС: «Электрон дарслик» сингари таълимий воситаларни яратишга қандай талабларни қўйиш мумкин?**

### **Уз-узини текшириш учун саволлар ва топшириқлар:**

1. Таълим ёки уқитиш, унинг моҳияти нима?
2. Билим эгаллаш босқичлари қайсилар?
3. Билим олишни бошқариш муаммолари қайсилар?
4. Узлуксиз таълим тизимини такомиллаштириш ва интенсивлаш.
5. Бир дарсни қўзатиб уз мулохазаларингизни айтинг.

### **Таянч суз ва иборалар:**

Касб–хунар коллежида таълим. Билиш фаолияти босқичлари. Таълим жараёнини бошқариш муаммолари. Индукция ва дедукция. Рефлексия.

### **Адабиётлар.**

1. Ёш ва педагогик психологиядан практикum. Т.1992. 219–242 б.
2. Казаков В. Г. Психология. М.1989. 339-352 б.
3. Крутецкий В.А. Педагогик психология асослари. Т.1976. 182-239 б.
4. Умумий психология. А.В. Петровский тахр. Т.1992. 334-350 б.

### **18-МАЪРУЗА. Коллеж педагоги шахсининг психологик хусусиятлари.**

#### **Режа:**

1. Касб–хунар коллежи педагоги шахсининг фаоллиги.
2. Педагогик қобилият ва унинг турлари.
3. Жамоа ва гуруҳларда муносабатларни ташкил қилиш.
4. Гуруҳда олиб бориладиган табиавий ва ташкилий ишлар.

Шундай бир касб борки, жамият учун зарур бўлган бирор мутахассис унинг иштироки ва меҳнатисиз уз касбини мукамал эгаллаб чиқа олмайди. Бу –уқитувчилик касбидир. Уқитувчилик шарафли, лекин жуда мураккаб касбидир. Чунки ҳар қандай одам ҳам бу мураккаб касбни эгаллаб ололмайди. Ўзбекистон Республикаси Халқ Таълим тугрисидаги қонунда ҳозирги замон уқитувчиси қайси сифатларга эга бўлиши кераклиги шундай санаб утилади:

– педагогик фаолиятга қобилиятли, ижодкор, ишбилармон;  
– миллий маданият ва умум инсоний қадриятларни, дунёвий билимларни мукамал эгаллаган, диний илмлардан ҳам хабардор, маънавий баркамол;  
– Ўзбекистоннинг мустақил давлат сифатида тараккий этишга ишонадиган, ватанпарварлик бурчини туғри англаган, эътиқодли фукоро;  
– ихтисосга доир билимларни, психологик, педагогик билим ва маҳоратни, шунингдек назарий илмларни мукамал эгаллаган;  
– Уқитувчилик касбини ва болаларни яхши одам бўлишига чин қўнгилданишонадиган, уларнинг шахс сифатида ривожланиб, инсон сифатида қамол топишига қўмақлашадиган;  
– эркин ва ижодий фикрлай оладиган, талабчан, адолатли, одоблибўлмоғи даркор.

Бундан ташқари ҳозирги замон маданиятли кишиси эга бўлиши керак бўлган барча сифатларга, жумладан юксак маънавиятга эга бўлиш, фан–техника

тараккиёти ва ундан кундалик турмушда фойдаланиш йуллари билан кизиқиш, уз хатти-ҳаракатлари билин хар жихатдан оилада, маҳаллада, жамоатчилик уртасида ижобий намуна була олиш ва б.

Мустакил Ўзбекистон Республикасида уқитувчиларга гамхурлик қилишнинг жуда қирралари мавжуд, булар «Уқитувчилар куни» умумхалқ байрами сифатида нишонланиши, турли фахрийунвонлар таъсис этилганлиги, маоши, турли имтиёзлари ва х.

Ўзбек халқи қадимдан устозни эъзозлаб келган халқ бўлиши билан шухрат қозongan. « Устоз отангдан азиз », « Уста қандай-шогирд шундай », « Устоз билимли- шогирд илмли » сингари халқ мақолларида ҳам уз ифодасини топган.

Техника тараккиётини жадаллаштириш ва ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш шароитида одамларнинг умум таълим ва касбий тайёргарлигига харбир кишининг меҳнатга энг биринчи ижтимоий бурч сифатида онгли, ижодий муносабатни шакллантиришга нисбатан қўйиладиган талаблар ҳам ошиб бормоқда. Ҳозир мамлакатимизда амалга ошириладиган умум таълим ва ҳунар таълимини ислох қилиш тадбирлари, таълим тугрисидаги қонун, кадрлар тайёрлаш миллий дастур ва бошқалар мана шу талабларга жавоб беради. Мактаб ислохотини амалга оширишда уқитувчи хал қилувчи рол ўйнайди.

Шуни айтиш керакки, миллий дастурда қўзда тутилган тадбирларни амалга ошириш суръатлари қўзжихатдан умум таълим ва касб-ҳунар мактаби уқитувчисининг фаоллигига, унинг назарий ва амалий тайёрлиги сифатида ва даражасига боғлиқ. Ҳозирги замон ижтимоий воқелиги замонавий ишлаб чиқаришнинг илмий йўналишларининг асосларини, уни интенсивлаштиришнинг етакчи йўналишларини урганишни янада пухтарок йўлга қўйишни талаб этади. Уқувчиларнинг компьютер саводхонлигини таъминлаш эса, айниқса зарурдир. Умуман таълимни ишлаб чиқариш меҳнати билан қўшиб олиб бориш принципини янада туларок рўёбга чиқаришга, таълим бериш самарадорлигини оширишга, ёшларни мустақил ҳаётга ва меҳнатга тайёрлашни тўздан яхшилашга, замонамизнинг онгли қўрувчиларини тарбиялашга янада қатъийроқтарзда эришмоқ керак.

Таълим тугрисидаги Қонунда уқув жараёнининг асоси ҳисобланган дарс билан бир қаторда умум таълим мактабининг юқори синфларида, академик лицей ва коллежларда маърузалар ўқиш, семинар ва факультатив машғулотлари ўтқизиш, суҳбатлар, практикумлар, қонсултациялар ўйштириш, тоқи умум таълим мактаби, коллеж ва олий уқув юрти иш мазмуни ва шакли уртасида ўзлуксизликни таъминлаш зарурлиги таъқидлаб ўтилди. Бу талаблар фан уқитувчиларидан хар бир уқувчининг ўзига ҳос ҳусусиятлари тугрисида маълумотга ва қўқур билимга эга бўлишни: педагогик муам-моларни прогноз қилиш ва ҳал этишнинг методик жихатдан асосланган йўлларини қидириб топиш, уқувчи шахсига педагогик таъсир қўрсатишнинг стратегик маҳоратини танлай билишни тақозо қилади. Бирок, уқитувчининг функцияси у дарс пайтида қўрсатган фаолият билангина чекланиб қолмайди. Уқитувчи уқувчилар билан дарсдан ташқари вақтларда бақариладиган синфдан ташқари ишларни ташқил этади, синф, гуруҳ раҳбари вазифасини бақара қўриб, болаларнинг ота-оналари билан иш олиб қўради. Бундай шароитларда уқувчиларнинг уқув ва ўқишдан ташқари фаолиятини ягона таълим тарбия

жараёни сифатида режалаштириш ва ташкил қилишга нисбатан комплекс ва изчил ёндошишнинг уқитувчи фаолиятидаги роли ортиб боради. Бундай фаолият уқувчиларни билимлар билан қуроллантиришга ҳамда билиш, мулоқот ва меҳнатнинг онгли субъектлари сифатида улар шахсини шакллантириб боришга қаратилмоғи керак.

Уқитувчи меҳнатини педагогик–психологик тадқиқ этиш шуни исбот этганки, уқувчиларнинг уқув фаолияти самарадорлигига гоят катта таъсир қурсатади. Уқитувчининг илмий жихатдан билимдон-лиги, унинг шахсига хос ижобий ғазилатлар уқувчиларга тарбия беришнинг, уларда онгли фаолликни ҳамда мустиқил ижодий билишга булган интилиш фаоллигини шакллантиришда хал қилувчи омил ҳисобланади.

Уқитувчининг дунёқароши – ундаги педагогик маданиятнинг ҳамда тарбиячи сифатидаги маҳоратнинг муҳим компоненти ҳисобланади. Бугунги кунда узини педагогик касбига бағишлаган талаба ёшлар шуни яхши билишлари керакки, ҳозирги замоннинг ёшларда илмий дунёқарошни шакллантириш, ҳозирги замоннинг гоят долзарб ва кескин муаммолари юзасидан баҳс-мунозаралар утқаз олиш, одамларни ишонтира олиш, мустиқил туғри ҳулоса ва умумлашмалар чиқара олиш маҳоратини эгаллаб олишлари гоят муҳим аҳамиятга эгадир.

Уқитувчининг тарбиячи сифатидаги фаолияти, унинг бошқа соҳа билимларидан ҳабардор булиши, уз фанига доир фундаментал билим-га эга булиши ҳамда мактаб уқувчисининг шаклланиб келаётган шахси психологияси, унинг қобилиятлари туғрисида чуқур билимга эга булиши, қишилиқ оламида содир булаётган социал воқеа–ҳодиса-ларни туғри идрок эта билиши ва уларга туғри баҳо бера билиши, синф жамоасини яхлит ва ҳар бир уқувчини пухта ургана билиши, уларнинг ҳулқ–атвори ва социал фаолиятини олдиндан айтиб бера олиш маҳорат гоят катта аҳамиятга эгадир.

Уқитувчи касб маҳоратининг ортиб боришида уқитувчига нисбатан мактаб маъмурияти, ҳамкасблари, уқувчилар, ота–оналардан қутиладиган социал муносабатлар жуда муҳимдир. Уқитувчининг обриси унинг дарсадаги фаоллиги, мактаб жамоасида олиб борадиган ишлари, ота–оналар билан мулоқоти – ҳуллас, уз ахлокий идеалига мувофиқ хатти-ҳаракатлари билан белгиланади. Уз уқувчиларида буюрилган иш учун юксак даражадаги социал маъсулиятни ҳис қилиш одатини, олиёжанобликни тарбиялаши, унинг интеллектуал қамолотига эришиб, маънавий жихатдан мусаффо қиши булиб тарбияланишига эришмоғи керак.

Уқитувчи фаолиятида, унинг уқувчилар турли ёш босқичларида улар билан қандай услубда иш олиб бориши катта роль уйнайди. Психологик–педагогик адабиётларда уқувчиларга раҳбарлик қилишда тез-тез учраб турадиган қуйидаги беш ҳил иш услуби алоҳида ажратиб қурсатилади: 1) Автократ (узини устун қуйиш, «баланддимог»), 2) Авторитар (маъмурий буйруқбоз), 3) Демократик (жамоага суяниб иш олиб борувчи), 4) Либерал – лоқайд (амалда раҳбарликдан четда, уз вазифасини номигагина бажаради), 5) Ноизчил (уқувчилар билан буладиган узаро муносабатларда вазиятга қараб иш тутайди, «унинг қим тарафдори эканини билиб булмайти!»), Реал ҳаётда уқитувчи фаолиятида унинг раҳбарлик усули ҳар турли субъектив ва объектив

омилларнинг таъсири остида шаклланиб боради. Бундай омиллар – педагогик фаолиятнинг бир субъекти сифатида уқитувчининг юксак даражадаги педагогик маданияти қарор топиши учун зарур шартлардандир.

Уқитувчи билан уқувчи уртасидаги турли хил вазиятлардаги узаро муносабатларни таҳлил қилиш натижасида болалар жамоасидаги психологик муҳит ва коммуникатив маданият уқитувчининг уқувчилар билан қиладиган муомала стили (тарзи) ва унинг педагогик такти (назокати) га қўйилган талаблардан боғлиқ бўлади, деган хулосага келиш мумкин.

Хуллас, педагогик касбини танлаган киши аввало соғлом бўлиши, яъни ташки қуринишида бирдан қўзғатилган таълимнинг нуксонлари йўқ (бўқри, оқсоқ, қилай бўлмаслиги), қўзғаларни қўзғати ва яхши талаффуз қила олиши, асаблари қўйида, қўзғин бўлиши қарқор. Шунингдек қўқорида санаб қўтилган сифатларга эга бўлиши зарур.

Педагогик фаолият ёш авлодни қўётга, меҳнатга тайёрлаш учун халқ олдида, давлат олдида қўзоб бера оладиган, болаларга таълим тарбия беришга махсус тайёрланган одамларнинг меҳнат фаолиятидир. Уқитувчилик ихтисосининг бу хусусиятлари унинг профессиограммасида ифодаланади.

Профессиограмма қўйидагиларни уз ичига олади: 1) Уқитувчи шахсининг хусусиятлари; 2) Уқитувчининг рухий–педагогик тайёрқарлигига қўйилган талаблар; 3) Махсус тайёрқарлик қўзғи ва мазмуни; 4) Ихтисосга оид қўсулий тайёрқарликнинг мазмуни.

Уқитувчи шахсининг хусусиятлари қўзвий соҳада: илмий дунёқараш ва эътиқод, ижтимоий эътиёж ва ахлоқий қўзуратни қўқур тушуниш, ижтимоий ва қўқаролик бурқни англаш, ижтимоий-сиёсий қўоллик. Педагогик қўзби соҳасида: болаларни севиш ва қўлар билан ишлашга қўзқиқиш, педагогик ишини севиш, рухий-педагогик қўйрақлик ва қўзатувчанлик, педагогик назоқат, педагогик тасаввур, ташкилотчилик, қўққонийлик, қўлкашлиқ, талабчанлик, қўтъийлик ва мақсадга интилиш, қўзғинлик, қўзини тутта билиш. Қўнг илмий савия, маънавий эътиёж ва қўзқиқиш, интеллектуал қўзқиқиш, янгиликни қўс қила олиш, уз маълумотини оширишга интилиш ва қўқазо.

Қўқоридаги шахс сифатларига эга бўлиш билан бир қаторда муваффақиятли ишлаш учун қўр бир уқитувчи педагогик мақорат ва педагогик қўбилиятга қўм эга бўлиши шарт. Иқодқорлик унинг қўмиша қўмроқи бўлиши қўрак. Педагогик ишга қўбилиятли, истёждодли қўшидагина педагогик мақорат бўлиши мумкин.

Қўбилият фаолият қўраёнида пайдо бўлади ва ривожланади. Қўбилият малақа ва уқдабуронликдан фарқ қилади. Малақа ва уқдабуронлик машқ, уқиш натижаси қўсобланса, қўбилиятнинг ривожланиши учун эса яна истёждод, лаёқат ва зехн, яъни инсон нерв тизимида анатомо-физиологик хусусият бўлиши қўм зарур. Ана шу табиий қўминда қўбилият деб аталадиган рухий хусусият тараккий этади. Педагогик фаолиятнинг самарали бўлиши учун уқитувчида қўбилиятнинг қўйидаги турлари мавжуд бўлмоқи ва тарбиялаб етиштирилмоқи лозим (Бўлар алоқида педагогик қўбилият деб қўм айтилади):

1. Академик қўбилият ёқи билиш қўбилияти. Бундай қўбилиятга эга бўлган уқитувчи қўнни уқув қўрси қўзғидагина эмас, балки анча қўнг ва қўқур

билади, уз фани соҳасидаги кашфиётларни ҳамиша кузатиб боради, материални ипидан игнасиғача билади, унга кизикади, оддий тадқиқотлар олиб боради.

2. Дидактик қобилият – тушунтира олиш қобилияти – уқув материални уқувчиларга тушунарли қилиб баён эта олиш, уқувчиларда мустиқил равишда фаол фикрлашга қизиқиш уйғотиш қобилиятидир. Уқувчиларнинг ёш ва рухий хусусиятларини ҳисобга олиш, уқувчиларнинг билими ва дастур талаби уртасида тафовут доимо диққат-марказида туради ва уни бартараф этиш чоралари қуриб борилади. Баъзи уқитувчиларга уқув материали оддий, тушунарли ва қандайдир алоҳида изоҳни талаб этмайдигандек туюлади. Бундай уқитувчилар уқувчиларни эмас балки узларини назарда тутадилар. Қобилиятли, таҷрибали уқитувчи узини уқувчининг урнига қўя олади, у катталарга аниқ ва тушунарли нарсаларнинг уқувчиларга тушунилиши қийин ва мавҳум бир нарса бўлиши мумкинлиғига асосланиб иш тутайди.

Қобилиятли уқитувчи дарс материалини баён этиш жараёнида уқувчиларнинг қандай узлаштираётганликларидан қатор белгилар асосида пайқаб олади ва зарур ҳолларда баён қилиш усулини узгартиради. Шунингдек, қобилиятли уқитувчи уқувчиларнинг сабоқни узлаштириб олишлари учун замин тайёрлайди, чоралар қуради. У тегишли вазият юзага келмагунга қадар иш бошламайди.

3. Кузатувчанлик қобилияти – перцептив қобилият, уқувчининг, тарбияланувчининг ички дунёсига қира олиш қобилияти, уқитувчи шахсини ва унинг рухий ҳолатларини яхши тушуна билиш боғлиқ психологик кузатувчанликдир. (Бундай уқитувчи ҳақида болалар: «қарамаётганган ухшайди-ю, ҳамма нарсани қуради!», «Уқувчининг ҳафа бўлганини ёки дарс тайёрламаганини қуздан билади», «Бу уқитувчини ҳеч алдаб бўлмайди!» ва ҳоказо фикрлар билдирадилар).

4. Нутқ қобилияти – нутқ ёрдамида, шунингдек, имо-ишора воситасида уз фикр ва туйғуларини аниқ ва равшан ифодалаш қобилияти. Бу уқитувчилик касби учун жуда муҳимдир. Уқитувчининг баёни уқувчилар фикри ва диққатини максимал даражада фаоллаштиришга қаратилади («Мана бу ерга алоҳида эътибор беринг!», «Уйлаб қуринг!», «Сиз нима десиз?» ваҳ.) Шунингдек, Уринли қочирик, ҳазил, енгилгина истехзо нутқни қонлантириб юборади ва уни уқувчилар тез узлаштирадилар. Уқитувчи нутқи раво, бегубор, бегараз бўлиши қерак. Ҳаддан ташқари паст сузланган нутқ ланжлик ва зерикешга, ҳаддан ташқари қескин ва бақирок нутқ уқувчининг асабийлашувига ва қарчашига сабаб бўлади.

5. Ташқилотчилик қобилияти – биринчидан, уқувчилар жамоасини уюштириш, жиқслаштириш, муҳим вазифаларни ҳал этишга руҳлантиришни, иккинчидан, уз ишини тугри уюштиришни назарда тутайди.

6. Авторитар ёки сузини утқаз олиш қобилияти – уқувчиларга бевосита эмоционал – иродавий таъсир қурсатиш ва шу асосда обру қозона олишдир. Уқитувчининг билими, тадбирқорлиғи, ҳушёрлиғи, нутқи ва имо-ишора, пичинг ва ҳоказоларни уз урнида қойдалана олиши («Мен» бу ёққа қел! Деган сузни 20 ҳил оҳангда айта олганимдан қейин яхши уқитувчи бўлдим – деб ҳисоблаганман, деган эди А. Макаренко).

7. Тугри муомала кила олиш кобилияти – болаларга якинлаша олиш, улар билан педагогик нуктаи-назардан жуда самарали муносабатлар урната билиш, педагогик назокатнинг мавжудлигини билдиради.

8. Прогнозлаш ёки келажакни кура билиш кобилияти—уз ҳаракат-ларини ва укувчи ҳаракатининг оқибатини кура билиш, укувчининг келгусида қандай одам бўлишини тасаввур қила олишида, тарбияла-нувчида қандай фазилатларни тараккий эттириш лозимлигини олдиндан айтиб бера олишда ифодаланади. Бу кобилият педагогик оптимизмга, тарбиянинг қудратига боглик.

9. Диккатни тақсимлай олиш кобилияти – уқитувчи учун диккатнинг барча хусусиятлари – ҳажми, кучи, кучувчанлиги, идора қилина олиши, сафарбарлиги қабиладарнинг тараккий этиши билан изоҳланади.

Диккатни айни бир вақтда тақсимлаш кобилияти уқитувчилик учун алоҳида аҳамият қасб этади. Бир вақтнинг узида дарс мазмунига, уни қандай тушунтиришга, қайси усул ва воситаларни қуллагга, укувчиларнинг узларини қандай тутаетганликларига, қандай узлаштириб бораётганликларига эътибор бериб бориш қупинча ёш ва тажрибасиз уқитувчининг қулидан келмайди. Шунинг учун гоҳ дарс мазмунига берилиб кетиб, вақт ва болалар четда қолади, гоҳ дарс қолиб бошқа иш билан уралашиб қолиш қоллари учраб туради.

Эътикод, одоб, фуқаролик бурчини англаш—уқитувчининг асосий сифатларидандир. Мақтаб уқитувчиси узи тарғиб қилаётган идеалнинг фазилатларини уз шахсий намунасида ҳам қурсатиш қерак. Бу сифатлар уқитувчининг қасбий сифатлари деб айтилади. Уқитувчилик қасбий сифатлари ёки фазилатлари қуйидагилардир:

- Болаларга меҳр-муҳаббатли ва кечиримли бўлиш, талабчан-лик ва қаттиққуллиқ, адолат муҳассамлашуви;
- Ижтимоий фаоллик ва фуқаролик бурчини англаш уқитувчи шахсига ҳос сифат, зеро ҳақиқий педагог тула маънодаги жамоатчи бўлиб, болаларга ҳаётда ижтимоий фаол қолатда туришнинг амалий намунасини қурсатади.
- Одамлар билан тез эл бўлиб кета олиш, қупчиликка аралаша билиш, улфатижонлик, дилқашлик, одамлар билан алоқа қилишга, улар билан ишлашга тугри келганда айниқса асқотади.
- Хар қандай вазиятда эркин фикрлай олиш, ижодқорлик. Муносабат-да адолатли бўлиш унинг обриси ошиб боришига имқон беради. Уқи-тувчининг одоби, маданияти юқсак бўлсагина, одамларга нисбатан меҳрибон, саҳоватли бўла олади, уни ҳамма ҳурмат қилади. Бунинг учун очикқунгил, қатъий бўлиши, узини тутта билиши, бардошли бўлиши қерак.

Уқитувчи педагогик этиканинг меъёрларини узлаштириб олиши, тажрибада қуллагши, узининг дунёқараши ва ахлоқий тажрибаси билан таққослагши лозим.

Уқитувчи хар қандай вазиятда узининг шахсий намунаси билан таъсир утқазта олиши, муносабат урната олиши қерак. Педагогик тақт уқитувчи ахлоқининг амалий қуринишларидан биридир. Педагогик тақт ёки педагогик назокат уқитувчи фаолиятининг ҳамма соҳаларида зарур.

Уқитувчи деярли хар қуни укувчилар билан учрашади, савол-жавоб қилади, уларнинг яҳши ишларини маъқуллади, билимларини баҳолайди, ноқужа ҳатти-

харакатлари учун танбех беради, аммо хар доим холис булиши, синфда «яхши курадиган» ва «ёмон курадиган» укувчиси булмаслиги керак.

Педагогик фаолият уз мохиятига кура ижодий характерга эга. Педагогик ижодкорлик манбаи—бу педагогик тажрибадир. Педагогик тажриба—муаммоли вазиятларга жуда бойдир. Илгор педагогик тажриба деганда биз уkitувчининг уз педагогик вазифасига ижодий ёндо-шишини, укувчиларнинг таълим тарбиясида янги, самарали йул ва воситаларни кидириб топишни тушунамиз. Илгор педагогик тажриба уkitувчи томонидан кулланиладиган иш шакли ва усуллари, услуб ва воситаларидир. Улар воситасида укув-тарбиявий ишларда энг юкори натижаларга эришилади.

Уkitувчининг санаб утилган бу фазилатлари укув юрти, укув-чилар ёш ва билим хусусиятларига караб бир-биридан фаркланиши мумкин.

**МС: Мухандис-педагог узига хос яна қайси сифатларга эга булиши мумкин?**

**Уз—узини текшириш учун саволлар ва топшириклар.**

1. Уkitувчининг жамиятдаги функцияси ва мавкеи кандай булиши керак?
2. Педагог фаолияти ишлаб чиқаришдаги мутахассис фаолиятидан қайси хислатлари билан фарк килади?
3. Педагогик қобилият сифатларини санаб беринг.
4. Педагогик такт—назокат нима?
5. Жамоада қулай психологик мухит яратиш учун уkitувчида яна кандай фазилатлар булиши керак?

**Таянч суз ва иборалар:**

Педагог шахси. Педагогик фаолият. Педагогик қобилият. Гурух ва жамоада шахслараро муносабатлар. Тарбиявий иш ва унинг психологик мохияти.

**Адабиётлар.**

1. Ёш ва педагогик психологиядан практикum. Т.1991. 272-275 б.
2. Казаков В. Г. Психология. М.1989. 270-281 б.
3. Крутецкий В.А. Педагогик психология асослари. Т.1976. 283-294 б.
4. Набижонова Д. Психология маърузалар матни, Фаргона политехника институти. Фаргона-1999, 78-83 б.
- Гозиев Э. Касб психологияси маъруза матни. Т.2000, 20-22 б.

## М У Н Д А Р И Ж А

|    |                                                                                                     |     |
|----|-----------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| 1  | Ҳозирги замон психология предмети, мақсади, вазифалари . . . .                                      | 2   |
| 2  | Психологиянинг илмий-тадқиқот методлари . . . . .                                                   | 10  |
| 3  | Психика ва онгнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши . . . . .                                            | 20  |
| 4  | Фаолият ва унинг турлари. . . . .                                                                   | 30  |
| 5  | Ўқув ва меҳнат фаолиятида шахснинг психологик хусусиятлари.                                         | 38  |
| 6  | Шахс. Мулоқот. Гуруҳ. Жамоа. . . . .                                                                | 45  |
| 7  | Психик жараёнлар. Диққат, сезги, ижрок, хотира, тафаккур, хаёл . . . . .                            | 57  |
| 8  | Ҳиссиёт. Ирода. . . . .                                                                             | 72  |
| 9  | Шахснинг индивидуал хусусиятлари . . . . .                                                          | 82  |
| 10 | Киши ҳаёт тарзининг ёш давлари. Хар бир ёш даврining кискача тавсифи. . . . .                       | 90  |
| 11 | Усмирлик даврining психологик хусусиятлари. . . . .                                                 | 95  |
| 12 | Успиринлик даврining психологик хусусиятлари. . . . .                                               | 102 |
| 13 | Касб таълими психологияси предмети ва унинг вазифалари. . . .                                       | 109 |
| 14 | Коллеж уқувчиларining психологик хусусиятлари. . . .                                                | 115 |
| 15 | Лицей ва коллеж уқувчилари уқув фаолиятining психологик хусусиятлари. . . . .                       | 122 |
| 16 | Уқувчи-талаба шахсining ижтимоий-психологик хусусиятлари. Шахснинг ў ўзини англаш маҳорати. . . . . | 129 |
| 17 | Билимларни ушлаштиришнинг моҳияти. . . . .                                                          | 143 |
| 18 | Коллеж педагоги шахсining психологик хусусиятлари. . . .                                            | 150 |